

Psychologické príčiny a psychologické dôsledky chudoby - výskumné zistenia

Peter Babinčák - Monika Kačmárová (eds.)

PREŠOVSKÁ UNIVERZITA V PREŠOVE

Filozofická fakulta

Babinčák, P., Kačmárová, M. (eds.)

**Psychologické príčiny a psychologické
dôsledky chudoby – výskumné zistenia**

Prešov, 2021

PSYCHOLOGICKÉ PRÍČINY A PSYCHOLOGICKÉ DÔSLEDKY CHUDOBY – VÝSKUMNÉ ZISTENIA

Editori: Peter Babinčák
Monika Kačmárová

Autori: Matúš Adamkovič
Peter Babinčák
Jaroslava Babjáková
Jozef Džuka
Monika Kačmárová
Martin Lačný
Marcel Martončík
Gabriela Mikulášková

Recenzenti: Prof. PhDr. Jozef Výrost, DrSc.
doc. PhDr. Tatjana Búgelová, CSc.

Vydavateľ: Prešovská univerzita v Prešove, 2021
Publikácia bola vydaná elektronicky v Digitálnej knižnici
UK PU

Publikácia vznikla v rámci riešenia projektu APVV-15-0404 Psychologické príčiny a psychologické dôsledky chudoby

Za obsah príspevkov a ich jazykovú úpravu zodpovedajú autori

© Text – Matúš Adamkovič, Peter Babinčák, Jaroslava Babjáková, Monika Kačmárová, Martin Lačný, Marcel Martončík, Gabriela Mikulášková

© Ilustrácie – Peter Basala

© Prešovská univerzita v Prešove, 2021

ISBN

Namiesto predhovoru

(Slovami účastníkov jedného z realizovaných výskumov, prevažne sú citované osoby so skúsenosťou chudoby)

O chudobe...

„Považujem sa za relatívne chudobného človeka. Mám prácu, vlastný smartfón, laptop, auto, ale nič z toho nie sú nové modely a väčšina bola kupovaná z druhej ruky. Vybavenie bytu je taktiež zastaralé a nové spotrebiče sa kupujú len v prípade potreby“ (muž, vek neuviedol, do výskumu bol vybraný preto, že sa podľa vlastných slov považuje za chudobného)

„Tak určite by sa každému zišlo viac peňazí a je pravda, že veľa vecí si dovoliť nemôžeme, keďže s dcérou žijeme od výplaty k výplate. Je to ťažké, ale existujú ľudia, ktorí sú na tom aj oveľa horšie“ (žena, 44 rokov, považuje sa za chudobnú)

Považujete sa za chudobného človeka? *„Úprimne? Asi hej. Akože som si vedomá toho, že sú ľudia, čo sú na tom oveľa horšie. My máme čo ješ...aj keď nie vždy to, čo by som chcela ale máme. Chcela by som ísť niekedy na dovolenku, kúpiť si niečo na seba, ísť ku kaderníčke, ale keď si to prerátam tak viem, že tie peniaze treba inde...takže z tohto pohľadu asi hej...chcela by som dopriať viac deťom, aj sebe, nám...“* (žena, 28 rokov, je na materskej, žijú s malými deťmi v malom byte, muž má nízky príjem)

O (ne)vymanení sa z chudoby ...

„Keď si napríklad pouličný umelec, tak budeš hrať a zbierať nejaké drobné a môžeš byť aj naozaj dobrý, ale kým nepríde niekto, nejaký manažér alebo niekto taký, kto ti dá aj zarobiť tak stále budeš len pouličný umelec... V takom prípade sa môže stať aj z chudobného človeka svetová hviezda, ktorá vypredáva haly a koncerty. Vieš a vtedy vlastne ani nemusíš byť lepší ako keď si hral na ulici, ale keď hráš vlastné koncerty, ale z tých drobných, ktoré si zarábal na ulici sú zrazu veľké peniaze a to len vďaka šťastiu, že si ťa niekto všimol hrať na ulici.“ (muž, 22 rokov, podľa vlastných slov chudobný študent)

„Práca a usilovnosť. Viem, že to dnes nie je asi také ako za našich čias, keď mal robotu každý. Dnes sa musíš asi prebýjať viac, ale nikto lenivosťou k peniazom neprišiel. Treba skúšať a nevzdávať sa. Tí, ktorí len bedákajú ako sa majú zle a nič preto nerobia asi k peniazom neprídu.“ (muž, 76 rokov, chudobný)

„Musí začať pracovať a nie len tak, že si nájde prácu ale aj že pracuje sám na sebe a myslieť pozitívne, takže sa prestane utápať v tom, že nemá peniaze ale začne rozmyšľať nad tým, ako tie peniaze získať. Niektorí ľudia sa nevedia odosobniť od tej situácie a tým pádom stále rozmyšľajú nad tým akí sú úbohí ale ten čas, ktorý venujú do tohto premýšľania, by mohli venovať hľadaniu práce.“ (žena, 28 rokov, chudobná)

O predsudkoch k chudobným...

„Zasahuje to asi celý život. Bohužiaľ je to asi tak, že dnes peniaze hýbu svetom. Ak nemáš peniaze si nikto. Nevieť či je to len môj pocit, ale mám pocit, že sa na mňa ľudia pozerajú zvrchu. Hlavne takí tí, ktorí sa radi ukazujú, že na to majú. Predsa som len žena a chcela by som sa obliekať lepšie a mať nové veci. A keď si zas nemyslím, že sa obliekam ako šupák, ale cítim ako sa na mňa ženy na ulici niekedy krivo pozerajú. Cítim sa niekedy aj kvôli tomu zle, že nemôžem dať svojim deťom rovnako veľa ako iné matky. Viem, že by som sa nemala s nimi porovnávať, ale niekedy sa to nedá a je mi to ľúto...ale nechcem sa ľutovať. Moje deti aspoň budú poznať iné hodnoty.“ (žena, 28 rokov, považuje sa za chudobnú)

„Áno. Za celý život som sa toho od ľudí napočúval dost. Ľudia radi súdia a posudzujú život iných a vidia najlepšie, čo by ten druhý mohol urobiť, a čo neurobil, čo urobil zle a mal urobiť inak. Ľudia budú mať vždy predsudky. Napríklad takí bezdomovci, nevieme čím si prešli, ako sa dostali na ulicu, nemusela to byť len ich vina, ale ľudia si už vytvorili o nich nejakú mienku.“ (muž, 76 rokov, chudobný)

O prežívaní chudoby...

„Chudobných najviac trápia financie a to, že ak majú rodiny, nemajú ich ako užiť. Trápi ich hlavne to, že majú to, čo iní majú a môžu si dovoliť. Pocitovo to majú tak, že si väčšinu času nahnevaní hlavne na seba, že nedokážu spraviť to čo by mali. Cítia sa sklamané, keďže sa to netýka iba ich (čo sa týka ľudí, ktorí majú rodinu, o ktorú sa musia postarať). Samozrejme, že vidia svet úplne inak. Pretože vidia hlavne negatívne.“ (žena, 21 rokov, považuje sa za chudobnú)

„Povedala by som, že vidia svet skôr čierny, nakoľko stále len uvažujú a skôr závidia ľuďom, ktorí si dovoľia niektoré veci a oni si to dovoliť nemôžu. Ovplynňuje to psychiku v tom zmysle, že človek si nechce požičovať od známych, nechce sa zadlžovať nechce vyzeráť ako ten chudák, ktorý nemôže ísť von a na druhej strane stráca priateľov, pretože nemôže byť s nimi. Takže upadá do depresie časom až. Myslím si, že v konečnom dôsledku chudobných ľudí netrápi ani tak nedostatok peňazí ako upadajúci sociálny život, spoločenský život.“ (žena, 28 rokov, považuje sa za chudobnú)

„Zatrpne, nebude si dôverovať, bude cítiť hnev, nenávisť, neschopnosť, slabosť. Nebude môcť pozývať svojich kamarátov na pivo. Kúpiť priateľke pekný darček k narodeninám.“ (muž, 24 rokov, chudobný)

„Nebolo to nič príjemné a cítila som sa menejcenne.“ (žena, 23 rokov, zažila chudobu)

Obsah

Namiesto predhovoru	3
ÚVOD	8
1 Prístupy k subjektívnej chudobe v ekonomickom a sociologickom výskume Martin Lačný, Jaroslava Babjáková	10
1.1 Chudoba, nerovnosť, sociálne vylúčenie a deprivácia	12
1.2 Príjem vs schopnosti (capabilities)	13
1.3 Objektívna vs subjektívna chudoba.....	16
1.4 Hranice chudoby	18
2 Kognitívny mechanizmus zotrvávania v chudobe Matúš Adamkovič, Marcel Martončík.....	30
2.1 Vymedzenie pojmu chudoba a možnosti jej merania	31
2.2 Chudoba a kognitívna záťaž v podobe prežívania negatívneho afektu a stresu	34
2.3 Chudoba a exekutívne funkcie	36
2.3.1 Pracovná pamäť	36
2.3.2 Kapacita sebakontroly	38
2.4 Chudoba a intuitívnosť/deliberatívnosť myslenia pri rozhodovaní	40
2.5 Chudoba a ekonomické rozhodovanie	42
2.5.1 Časové diskontovanie - preferencia výšky odmeny vzhľadom na jej časovú dostupnosť.....	43
2.5.2 Časové diskontovanie a chudoba.....	44
2.5.3 Preferencia rizika v ekonomickom rozhodovaní	48
2.5.4 Finančná gramotnosť	51
2.5.5 Reálne efekty a problematika racionality rozhodovania.....	52
2.6 Návrh modelu vzťahov chudoby, kognitívnej záťaže, exekutívnych funkcií, intuitívnosti/deliberatívnosti myslenia a ekonomického rozhodovania.....	54
2.6.1 Psychologické odôvodnenie hypotetizovaného modelu	55
2.6.2 Stupne voľnosti výskumníka a problematika kauzality	56
2.7 Metóda	58
2.8 Výsledky	66

2.9	Diskusia	74
3 Chudoba a jej vnímané príčiny, subjektívne ašpirácie chudobných a výskum subjektívnych ašpirácii chudobných matiek v jednorodičovských rodinách Jaroslava Babjáková		
		109
3.1	Vnímané príčiny chudoby	110
3.2	Subjektívne ašpirácie chudobných	114
3.3	Ašpirácie chudobných matiek v jednorodičovských rodinách – kvalitatívny výskum	118
4 Sociálne reprezentácie chudoby – diskurzívna analýza výpovedí nechudobných a chudobných osôb Gabriela Mikulášková, Monika Kačmárová		
		128
4.1	Kvalitatívna štúdia I.	130
4.2	Kvalitatívna štúdia II.	137
5 Efekt ekonomickej situácie na časové diskontovanie a diskontovanie rizika: Akú úlohu v ňom zohráva finančná gramotnosť? Matúš Adamkovič, Marcel Martončík		
		174
5.1	Chudoba, ekonomické preferencie a finančná gramotnosť: Čo zatiaľ vieme?	175
5.2	Odôvodnenie výberu modelu na testovanie	179
5.3	Metóda	181
5.4	Výsledky	183
5.5	Diskusia	192
6 Mediačný efekt naučenej bezmocnosti na vzťah medzi socioekonomickou situáciou osoby a symptómami depresie v bežnej populácii Peter Babinčák		
		204
6.1	Súvislosť medzi ekonomickou situáciou osoby a naučenou bezmocnosťou	204
6.2	Súvislosť socioekonomickej situácie a depresie	205
6.3	Vzťah naučenej bezmocnosti a depresie	205
6.4	Metóda	206
6.5	Výsledky	208
6.6	Diskusia	209

7 Psychologické príčiny a psychologické dôsledky chudoby - súhrn zistení z realizovaného výskumného projektu Peter Babinčák, Jozef Džuka, Matúš Adamkovič, Marcel Martončík, Monika Kačmárová, Gabriela Mikulášková, Martin Lačný, Jaroslava Babjáková	214
7.1 Exploračná fáza projektu	215
7.2 Etapa prípravy a realizácie pilotných štúdií	221
7.3 Realizácia výskumov za účelom simultánneho testovania teoretických modelov	226
7.4 Preskúmanie efektu ochranných psychologických mechanizmov vo vzťahu k psychologickým dôsledkom chudoby	231
7.5 Sumarizačná fáza projektu	236
7.6 Zapracovanie problematiky COVID-19 do kontextu riešenia projektu ..	237
Vecný register vybraných pojmov	248
Resumé	252
Summary	253

ÚVOD

Namiesto predhovoru sme na začiatok tejto monografie ponúkli čitateľovi výber z výrokov osôb majúcich skúsenosť s chudobou ako ilustráciu rôznorodých perspektív, akými na chudobu nahliadajú samotné „dotknuté“ osoby. Tradične ekonomický či sociologický „problém“ chudoby, sa vyjadrený ich slovami javí ako problém aspoň čiastočne psychologický. Tento psychologický rozmer skúsenosti s chudobou je možné rozlične uchopiť, je možné hľadať odpovede, ako je konceptualizovaná chudoba očami chudobných a nechudobných, ako sú vnímané príčiny chudoby, jej dôsledky, dôvody pretrvávania a bariéry vymanenia sa z chudoby, či predsudky k chudobe a chudobným. Pokus o výskumné uchopenie týchto i ďalších príbuzných tém primárne optikou psychologických vied možno nájsť v tejto monografii.

Tematické zameranie monografie vyjadrené jej názvom vychádza z rovnomenného výskumného projektu APVV-15-0404 realizovaného na Inštitúte psychológie FF PU v období rokov 2016-2020. V čase podávania projektu (2015-2016) sa jednalo pravdepodobne o prvý rozsiahlejší psychologický výskum psychologických príčin a dôsledkov chudoby na Slovensku.

Základným východiskom skúmania tak komplexného fenoménu – akým je chudoba – je jej multidimenzionálna štruktúra a multikauzálna podmienenosť. Zároveň je možné konštatovať, že individuálny, resp. psychologický aspekt chudoby tvoriaci súčasť tohto komplexu nie je dostatočne preskúmaný. Ambíciou autorov nebola snaha jedným výskumom pokryť celú šírku problematiky chudoby, ale doplniť doterajší stav poznania v niekoľkých parciálnych na seba nadväzujúcich výskumoch. Časť z nich je ponúknutá čitateľovi v tejto publikácii.

Význam aplikovaného výskumu a praktických intervencií v prospech eliminácie chudoby je zrejmý. Zmyslom základného výskumu, kam môžeme zaradiť realizovaný projekt APVV, bolo prispieť k porozumeniu komplexnej determinácie chudoby v kontexte objektívnych i subjektívnych faktorov na Slovensku a ponúknuť empirickú evidenciu pre generovanie ďalších hypotéz.

Okrem akademického rozmeru realizovaných výskumov však môžu zistenia priniesť aj aplikovateľný rozmer. Identifikácia psychologických dôsledkov chudoby, dopadov na psychické zdravie so zohľadnením osobnostných mediátorov, môže poskytnúť presnejšiu predstavu o tom, ktoré protektívne faktory bude možné využiť pri tvorbe budúcich programov na eliminovanie negatívnych dopadov chudoby na vybrané skupiny obyvateľov. Výskum faktorov vplývajúcich na zotrvávanie v chudobe, resp. sťažujúcich vymanenie sa z chudoby, môže prispieť k hľadaniu efektívnych psychologických postupov zameraných na ochotu zmeniť vlastný stav (chudoby).

Najvýraznejší efekt vplývajúci na redukciu chudoby je tradične očakávaný vo sfére národných politík a intervencií na celospoločenskej úrovni. Bolo by veľmi prospešné (a veríme, že to nie je len zbožným želaním), ak by sa politické rozhodnutia opierali o výskumom podložené poznanie. Dúfame, že malou mierou ku generovaniu tohto poznania prispeli a prispievajú i naše výskumné aktivity.

Za riešiteľov projektu APVV editori monografie

1 Prístupy k subjektívnej chudobe v ekonomickom a sociologickom výskume *1

Martin Lačný, Jaroslava Babjáková

Chudoba je predmetom sociologického a ekonomického výskumu od 19. storočia, pričom medzi disciplínami nie sú vymedzené presné hranice. Podľa Želinského (2014) je chudoba interdisciplinárny jav, ktorým sa zaoberajú odborníci vo viacerých oblastiach (sociológia, ekonómia, psychológia, antropológia, štatistika a iné), z čoho vyplývajú aj rôzne koncepty pri definovaní chudoby a podľa Abrahamsona (1995) existuje veľa nejasností ohľadom konceptualizácie, definície a operacionalizácie chudoby a sociálneho vylúčenia. Hoci existujú rôzne koncepty a prístupy k definovaniu a meraniu chudoby, vždy ide podľa Riegela (2007) o horšie životné podmienky s vážnymi individuálnymi a sociálnymi dôsledkami. Stupeň chudoby sa pohybuje od bezprostredného ohrozenia hladom a zvýšeného rizika určitých chorôb až po nemožnosť podieľať sa na službách, ktoré sú bežne dostupné pre zvyšok spoločnosti. V súvislosti s ekonomickým vymedzením chudoby ako úrovne príjmu, ktorá nepostačuje na pokrytie životných nákladov sa rozlišuje niekoľko úrovní tzv. životného minima: (1) existenčné životné minimum, predstavujúce najnižšiu životnú úroveň, ktorá sa spája len so schopnosťou uspokojovať základné životné potreby (tzv. hranica biedy); (2) sociálne životné minimum, pri ktorom sa v minimálnej miere dosahuje schopnosť uspokojovať spoločensky uznané potreby (tzv. hranica chudoby); (3) minimálny komfort, reprezentujúci v spoločnosti všeobecne uznanú predstavu o minimálnych predpokladoch pohodlného života. V ekonomických vedách je chudoba chápaná špecificky ako komparatívny koncept založený na konsenze tých, ktorí sa pozerajú na chudobu zvonku. Vo všeobecnosti je založený na štatistikách (Riegel, 2007).

Sociologické teórie o chudobe podľa Auerbacha (2011) spadajú vo všeobecnosti do dvoch oblastí. Prvou je liberálny pohľad na chudobu, ktorý ju vidí ako produkt systémového zlyhania poskytovať potrebné zdroje a nástroje pre obyvateľov, aby sa vyhli upadnutiu do chudoby alebo sa vymanili z chudoby. Druhým je konzervatívny prístup, ktorý vidí chudobu ako výsledok individuálnej voľby alebo nesprávneho kroku, nevyužitia zdrojov a nástrojov, ktoré potrebujú k vymaneniu sa z chudoby (Auerbach, 2011). Záujem sociológov v oblasti výskumu ohľadom chudoby bol zameraný predovšetkým na ideu kultúry

*1 Časť výskumu bola publikovaná v príspevku Lačný, M., & Babjáková, J. (2020). Prístupy k subjektívnej chudobe v ekonomickom výskume. In M. Kačmárová (Ed.), *Kvalita života 2019 – „Interdisciplinarita ako bohatstvo poznania založené na rozmanitosti“*. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie. (p. 289–300). Prešov: Prešovská univerzita v Prešove.

chudoby a efektu miesta na chudobu, a teda, že na jedinca silno vplýva fyzický a kultúrny kontext, v ktorom žije (Smeeding, 2002). Podľa Džambazoviča (2007) priestor môže znamenať geografické územie ako je región, kraj alebo okres ale tiež vnútorné členená vzťahová štruktúra v rámci komunity alebo susedstva. Konkrétnym prejavom v priestorovom kontexte je zvýšená koncentrácia vylúčených jednotlivcov a sociálnych skupín resp. vylúčenie týchto osôb z určitých geografických priestorov (Džambazovič, 2007). Zároveň sa sociológovia zameriavajú na skúmanie chudoby z hľadiska veku (Filadelfiová, 2007), práce (Kvapilová, 2007), bývania (Šoltéssová & Fotta, 2007) či životného prostredia (Filčák, 2007). V sociológii existujú ďalšie čiastkové pohľady na špecifické aspekty chudoby. Napríklad Shildrick a Rucell (2015) vymedzili *funkcionalistický prístup*, ktorý chápe chudobu ako dôsledok tlaku okolností. Inými slovami, chudobní zdieľajú všeobecné hodnoty spoločnosti, ale nie sú schopní ich realizovať z dôvodu nízkeho príjmu, nedostatočnej kvalifikácie a pod. (Shildrick & Rucell, 2015). Lewis, Webley a Furnham (1995) uvažovali o *teórii konfliktov* ako o koncepte zdôrazňujúcom, že chudoba brzdí schopnosť bojovať o rozdeľovanie obmedzených zdrojov, kým *teória interakcií* poukazuje na stigma chudoby, pretože chudoba nie je len ekonomická deprivácia, ale je zapojená aj do konceptu seba-poňatia (self-concept). Gordon (1972) interpretuje *radikálne teórie*, ktoré odlišujú primárny trh práce (pre ktorý je typická relatívna stabilita a vysoký príjem) od sekundárneho trhu práce (nestabilný s nízkym príjmom), ktorý je výsledkom zlej interakcie medzi vládami a odborovými zväzmi. Townsend (1979) popisuje *teóriu minoritných skupín* a *teóriu subkultúry*. Prvý prístup rozlišuje medzi primárnou chudobou (v dôsledku úmrtia živiteľa rodiny, choroby, zranenia) a sekundárnou chudobou (v dôsledku alkoholizmu, zlého hospodárenia, nepravidelného príjmu atď.). V poradí druhá teória subkultúry identifikuje spoločné črty chudobnejších segmentov spoločností v rôznych krajinách. Patria sem hodnoty, medzil'udské vzťahy, rodinné a komunitné štruktúry, podobné vzorce spotreby a trávenie času alebo rozdiely od majoritnej spoločnosti na hospodárskej, intelektuálnej alebo emocionálnej úrovni (Townsend, 1979). Pohľad na chudobu predovšetkým cez slobodu uviedol Ringen (2005). Chudoba je podľa neho problémom sociálnej nespravodlivosti, občianstva a nerovnosti ale okrem toho predovšetkým záležitosťou slobody. Nedobrovoľná deprivácia v oblasti materiálnych životných okolností totiž človeku nedáva príležitosť na to, aby mohol viesť život v súlade s jeho voľbami a aspiráciami. V materiálnom poňatí sloboda vyvstáva z majetku. Človeku, ktorý nič nemá chýbajú prostriedky k tomu, aby mohol žiť tak ako chce (Ringen, 2005). Ďalším je koncept starej a novej chudoby, v ktorom podľa Večerníka a Mysíkovej (2017) tzv. starú chudobu reprezentujú dôchodcovia, nepracujúci chudobní a tzv. novú chudobu, pre ktorú sú charakteristické nízke pracovné príjmy reprezentujú rodiny s deťmi a pracujúci chudobní.

1.1 Chudoba, nerovnosť, sociálne vylúčenie a deprivácia

Chudoba je často spájaná s nerovnosťou a chudobu je teda možné chápať ako extrémnu nerovnosť. Môže ísť o príjmovú nerovnosť a nerovnosť bohatstva, nerovnosť v spotrebe a životnom štýle, statusovú nerovnosť, nerovnosť v schopnostiach, vzdelaní a prístupe k nemu, nerovnosť na trhu práce či nerovnosť životných podmienok a ich rizika (Mareš, 1999). Podľa Alcocka (1997) chudoba a nerovnosť nie sú to isté, aj keď sú tieto koncepty veľmi úzko spojené. Chudoba je normatívny koncept vypovedajúci o neakceptovateľnom stave vyžadujúcom politickú akciu. V prípade konceptu sociálnej polarizácie, ktorý je širšie konceptualizovaný, nerovnosť nespočíva v rozdieloch úrovne zdrojov ale ide o vytváranie nežiaducej vzdialenosti medzi sociálnymi skupinami (Alcock, 1997). Chudobu a sociálne vylúčenie opísal Abrahamson (1995), podľa ktorého chudobu zvykneme chápať ako podmienky alebo situáciu, avšak sociálne vylúčenie je proces, a teda viac dynamický koncept. V súlade s tým je chudoba silne spojená s dlhodobou nezamestnanosťou a tiež s nedostatkom základných ekonomických zdrojov, ktoré nasledujú po nezískaní pracovného príjmu, no sociálne vylúčenie je marginalizačný proces spojený so zamietnutím prístupu k integrujúcim spoločenským inštitúciám (Abrahamson, 1995). Zároveň byť chudobný vo väčšine prípadov znamená byť deprivovaný (Mareš, 1999). Boarini a d'Ercole (in Želinský, 2014) rozlišujú objektívnu materiálnu depriváciu (uspokojenie základných potrieb, schopnosť dovoliť si základné voľnočasové a sociálne aktivity, schopnosť dovoliť si predmety dlhodobej spotreby a podmienky bývania) a subjektívnu materiálnu depriváciu (ohodnotenie vlastných osobných podmienok finančnej záťaže a schopnosť uspokojiť základné potreby, charakteristiky sociálneho prostredia) a Savora (in Želinský, 2014, p. 27) dodáva mnohonásobnú depriváciu, ktorá predstavuje „znevýhodnenie jednotlivca vo viacerých formách, ako sú nezamestnanosť, nízky príjem, nevhodné podmienky na bývanie.“

Psychologický výskum môže preniknúť hlbšie do objektívnych a subjektívnych komponentov chudoby, hlavne čo sa týka psychologických príčin a dôsledkov chudoby. Avšak, Džuka, Babinčák, Kačmárová, Mikulášková a Martončík (2017) považujú východiskový stav psychologického výskumu chudoby na Slovensku za „otvorený priestor“. V iných krajinách výskum iba začal odhaľovať psychologické aspekty chudoby a doteraz sa nezameral na ich komplexné uchopenie. Zdôrazňujú, že v globálnom meradle sa psychologickému výskumu chudoby venuje značná pozornosť, najmä pokiaľ ide o subjektívne príčiny a psychologické dôsledky chudoby (Džuka et al., 2017). Na základe analýzy prevažne psychologických štúdií Adamkovič a Martončík (2017) konštatujú, že chudoba je primárne považovaná za ekonomický konštrukt a vo väčšine literatúry chýba jej presná definícia. Cieľom tejto kapitoly je teda zhodnotiť reprezentatívne prístupy k subjektívnej chudobe a načrtnúť aspekty dôležité pre psychologický výskum chudoby: po prvé, základné prístupy k definovaniu

premenných, na základe ktorých je možné chudobu uchopiť (finančné zdroje, schopnosti a multidimenziálny prístup); po druhé, prístupy k identifikácii objektívnej a subjektívnej chudoby; a nakoniec, po tretie, subjektívne hranice chudoby a subjektívne čiastkové ukazovatele používané pri meraní chudoby.

1.2 Príjem vs schopnosti (capabilities)

V ekonomickom výskume sú dva základné prístupy k definovaniu premenných, podľa ktorých môže byť chudoba konceptualizovaná. Prístup definujúci chudobu na základe finančných zdrojov (príjem, bohatstvo, úroveň spotreby, atď.) je konvenčný a bežne používaný v metodikách Svetovej banky (Ravallion, 1994, 2010; Ravallion & Chen, 1997). Meranie príjmovej chudoby sa podľa Ravalliona (2012) zakladá na utilitaristickom chápaní bohatstva s dôrazom na individuálnu užitočnosť ako kľúčovú premennú. V tomto kontexte, s celou paletou striktných predpokladov (zahŕňajúcich úplnosť trhov, absenciu externalít a verejných statkov, absenciu rastúcej úspory z rozsahu, špecifikáciu kardinalistických funkcií užitočnosti) príjem chápeme ako mieru individuálneho blahobytu, keďže všetok tovar súvisiaci s blahobytom sa dá kúpiť na konkurenčnom trhu. Deficit príjmu sa teda chápe ako deficit hmotného (ekonomického) blahobytu alebo chudoba. Väčšina analytikov sa spolieha na výdavky ako na stabilnejší indikátor dlhodobých alebo celoživotných zdrojov a teda aj blahobytu. Spotreba domácností alebo príjmové agregáty musia byť normalizované kvôli rozdielom v životných nákladoch vrátane rozdielov vo veľkosti domácností. Avšak existujú rozdielne pohľady na to, ako by mala byť normalizácia vykonaná. Zistilo sa taktiež, že ani príjem ani spotrebu (dokonca so zdanlivo vhodnými normalizáciami) nie je možné považovať za dostačujúce štatistiky na meranie blahobytu (Ravallion, 2012). Nedostatky tohto prístupu sa podľa Klasena (2000) týkajú najmä vhodnosti a interpretácie užitočnosti ako miery blahobytu. Problematická je tiež interpersonálna porovnateľnosť užitočnosti, pre ktorú okrem striktných kardinalistických funkcií užitočnosti neexistuje vhodný empirický postup (Klasen, 2000).

Alternatívnym prístupom k chudobe môže byť pohľad na nedostatok základných výhod (benefits), základných zručností (skills) alebo schopností (capabilities), nakoľko niektoré z nich nie je možné kúpiť za peniaze, keďže nie sú dostatočne ponúkané v trhovom systéme (Sen, 1992, 1999). Prístup k meraniu chudoby z hľadiska schopností definuje chudobných ako osoby, ktoré majú obmedzenú slobodu alebo šance realizovať svoj vlastný životný štýl. Finančné zdroje sú z tohto pohľadu iba jedným z prostriedkov na dosahovanie určitej úrovne blahobytu a definovanie chudoby sa tak zameriava priamo na výstupy blahobytu (well-being outcomes). Ďalším argumentom je, že v ekonomickom správaní môžeme identifikovať rozdiely v schopnosti ľudí premeniť príjem na úžitok. Tento multifaktoriálny prístup k definovaniu a meraniu chudoby a blahobytu sa preto zameriava na pozorovanie a meranie schopností jednotlivcov a domácností. Chudoba je potom definovaná ako neschopnosť ľudí dosiahnuť

minimálny stupeň životne dôležitých schopností (capabilities) – napr. neschopnosť byť zdravý, neschopnosť byť bohatý, dobre oblečený, mať bývanie a pod (Sen, 1992, 1999).² Bibi (2005) konštatuje, že meranie takzvanej sebestačnej chudoby (self-reliant poverty – koncept, ktorý vychádza zo Senovho prístupu schopností) by malo v konečnom dôsledku identifikovať tie domácnosti, ktoré majú najväčšie ťažkosti – t.j. tie s najnižšími schopnosťami generovať minimálny potrebný príjem (capabilities-to-generate-minimum-necessary-income).³ Na jednej strane tento prístup prekonáva mnohé problémy pri definovaní chudoby prostredníctvom prístupov založených výhradne na finančných zdrojoch – napr. heterogénnosť v ľudskom správaní, vplyv verejných statkov na individuálnu pohodu (well-being) ako aj metodologické úskalía spojené s utilitaristickým kalkulom užitočnosti. Na druhej strane je problematické vybrať relevantné zručnosti a určiť relatívne váhy naprieč dimenziami. Problematická je tiež pomerne obmedzená dostupnosť spoľahlivých údajov o nemonetárnych premenných vhodných pre medzinárodnú komparáciu. Výber komponentov sa zvyčajne upravuje so zreteľom na sociálny kontext, v ktorom sa výskum uskutočňuje. Potrebné informácie sa zbierajú prostredníctvom dotazníkov (napr. príjem, vzdelanie, vlastníctvo spotrebných statkov, používané dopravné prostriedky, bývanie, prístup k zdravotnej starostlivosti, prístup k úverom atď.). Váhy jednotlivých komponentov vo výbere môžu byť potom odvodené empiricky pomocou principal component analysis (PCA) alebo multiple correspondence analysis (MCA) (Klasen, 2000). Štandardizované skóre pre jednotlivé komponenty sa potom používa na definovanie kvantilov predstavujúcich určitý stupeň chudoby alebo blahobytu (podobne bol vytvorený napríklad DHS Wealth Index). Stručné zhrnutie predmetných charakteristík oboch prístupov je uvedené v Tabuľke 1.

² Je dôležité poznamenať, že tento prístup pracuje s odlišným významom pojmu schopnosť než je zaužívaný v psychologickom výskume, kde sa schopnosť chápe predovšetkým ako súčasť osobnostnej štruktúry.

³ Je však potrebné dodať, že tento prístup odráža iba čiastočne Senov prístup schopností, pretože nezohľadňuje znevýhodnenie rodín s obmedzeným prístupom k niektorým verejným službám. Podrobnejšie informácie o neaxiomatickom a axiomatickom prístupe k vypracovaniu viacrozmerných opatrení na boj proti chudobe pozri Bibi, S. (2005): Measuring Poverty in a Multidimensional Perspective: A Review of Literature (November 1, 2005). PEP Working Paper No. 2005-07, pp. 3-33.

Tabuľka 1 Porovnanie prístupov definujúcich chudobu na báze finančných zdrojov a na báze schopností

	Prístup z hľadiska finančných zdrojov (Financial resources approach)	Prístup z hľadiska schopností (Capabilities approach)
Meradlo blahobytu	Príjem, bohatstvo, spotreba	Schopnosti jednotlivcov a domácností
Koncept chudoby	Deficit príjmu, nedostatočná úroveň ekonomického blahobytu/deficit spotreby	Nedostatok základných výhod (benefitov), základných zručností alebo schopností
Problematické momenty	Otázka vhodnosti a interpretácie užitočnosti ako miery blahobytu; Problematická interpersonálna porovnateľnosť užitočnosti (okrem striktných kardinalistických funkcií užitočnosti neexistuje vhodný empirický postup).	Je ťažké vybrať relevantné schopnosti a nastaviť relatívne váhy v rámci dimenzií; Relatívne obmedzená dostupnosť spoľahlivých údajov o nemonetárnych premenných vhodných na medzinárodné porovnanie.

Zdroj: Vlastné spracovanie

Ako uvádza Ravallion (2012), uznanie skutočnosti, že blahobyt je viacrozmerný a že príjem je neúplným ukazovateľom, neznamená, že môžeme dôveryhodne vtesnať viacero dimenzií do jedného, jednorozmerného priestoru. Základným problémom je to, že nepoznáme ceny potrebné na ocenenie čohokoľvek. Prevládajúcou praxou je teda robiť ad hoc predpoklady ohľadom funkcie blahobytu (a teda i váh).

Na základe viacrozmerného prístupu k chudobe bolo vyvinutých niekoľko celosvetovo používaných meradiel ako je Human Development Index (HDI), Physical Quality of Life Index (PQLI) a Multidimensional Poverty Index (MPI). Často používaný MPI index zahŕňa desať sub-indikátorov zoskupených do troch dimenzií (vzdelanie, zdravie, životná úroveň) (Alkire et al., 2015; Alkire, Roche, & Vaz, 2017). Podľa MPI by sa za chudobného považoval jednotlivec, ktorého celková váha ukazovateľov deprivácie je rovná alebo väčšia ako 3 (Alkire et al., 2015; Alkire, Roche, & Vaz, 2017). MPI meria chudobu na individuálnej úrovni, čo umožňuje vytvoriť podrobný prehľad celej škály deprivácie, ktorej čelia chudobní. Umožňuje medzinárodné porovnávanie medzi krajinami, regiónmi a na globálnej úrovni, ako aj porovnanie chudoby v rámci etnických skupín, mestských a vidieckych spoločenstiev. Hoci sa HDI tiež zameriava na vzdelanie,

zdravotnú starostlivosť a životnú úroveň, na rozdiel od HDI, každá z týchto dimenzií je opísaná v MPI viac ako jedným čiastkovým ukazovateľom. HDI ani MPI však nezachytávajú morálne, emocionálne a duchovné dimenzie chudoby.

1.3 Objektívna vs subjektívna chudoba

Objektívna chudoba je definovaná faktormi, ktoré nie sú závislé od osobného názoru a vnímania osôb. Je založená na analýze dostupných socioekonomických informácií o domácnostiach. Na rozdiel od týchto prevládajúcich objektívnych prístupov, *subjektívny koncept chudoby* je založený na presvedčení, že osoba/jednotlivec má najlepšie predpoklady k hodnoteniu naliehavosti jeho/jej potrieb a hierarchizáciu poradia jeho/jej spokojnosti v sociálnom referenčnom rámci. V tomto kontexte sa relatívna chudoba alebo deprivácia vzťahuje na situáciu, keď jedinec hodnotí jeho/jej životnú situáciu ako nepriaznivú v porovnaní s referenčnou skupinou alebo osobami v rámci referenčnej skupiny.

Ani psychologické, ani ekonomické teórie chudoby však neponúkajú veľa informácií o tom, čo predstavuje relevantnú referenčnú skupinu. Výskumníci preto musia formulovať niektoré potenciálne silné identifikačné predpoklady. Clark (2018) okrem toho poukazuje na skresľujúci efekt, vyplývajúci zo subjektívneho porovnania vlastnej situácie s referenčnou skupinou – konkrétne to, že jednotlivci hovoria, že sú šťastnejší, keď zarábajú viac, ale menej šťastní, keď aj iní zarábajú viac. Clark a Oswald (1996) vo svojej staršej práci analyzovali údaje British Household Panel Survey (BHPS) a poukázali na to, že spokojnosť britských zamestnancov s prácou vzrástla s vlastným príjmom jednotlivca, ale klesla v prípade, že príjem referenčnej skupiny (definovanej ako ľudia s rovnakými pracovnými a demografickými charakteristikami) celkovo vzrástol.

Subjektívny prístup k chudobe súvisí hlavne s holandsko-flámskou ekonómiou (napr. van Praag, Deleeck). V tomto prístupe je identifikácia subjektívnej chudoby založená na odpovediach respondentov na otázku do akej miery príjem uspokojuje ich základné potreby. Základnými údajmi dlhodobo boli sebahodnotenia respondentov vo výberových zisťovaniach. Každý respondent hodnotí jeho/jej hmotný blahobyť, alebo širší koncept ako je spokojnosť so životom, či šťastie na ordinálnej škále (Cantrilov rebrík). Prípadne respondent uvádza peňažné miery (sumy) na kvalitatívnej škále blahobytu, ako je minimálny príjem potrebný na pokrytie výdavkov (Minimum Income Question – MIQ) (Ravallion, 2012).

Hodnotenie participatívnej chudoby (Participative Poverty Assessment – PPA) môže byť považované za alternatívny prístup k skúmaniu chudoby. Ide o koncept, ktorý zohľadňuje postoje chudobných ľudí pri analýze subjektívnej chudoby a pri formulácii stratégií na zníženie chudoby prostredníctvom verejnej politiky. V novších prístupoch PPA sa vedci nesnažia definovať kritériá, podľa ktorých sa hodnotí chudoba. Skôr sa zameriavajú na percepcie respondentov a

ich subjektívnu pohodu. PPA môže pomôcť identifikovať chudobu nasledujúcimi spôsobmi: odhaľovaním vnímania trendov a faktorov ovplyvňujúcich chudobu (napr. neistota, inflácia, trhové trendy, klesajúca kvalita životného prostredia, a pod.); výberom signifikantných indikátorov blahobytu, ktoré možno ďalej overovať pomocou konvenčných výskumných metód (napr. overenie úrovne neistoty); skúmaním trendov v oblastiach, ktoré je ťažké sledovať pomocou konvenčných kvantitatívnych metód. Výhody participatívneho prístupu spočívajú predovšetkým v identifikácii skrytých rozmerov chudoby a v možnostiach analyzovať kauzalitu a procesy, pomocou ktorých sa ľudia stávajú chudobnými (t.j. psychologické príčiny chudoby) a ako sa dostanú z chudoby (Norton et al., 2001).

Tosun et al. (2018) predstavili odlišný prístup, ktorý sa použil v rámci projektu CUPESSE⁴ na zhromažďovanie údajov o rôznych ukazovateľoch týkajúcich sa *koncepce ekonomickej sebestačnosti*. Ide o prístup ktorý sa zameriava na skúmanie úlohy, ktorú rodiny zohrávajú na ceste od vzdelávania k zamestnaniu. V ich výskume ekonomická sebestačnosť zahŕňa niekoľko objektívnych aspektov ako nezávislý príjem (či a do akej miery si respondenti vystačia s vlastným príjmom z plateného zamestnania alebo samostatnej zárobkovej činnosti – verzus spoliehajú sa na svoju rodinu alebo na štát) a situácia ohľadom bývania. Subjektívne percepcie respondentov zahŕňajú seba-hodnotené ekonomické podmienky (do akej miery počas uplynulých šiestich mesiacov boli respondenti schopní: 1. platiť svoje účty, 2. dovoliť si slušné bývanie, 3. dovoliť si výdavky na výlety alebo záľuby a 4. odložiť si nejaké peniaze), ako aj subjektívny indikátor spokojnosti s finančnou situáciou (meraný na štvorbodovej ordinálnej Likertovej škále). Hoci koncept ekonomickej sebestačnosti nie je primárne zameraný na chudobu, môže identifikovať vzorku respondentov, ktorí sú subjektívne nespokojní so svojou ekonomickou situáciou, a opísať mieru, do akej sú jednotlivci schopní pokryť svoje výdavky bez externej pomoci. Avšak, ako Tosun et al. (2018) poznamenali, úplne nezávislý príjem nemusí vždy znamenať, že si človek môže dovoliť slušnú životnú úroveň, resp. že bude spokojný s vlastnou ekonomickou situáciou.

⁴ Výskumný projekt „Kultúrne cesty k hospodárskej sebestačnosti a podnikaniu v Európe“ (CUPESSE), financovaný Európskou komisiou od februára 2014 do januára 2018, bol zameraný na mladých dospelých, ich hospodársku situáciu a ich hodnoty a postoje týkajúce sa práce a vzdelávania. Na projekte pracovali výskumníci z akademických inštitúcií v 11 krajinách: Rakúsko, Česká republika, Dánsko, Nemecko, Grécko, Maďarsko, Taliansko, Španielsko, Švajčiarsko, Turecko a Spojené kráľovstvo (Tosun et al., 2018).

1.4 Hranice chudoby

Okrem subjektívnych hraníc chudoby sa na meranie chudoby používajú tiež čiastkové subjektívne indikátory v rámci meradiel chudoby založených na prevládajúcich objektívnych premenných, ktoré zvyčajne dopĺňajú objektívne meradlá s cieľom spresniť ich výsledky.

V prípade rozvojových krajín okrem vymedzenia hranice chudoby na monetárnej báze (absolútny príjem, rozsah príjmovej chudoby, alebo hodnota výdavkov domácnosti), vedci používajú celý rad ďalších objektívnych premenných. Tie zahŕňajú dennú nutričnú hodnotu disponibilného jedla, typ bývania, typ prístupu k vode, typ používanej toalety, hlavný zdroj energie na varenie, hlavný zdroj energie na vykurovanie, vlastníctvo tovarov dlhodobej spotreby (napr. bicykel, telefón, rádio, televízor, sporák, auto, atď.) prístup k vzdelaniu a prístup k zdravotnej starostlivosti (Klasen, 2000).

Čo sa týka miery uspokojenia základných potrieb v rozvinutých krajinách, ukazovatele materiálnej deprivácie sú charakterizované napr. v metodike EU-SILC v rámci modulu materiálnej deprivácie.⁵ Patria sem indikátory ako nedoplatky, alebo oneskorené splácanie hypotéky, nedoplatky účtov za vykurovanie, elektrinu, plyn alebo vodu, schopnosť dovoliť si ísť na jeden týždeň na dovolenku s rodinou mimo domov, schopnosť dovoliť si jedlo, ktoré obsahuje mäso, hydinu, ryby (alebo vegetariánsky ekvivalent) každý druhý deň, schopnosť zvládnuť neočakávané výdavky, vlastníctvo telefónu, farebnej televízie, počítača, práčky alebo automobilu. Súbor premenných taktiež zahŕňa subjektívne hodnotenie celkovej schopnosti domácnosti pokrývať svoje výdavky a subjektívny odhad najnižšieho mesačného príjmu, pri ktorom by domácnosť bola schopná pokryť svoje výdavky. Je tu taktiež subjektívne hodnotenie finančnej záťaže spojennej s celkovými nákladmi na bývanie a finančnej záťaže spojennej s nákupmi na splátky a s pôžičkami. Medzi premenné ilustrujúce hranicu naplnenia základných potrieb patrí aj subjektívne hodnotenie kvality fyzického a sociálneho prostredia (príliš tmavý príbytok bez dostatočného denného svetla, hluk od susedov alebo z ulice, znečistenie, špina alebo iné environmentálne problémy, násilné trestné činy alebo vandalizmus v okolí) (EU-SILC, 2011).

S ohľadom na komplexnosť údajov Annoni a Weziak-Bialowolska (2016, s. 183) usudzujú, že „dokonalým meradlom chudoby z hľadiska ekonomického blahobytu by mala byť kombinácia príjmu, spotreby a životných podmienok.“ Vysvetľujú tiež, že kým meranie príjmu spravidla nie je problematické, meranie

⁵ Hmotná deprivácia sa týka neschopnosti dovoliť si niektoré veci, ktoré väčšina ľudí považuje za žiaduce alebo dokonca potrebné na vedenie primeraného života. Ukazovateľ miery materiálnej deprivácie EU-SILC rozlišuje medzi jednotlivcami, ktorí si nemôžu dovoliť určitý tovar alebo službu, a tými, ktorí tento tovar alebo službu nemajú z iného dôvodu, napr. pretože ho nechcú alebo nepotrebnú (EU-SILC, 2018).

úrovne spotreby a dobrých životných podmienok nie je jednoduché. Preto sa úroveň disponibilného príjmu často používa ako náhrada spotreby (Annoni & Weziak-Bialowolska, 2016).

Kým riziko chudoby je založené na koncepte relatívnej chudoby (napr. v metodológii EU-SILC, hranica rizika chudoby je definovaná ako disponibilný príjem pod 60% mediánu národného ekvivalentného disponibilného príjmu), hmotná deprivácia poskytuje sprievodný pohľad založený ako na objektívnych tak aj na absolútnych kritériách. Príjem ako premenná sa používa dvoma spôsobmi: (1) na meranie príjmovej distribúcie medzi domácnosťami a (2) ako klasifikačná a/alebo substančná premenná v kombinácii s inými sociálnymi indikátormi. Používa sa najmä v kombinácii s ukazovateľmi sociálneho vylúčenia⁶ (EU-SILC, 2013). Hmotná deprivácia býva definovaná vo vzťahu k ekonomickým podmienkam jednotlivca alebo domácnosti ako nútená neschopnosť dovoliť si indikatívny hmotný štandard, považovaný väčšinou ľuďmi za žiaduci alebo potrebný pre plnohodnotný život. Miera hmotnej deprivácie je potom definovaná ako rozsah populácie vystavenej nútenej neschopnosti dovoliť si najmenej tri (alebo štyri v prípade silnej deprivácie) zo zoznamu overovaných položiek⁷ (EU-SILC, 2015). Vlačuha a Kováčová (2015) v tomto kontexte opísali agregovaný indikátor chudoby a sociálneho vylúčenia (AROPE)⁸ na báze multidimenzionálneho prístupu k meraniu chudoby, ktorý je kombináciou troch subindikátorov – miery rizika chudoby, materiálnej deprivácie a nízkej pracovnej intenzity.

Indikátory rizika príjmovej chudoby bývajú zvyčajne doplnené subjektívne vyjadrenými finančnými problémami. Metodika EU-SILC napríklad uvádza subjektívne výpovede domácností o ich schopnosti pokryť svoje výdavky (na šesťstupňovej škále od 'veľmi ťažké' po 'veľmi ľahké'). Avšak výsledky sa v prípade týchto indikátorov – objektívnych a subjektívnych, veľmi neprekrývajú. Mysíková, Večerník a Želinský (2015) uvádzajú, že v takomto prípade sa stretávajú trochu odlišné pohľady, ktoré možno označiť ako „objektívne“ a „subjektívne“. Je nutné dodať, že „objektívny“ výpočet (hranica rizika chudoby) je zaťažený metodickým prístupom vybraným odborníkmi a v

⁶ V sociálnej psychológii sa pojem sociálna exklúzia používa na označenie dôsledkov vylúčenia, odmietnutia alebo marginalizácie zo želaných vzťahov alebo skupín, ako aj na označenie sociálno-psychologických procesov, cez ktoré k tomu dochádza (Hutchinson, Abrams & Christian, 2005). Samotné vylúčenie podporuje chudobu, zatiaľ čo úniky z chudoby závisia od odstránenia alebo prekonania obvyklých účinkov sociálneho vylúčenia (Narayan & Petesch, 2007).

⁷ Medzi čiastkové ukazovatele hmotnej deprivácie podľa metodiky EU-SILC patria: (schopnosť uhradiť) neočakávané výdavky; týždennú dovolenku mimo domov ročne; jedlo obsahujúce mäso, kuracie mäso, ryby alebo bielkovinový ekvivalent každý druhý deň; primerané vykurovanie; predmety dlhodobej spotreby ako práčka, farebná televízia, telefón alebo auto; platba nájomného, hypotéky alebo účtov (včas).

⁸ AROPE sa v metodike EU-SILC používa ako hlavný ukazovateľ na monitorovanie cieľa chudoby v rámci stratégie EÚ 2020.

konečnom dôsledku je založený na politickom rozhodnutí. Na druhej strane „subjektívne“ odhady domácností možno považovať za relatívne objektívne, pretože zohľadňujú okolnosti, ktoré sa nedajú určiť len z výpočtu príjmu – najmä ich výdavky a dlhové zaťaženie (Mysíková, Večerník, & Želinský, 2015).

Subjektívne hranice chudoby môžu byť považované za kombináciu absolútnych a relatívnych konceptov. Na rozdiel od vyššie uvedených subjektívnych čiastkových ukazovateľov sú založené na dichotomizovaných premenných a líšia sa navzájom vo viacerých ohľadoch.

Leydenská hranica chudoby (Leyden Poverty Line – LPL) je založená na sociálnej funkcii príjmu, ktorá je odvodená z otázky hodnotenia príjmu (Income Evaluation Question – IEQ)⁹ a ďalších osobných charakteristík respondenta (Goethart, Halberstadt, Kapteyn, & van Praag, 1977; van Praag, Spit, & Van de Stadt, 1982). Podľa LPL je domácnosť považovaná za „ α -chudobnú“, ak hodnotenie jej celkového príjmu klesne pod určitú úroveň užitočnej hodnoty α , napr. 0,4 alebo 0,5, t.j. LPL (04) a LPL (05). Naopak, ak hodnotenie príjmu domácnosti presiahne úroveň α , domácnosť sa zaradí medzi „nechudobných“ (Flik & van Praag, 1991). Táto koncepcia hranice chudoby na rozdiel od iných reprezentatívnych subjektívnych hraníc chudoby umožňuje rozdelenie výskumnej vzorky do viacerých kvantilov (pozri napr. Danisman Isik, 2018; Mareš & Rabušic, 1997; Delhauss, Luttgens, & Perelman, 1993).

Subjektívna hranica chudoby (Subjective Poverty Line – SPL), ktorú zaviedli Kapteyn, van de Geer a van de Stadt v roku 1985, konštatuje, že domácnosti sú chudobné, ak ich príjmy podľa ich názoru sú nedostatočné na krytie ich výdavkov. Toto meradlo je založené na už spomínanej otázke minimálneho príjmu (Minimum Income Question – MIQ).¹⁰ Namiesto opytovania na výšku príjmu, ktorá zodpovedá niekoľkým úrovňam blahobytu, zisťuje sa tu iba jedna výška príjmu, ktorá zodpovedá špecifickej úrovni blahobytu, čím sa vymedzuje hranica medzi „chudobnými“ a „nechudobnými“. Podľa definície SPL sa odpoveď

⁹ IEQ odvodená Bernardom van Praagom znie: „Pokúste sa uviesť, čo považujete za primeranú sumu pre svoju domácnosť pre každý z nasledujúcich prípadov. Za mojich/našich podmienok by som nazval príjem domácnosti po zdanení za týždeň/mesiace/rok:

cca veľmi zlý,

cca zlý,

cca nedostatočný,

cca dostatočný,

cca dobrý,

cca veľmi dobrý.

Do každého riadku zadajte odpoveď a podčiarknite obdobie, na ktoré sa odkazujete“ (Flik & van Praag, 1991).

¹⁰ Štandardná MIQ znie: „Čo považujete za absolútne minimálny čistý príjem pre domácnosť, ako je tá Vaša? Inými slovami, chceli by sme poznať sumu príjmu, pod ktorou nebudete schopní vyjsť s peniazmi. Cca za týždeň/za mesiac/za rok. Podčiarknite obdobie, na ktoré sa odkazujete“ (Flik & van Praag, 1991).

respondenta chápe ako hranica chudoby jednotlivca (Flik & van Praag, 1991). Ravallion (2012, s. 9) podobne definoval hranicu sociálnej subjektívnej chudoby (SSPL) založenú na MIQ ako „príjem, pod ktorým si ľudia myslia, že sú chudobní v konkrétnej situácii a nad ktorým majú tendenciu si myslieť, že nie sú chudobní.“ Ako uviedli Flik a van Praag (1991, s. 321), „LPL (založená na viacúrovňovej otázke) je teoreticky nadradená SPL (založenej na jednoúrovňovej otázke), pretože v prípade SPL je vyššia pravdepodobnosť náchylnosti na kolísanie náhodných reakcií a vyššej citlivosti na rôzne interpretácie onej jednej úrovne.“ Možno očakávať, že odpovede na niekoľko usporiadaných slovných označení budú oveľa starostlivejšie vybrané a kalibrované, ako keď sa respondentovi v rámci otázky ponúka iba jedna úroveň (t.j. či je jeho príjem dostatočný), pretože respondent musí zhodnotiť niekoľko úrovní. Kapteyn, Kooreman a Willemse (1988) zdôraznili, že prístupy LPL aj SPL sú založené na modeloch a že samotné reakcie respondentov priamo nevytvárajú hranice chudoby. Tieto dva aspekty identifikujú dva zásadné metodologické problémy pri implementácii SPL a LPL: odpovede by mali merať to, čo majú merať, a model by sa mal správne špecifikovať a odhadnúť. Obidve hranice chudoby závisia od zloženia domácnosti, od distribúcie príjmov a zloženia domácností v referenčnej skupine. Za zmienku stojí tiež to, že jedna z podmienok existencie SPL/SSPL je, že subjektívny blahobyť je rastúcou funkciou príjmu, ako sa to vždy uvádza v prierezoých štúdiách (pozri napr. Clark, Frijters, & Shields, 2008; Garcia-Carro & Sanchez-Sellero, 2019).

Centrum pre sociálnu politiku v Antverpách vypracovalo vlastné meradlo s názvom hranica chudoby CSP – CSP Poverty Line (Deleeck, 1989). Je založená na otázke Hermana Deleecka, ktorá sa v upravenej podobe štandardne používa aj v batérii otázok EU-SILC.¹¹ Metóda CSP používa malú podvzorku ľudí, ktorí sa cítia byť na okraji¹², zatiaľ čo v prístupoch LPL aj SPL sa využívajú na odhad hranice chudoby názory na to, čo predstavuje situáciu chudoby alebo nechudoby, prezentované ľuďmi, ktorí svoje vlastné príjmy považujú za hraničné, ako aj tých, ktorí vlastné príjmy vnímajú inak (pod alebo nad hranicou chudoby). Test reliability, ktorý Flik a van Praag urobili pre každú z týchto subjektívnych

¹¹ Premenná EU-SILC „HS120: Schopnosť vyjsť s peniazmi“, používa tento formát otázky: „Domácnosť môže mať rôzne zdroje príjmu ku ktorým môže prispievať viac ako jeden člen domácnosti. Je Vaša domácnosť schopná vyjsť s peniazmi, pokiaľ ide o celkový príjem Vašej domácnosti, teda zaplatiť svoje obvyklé nevyhnutné výdavky?

1 - S veľkými ťažkosťami,

2 - S ťažkosťami,

3 - S určitými ťažkosťami,

4 - Pomerne ľahko,

5 - Ľahko,

6 - Veľmi ľahko“ (EU-SILC 2013).

¹² V tomto prípade sa hranica chudoby počíta iba z odpovedí na MIQ od respondentov, ktorí na túto dopĺňajúcu otázku odpovedali „s určitými ťažkosťami“. Predpokladá sa, že iba títo respondenti môžu byť relevantní pri reportovaní o minimálnej sume potrebnej pre domácnosť.

hraníc chudoby na báze ich štandardnej odchýlky, ukázal, že LPL má v tomto ohľade najlepšie výsledky. Nasleduje SPL a po nej CSP (Flik & van Praag, 1991). Stručné porovnanie základných charakteristík spomínaných hraníc chudoby je uvedené v Tabuľke 2.

Tabuľka 2 Porovnanie základných charakteristík subjektívnych hraníc chudoby

	Leydenská hranica chudoby (Leyden Poverty Line – LPL)	Subjektívna hranica chudoby (Subjective Poverty Line – SPL)	Hranica chudoby CSP (CSP Poverty Line)
Otázka v dotazníku	Otázka hodnotenia príjmu (Income evaluation question – IEQ)	Otázka minimálneho príjmu (Minimum income question – MIQ)	Herman Deleeck question
Vzorka	Zahŕňa ľudí, ktorí svoje príjmy považujú za hraničné, ako aj tých, ktorí svoje príjmy vnímajú pod alebo nad hranicou chudoby	Zahŕňa ľudí, ktorí svoje príjmy považujú za hraničné, ako aj tých, ktorí svoje príjmy vnímajú pod alebo nad hranicou chudoby	Zahŕňa výlučne ľudí, ktorí svoje príjmy považujú za hraničné
Členenie výskumnej vzorky na kvantily	Áno	Nie	Áno
Dichotomizovaná premenná príjmu	Áno	Áno	Áno
Poradie z hľadiska reliability	1.	2.	3.

Zdroj: Vlastné spracovanie

Záver

Podľa zistení Džuku, Babinčáka, Kačmárovej, Mikuláškovej a Martončíka (2017) boli identifikované tri oblasti záujmu o psychologické problémy chudoby: 1) výskum príčin chudoby, 2) výskum psychologických dôsledkov chudoby, 3) a v poslednej dobe výskum v oblasti vzťahov medzi psychologickými dôsledkami chudoby a pretrvávaním chudoby.

Na základe analýzy publikovaných vedeckých prác¹³ môžeme konštatovať, že na jednej strane subjektívne dáta zmenili dlhodobú diskusiu o tom, či je chudoba „absolútna“ alebo „relatívna“. Štruktúra profilu chudoby sa v niektorých ohľadoch líši. Aj keď objektívne hranice chudoby často naznačujú, že početnejšie domácnosti sú chudobnejšie, spravidla to tak nebýva v prípade prierezových štúdií, ktoré využívajú subjektívny prístup, čo poukazuje na väčšie úspory z rozsahu, ako sa bežne predpokladá, prinajmenšom v rozvojových krajinách (Ravallion, 2012). Je však potrebné vziať do úvahy i to, že ľudia vo všeobecnosti poznajú iba približnú úroveň svojho skutočného príjmu. Respondenti uvádzajú odhad svojho skutočného príjmu ako referenčný rámec pri odpovediach na otázku hodnotenia príjmu (IEQ) alebo na otázku minimálneho príjmu (MIQ) (Kapteyn, Kooreman, & Willemse, 1988). Je teda potrebné merať príjem domácnosti v prieskumoch dvakrát, aby sa eliminovali skresľujúce účinky systematických chýb respondentov pri odhade ich vlastného príjmu (napr. skreslenie referenčného rámca – frame-of-reference bias).

Pre psychologický výskum (najmä keď sa zameriava na psychologické dôsledky chudoby alebo vzťah medzi psychologickými dôsledkami a zotrvávaním v chudobe) je koncept subjektívnej chudoby obzvlášť dôležitý najmä v prípadoch, keď povedomie o chudobe ovplyvňuje niečo, čo priamo súvisí so sebakontrolou či kognitívnymi funkciami (napríklad vplyv chudoby na pracovnú pamäť alebo pozornosť). Vzhľadom na výskumnú otázku alebo hypotézu býva v tomto ohľade použitie subjektívneho meradla ekonomickej situácie pravdepodobne ešte vhodnejšie než aplikovanie objektívnych ukazovateľov. Keď sa výskumníci rozhodnú, či chcú použiť ekonomickú, psychologickú, alebo multidimenzionálnu operacionalizáciu chudoby, je samozrejme užitočné použiť niekoľko meradiel a urobiť analýzu senzitivity.

Je tiež potrebné spomenúť dlhoročný skepticizmus ekonómov ohľadom subjektívnych otázok, najmä ak sa tieto dáta používajú ako závislé premenné. Kardinalnou otázkou je miera spoľahlivosti subjektívnych otázok v tom zmysle, že za podobných okolností je možné získať podobné odpovede. Pri odhadoch týkajúcich sa príjmu alebo iných gradientov subjektívneho blahobytu môže taktiež dôjsť k psychologickej adaptácii na nepriaznivé okolnosti. Večerník a Mysíková (2016) konštatujú, že sa na základe argumentu spoločenskej vhodnosti dá taktiež očakávať, že domácnosti s nízkymi príjmami majú tendenciu vykazovať vyšší príjem, ako v skutočnosti majú. Na druhej strane sa dá očakávať, že domácnosti s vyšším príjmom sa pri vyplňaní dotazníka prezentujú ako „chudobnejšie“. Určité podhodnotenie príjmu zvyčajne rastie s výškou aktuálneho príjmu. Platí to aj pre príjmy pochádzajúce z viacerých zdrojov, napríklad z viacerých zamestnaní. Potvrdilo sa, že zatiaľ čo pracovné príjmy respondentov zvyčajne vykazujú skreslenie, v prípade starobných

¹³ Vyhľadávanie literatúry sa uskutočnilo v máji 2018 a zahŕňa po päťdesiat najviac citovaných štúdií z databáz: Web of Science (Core Collection), EBSCO a ProQuest s použitím kľúčového výrazu „subjektívna chudoba“.

dôchodkov a iných transferových príjmov takéto skreslenie nenastáva. V dôsledku toho môže byť príjmová chudoba osôb v domácnostiach s pracovnými príjmami nadhodnotená v porovnaní s domácnosťami s dôchodcami (Večerník & Mysíková, 2016). Angel, Heuberger a Lamei (2017) poukázali aj na významné rozdiely medzi odhadovanými príjmami v údajoch z rakúskeho prieskumu EU-SILC a oficiálne registrovanými údajmi o príjmoch. Z ich analýzy vyplynulo zvýšenie miery prierezovej chudoby za roky 2008 - 2011, ako aj miera dlhodobej chudoby, ak sa namiesto údajov z prieskumu použili údaje z daňového registra. Dospeli k záveru, že tieto zmeny v miere chudoby boli spôsobené skôr rozdielmi, resp. skresleniami v pracovných príjmoch, než výberom váh alebo inými zložkami príjmu (Angel, Heuberger, & Lamei, 2017).

Okrem toho Bosch, Callan, Estivill et al. (1993) poukázali na to, že SPL aj CSP predpokladajú, že: úroveň „minimálny príjem“, ako aj „s určitými ťažkosťami“ majú pre všetkých respondentov rovnaký význam a zároveň že v domácnostiach existuje konsenzus, pokiaľ ide o reflektovanie životnej úrovne domácnosti. Avšak, Ravallion (2012, s. 8) tvrdí, že „musíme prihliadať na heterogenitu odpovedí, nakoľko respondenti s rovnakou životnou úrovňou môžu odpovedať rôzne na subjektívnu otázku, resp. tá istá osoba môže odpovedať inak v závislosti od toho, kedy je dopytovaná“. Tieto variácie môžu prameniť z idiosynkratických „efektov nálady“, osobnostných čŕt alebo jednoducho z chýb. Percepcie jednotlivcov ohľadom ich vlastného hmotného blahobytu preto nemôžu byť chápané ako relevantné meradlo, lebo nutne obsahujú veľa faktorov, ktoré by človek bežne nepovažoval za relevantné. V súčasnosti sa teda subjektívne dáta používajú najmä na kalibráciu interpersonálne porovnateľnej sociálnej funkcie založenej na pozorovaných kovariátoch, ktoré sa považujú za apriori relevantné. Dokonca aj ľudia s podobnými osobnosťami alebo štatisticky nevýznamnými rozdielmi môžu uplatňovať rôzne kritériá na škálovanie svojho blahobytu. Majú rôzne predstavy o tom, čo to znamená byť bohatým alebo chudobným, alebo čo to znamená byť spokojný so životom. Latentná heterogenita faktorov, ktoré sú v zásade z hľadiska blahobytu irelevantné, ale ovplyvňujú odpovede na subjektívne otázky ohľadom blahobytu, môže spochybniť interpersonálne porovnanie blahobytu na báze subjektívnych údajov (Ravallion, 2012). V tejto súvislosti môžeme sumárne konštatovať, že subjektívne údaje by mohli predovšetkým identifikovať váhy v prípade tých dimenzií blahobytu, pre ktoré ceny chýbajú alebo sú nespoľahlivé, a na základe subjektívnych údajov určiť hranice chudoby. Zo širšieho hľadiska, ako naznačujú Kingdon a Knight (2006), je možné chápať subjektívny blahobyť ako strešný koncept, ktorý nám umožňuje kvantifikovať relevantnosť a význam ostatných prístupov a ich zložkových premenných.

Zoznam bibliografických odkazov - 1. kapitola

Abrahamson, P. (1995). Social Exclusion in Europe: Old Wine in New Bottles? *Družboslovne razprave*, 11(19–20), 119–136.

Adamkovič, M., & Martončík, M. (2017). Review of consequences of poverty on economic decision-making: a hypothesized model of a cognitive mechanism. *Frontiers in Psychology*, 8: 1784.

Alcock, P. (1997). *Understanding poverty* (Second Edition). New York: PALGRAVE.

Auerbach, M. P. (2011) Social Theories of Poverty. In The Editors of Salem Press. *Sociology Reference Guide: The Effects of Poverty & The Welfare State*. Pasadena, (35–46). California: SALEM PRESS.

Alkire, S. et al. (2015). *Multidimensional Poverty Measurement and Analysis*. New York: Oxford University Press.

Alkire, S., Roche, J., & Vaz, A. (2017). Changes Over Time in Multidimensional Poverty: Methodology and Results for 34 Countries. *World Development*, 94, 232–249.

Angel, S., Heuberger, R., & Lamei, N. (2017). Differences Between Household Income from Surveys and Registers and How These Affect the Poverty Headcount: Evidence from the Austrian SILC. *Social Indicators Research*. dostupné na <https://dx.doi.org/10.1007/s11205-017-1672-7>

Annoni, P., & Weziak-Bialowolska, D. (2016). A Measure to Target Antipoverty Policies in the European Union Regions. *Applied Research in Quality of Life*, 11(1), 181–207.

Bibi, S. (2005). Measuring Poverty in a Multidimensional Perspective: A Review of Literature (November 1, 2005). PEP Working Paper No. 2005-07. Dostupné na <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.850487>

Clark, A., & Oswald, A. (1996). Satisfaction and Comparison Income. *Journal of Public Economics*, 61(3), 359–381.

Clark, A., Frijters, P., & Shields, M. (2008). Relative Income, Happiness and Utility: An Explanation for the Easterlin Paradox and Other Puzzles. *Journal of Economic Literature*, 46(1), 95–144.

Clark, A. (2018). Four Decades of the Economics of Happiness: Where Next? *Review of Income and Wealth*, 64(2), 245–269.

Danisman Isik, A. (2018). Subjective Poverty: An Assessment by Leyden Approach. *Amme Idaresi Dergisi*, 51(1), 71–100.

Davis, Y. D., Gouws, A. (2013). Monitoring perceptions of the causes of poverty in South Africa. *Social Indicators Research*, 110, 1201-1220.

Deleeck, H. (1989). The Adequacy of the Social Security System in Belgium, 1976-1985. *Journal of Social Policy* 18(1), 91-117.

Delhaussé, B., Luttgens, A., & Perelman, S. (1993). Comparing measures of poverty and relative deprivation – an example for Belgium. *Journal of population economics*, 6(1), 83-102.

Džambazovič, R. (2007). Priestorové aspekty chudoby a sociálneho vylúčenia. *Sociológia*, 39(5), 432-458.

Džuka, J., Babinčák, P., Kačmárová, M., Mikulášková, G., & Martončík, M. (2017). Subjektívne príčiny a psychologické dôsledky chudoby: prehľadová štúdia. *Československá psychologie*, 61(1), 58-67.

EU-SILC (2011). Description of Target Variables: Household Data (H-file). Vyhľadané 14.6. 2020, dostupné na <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/1012329/6070906/Household+data+-+material+deprivation.pdf/6f0726a5-4135-48a3-bacd-d2a3b47cbbec/>

EU-SILC (2013). Description of Target Variables: Cross-sectional and Longitudinal. dostupné na <https://circabc.europa.eu/sd/a/d7e88330-3502-44fa-96ea-eab5579b4d1e/SILC065%20operation%202013%20VERSION%20MAY%202013.pdf>.

EU-SILC (2015). Quality of life indicators – material living conditions. dostupné na http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Quality_of_life_indicators_-_material_living_conditions.

EU-SILC (2018). Material deprivation. Vyhľadané 14.6. 2020, dostupné na https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:Material_deprivation.

Filadelfiová, J. (2007). *Vek, životný cyklus a medzigeneračný prenos chudoby*. In D. Gerbery, I. Lasay, & D. Škobla (Eds.). *Kniha o chudobe: Spoločenské súvislosti a verejné politiky*. (9-28). Priatelia Zeme-CEPA.

Filčák, R. (2007). *Diferencovaná distribúcia enviromentálnych pozitív a rizík a vplyv chudoby na životné prostredie*. In D. Gerbery, I. Lasay, & D. Škobla (Eds.). *Kniha o chudobe: Spoločenské súvislosti a verejné politiky*. (79-92). Priatelia Zeme-CEPA.

Flik, R., & van Praag, B. (1991). Subjective poverty line definitions. *De Economist*, 139(3), 311-330.

Garcia-Carro, B., & Sanchez-Sellero, M. (2019) Measurement and Spatial Localisation of Subjective Poverty in Spain. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 165, 83–99.

Goedhart, T., Halberstadt, V., Kapteyn, A., & van Praag, B. (1977). The Poverty Line: Concept and Measurement. *Journal of Human Resources*, 12(4), 503–520.

Gordon, D. (1972). *Theories of poverty and underemployment; orthodox, radical, and dual labor market perspectives*. Lexington: Lexington Books.

Hutchinson, P., Abrams, D., & Christian, J. (2005). *The Social Psychology of Exclusion*. In D. Abrams, M. A. Hogg, & J. M. Marques (Eds.). *The social psychology of inclusion and exclusion*. New York: Psychology Press.

Kapteyn, A., Kooreman, P., & Willemse, R. (1988). Some Methodological Issues in the Implementation of Subjective Poverty Definitions. *The Journal of Human Resources*, 23(2), 222–242.

Kingdon, G., & Knight, J. (2006). Subjective well-being poverty vs. Income poverty and capabilities poverty? *The Journal of Development Studies*, 42(7), 1199–1224.

Klasen, S. (2000). Measuring Poverty and Deprivation in South Africa. *Review of Income and Wealth*, 46(1), 33–58.

Kvapilová, E. (2007). *Boj s nezamestnanosťou ako hlavná stratégia boja proti chudobe a sociálnemu vylúčeniu*. In D. Gerbery, I. Lasay, & D. Škobla (Eds.). *Kniha o chudobe: Spoločenské súvislosti a verejné politiky*. (29-40). Priatelia Zeme-CEPA.

Lačný, M. & Babjáková, J. (2020). *Prístupy k subjektívnej chudobe v ekonomickom výskume*. In M. Kačmárová (Ed.). *Kvalita života 2019: interdisciplinarita ako bohatstvo poznania založené na rozmanitosti*. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie (s. 289–300). Prešov: Prešovská univerzita v Prešove.

Lewis, A., Webley, P., & Furnham, A. (1995). *The new economic mind: the social psychology of economic behaviour*. New York: Harvester Wheatsheaf.

Mareš, P. (1999). *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Narayan, D., & Petesch, P. (2007). *Moving out of poverty*, Volume 1. Cross-disciplinary perspectives on mobility. Washington DC/New York: The World Bank/Palgrave Macmillan.

Norton, A. et al. (2001). *A Rough Guide to PPAs: Participatory Poverty Assessment: An introduction to theory and practice*. Overseas Development Institute.

Mareš, P., & Rabušic, L. (1997). Subjective poverty and its structure in the Czech Republic. *Sociológia*, 29(3), 279–299.

Mysíková, M., Večerník, J., & Želinský, T. (2015). Vliv nízké pracovní intenzity na chudobu v České republice a Slovenské republice. *Ekonomický časopis*, 63(6), 555–575.

Ravallion, M. (1994). *Poverty Comparisons*. Chur: Harwood Academic Press.

Ravallion, M., & Chen, S. (1997). What Can New Survey Data Tell Us About Recent Changes in Distribution and Poverty? *World Bank Economic Review*, 11(2), 357–382.

Ravallion, M. (2010). *Poverty Lines across the World. Policy Research Working Paper 5284*. World Bank: Development Research Group.

Ravallion, M. (2012). *Poor, or Just Feeling Poor? On Using Subjective Data in Measuring Poverty*. Policy Research Working Paper 5968. World Bank: Development Research Group.

Riegel, K. (2007). *Ekonomická psychologie*. Praha: Grada Publishing.

Ringen, S. (2005). Problém chudoby – několik doporučení k definici a měření. *Sociologický časopis*, 41(1), 125–139.

Sen, A. (1992). *Inequality Reexamined*. Cambridge: Harvard University Press.

Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. New York: Knopf.

Shildrick, T., & Rucell, J. (2015). Sociological perspectives on poverty. A review of sociological theories on the causes of poverty. *JRF Report*. Vyhľadané 14.6. 2020, dostupné na <https://www.jrf.org.uk/report/sociological-perspectives-poverty>

Smeeding, T. M. (2002). *Sociology of Poverty*. LIS Working Paper Series, No. 315, Luxembourg Income Study (LIS), Luxembourg.

Šoltésová, K., & Fotta, M. (2007). *Chudoba a bývanie*. In D. Gerbery, I. Lasay, & D. Škobla (Eds.). *Kniha o chudobe: Spoločenské súvislosti a verejné politiky*. (61–78). Priatel'ia Zeme-CEPA.

Tosun, J. et al. (2018). Perceived economic self-sufficiency: a country- and generation-comparative approach. *European Political Science*, 1-22 dostupné na <https://doi.org/10.1057/s41304-018-0186-3>.

Townsend, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom*. London: Allen Lane and Penguin Books.

Van den Bosch, K., Callan, T., & Estivill, J. et al. (1993). A Comparison of Poverty in Seven European Countries and Regions Using Subjective and Relative Measures. *Journal of Population Economics*, 6, 235–259.

van Praag, B., Spit, J. S., & Van de Stadt, H. (1982). A Comparison between the Food ratio Poverty Line and the Leyden Poverty Line. *Review of Economics and Statistics*, 64(4), 691–694.

Večerník, J., & Mysíková, M. (2017). *Jací jsme rovnostáři? Výdělky, příjmy a situace domácností v Česku v porovnání s Evropou*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

Večerník, J., & Mysíková, M. (2016). *Poverty in Czech Republic. A Critical Look at EU Indicators*. Prague: The Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences.

Vlačuha, R., & Kováčová, Y. (2015). *EU SILC 2014. Indikátory chudoby a sociálneho vylúčenia*. Bratislava: Štatistický úrad Slovenskej republiky.

Želinský, T. (2014). *Chudoba a deprivácia na Slovensku: metodologické aspekty a empiria*. Košice: Equilibria.

2 Kognitívny mechanizmus zotrývania v chudobe¹⁴

Matúš Adamkovič, Marcel Martončík

Chudoba je globálnym spoločenským fenoménom, ktorému sa venuje pozornosť najmä z ekonomického uhla pohľadu. Na komplexnejšie objasnenie jej podstaty a zmiernenie jej prevalencie je však takáto perspektíva nepostačujúca pre svoj apriórne zjednodušujúci charakter. V rámci behaviorálnych vied sa v spojitosti s chudobou pozornosť výskumu upriamuje prevažne na rodinné a sociálne prostredie (predovšetkým z perspektívy detí) súvisiace s chudobou, psychologické príčiny chudoby, a tiež na jej dôsledky na duševné zdravie a kognitívne funkcie (Džuka, Babinčák, Kačmárová, Mikulášková, & Martončík, 2017). Haushofer a Fehr (2014) poukazujú na potrebu skúmania problematiky zotrývania v chudobe, na ktorú bolo až do ich štúdie nazerané výhradne z ekonomického (až makroekonomického) pohľadu (pozri napr. McKay & Perge, 2013; Naschold, 2012; Semmler & Ofori, 2007).

Z uvedeného vyplýva, že psychologický výskum je vhodné zamerať na špecifické aspekty prežívania, správania a schopnosti, ktoré môžu zotrývanie v chudobe determinovať. Za zotrývaním osôb v chudobe možno v zhode s Mani, Mullainathan, Shaffir a Zhao (2013) vidieť rôzne formy neproduktívneho správania, ako napríklad zlé ekonomické rozhodnutia či zanedbávanie starostlivosti o svoje zdravie. Tie (obzvlášť ekonomické rozhodnutia) sú v literatúre často označované aj ako príčiny chudoby. Je tak možné vyvodit' legítimný predpoklad, že vzťah medzi dôsledkami a príčinami chudoby môže byť i cirkulárny, pričom dôsledky chudoby (stres, negatívne afekty a zhoršené kognitívne funkcie) môžu pôsobiť aj ako jej príčiny, čím osobu v chudobe „zacyklujú“. Aj v mechanizme vzniku piatich kľúčových ciest, ktoré definovala Social Justice Policy Group (2006) a ktoré vedú k chudobe (rozpad rodín, závažné dlžoby, nadmerné užívanie alkoholu a užívanie drog, chýbajúce vzdelanie a nezamestnanosť), môžu zohrávať kľúčovú úlohu práve tie premenné, ktoré sú v odbornej literatúre venujúcej sa chudobe považované za jej dôsledky, poprípade koreláty, bez presne definovaného vzťahu ku kauzalite (napr. stres, negatívne afekty, zhoršené exekutívne funkcie, ekonomické rozhodovanie či finančná gramotnosť). Práve adresovanie týchto aspektov môže napomôcť efektívnejšiemu porozumeniu toho, čo sa deje počas chudoby z pohľadu

¹⁴ Prezentovaná kapitola vznikla spojením dizertačnej práce „Dôsledky chudoby na ekonomické rozhodovanie: Overovanie platnosti kognitívneho mechanizmu (Adamkovič, 2019) a rukopisov „A Review of Consequences of Poverty on Economic Decision-Making: A Hypothesized Model of a Cognitive Mechanism“ (Adamkovič & Martončík, 2017) a „Consequences of Poverty on Economic Decision-Making: Assessing the Verisimilitude of the Cognitive Mechanism“ (Adamkovič, 2020).

správania jednotlivca. To môže priniesť zásadný vhl'ad do snahy o boj proti chudobe a následne implikovať možnosti zlepšovania jeho efektivity.

Vzhľadom na výskum, ktorý realizovali Mani et al. (2013) a taktiež na štúdiu Haushofera a Fehra (2014) sa dá usudzovať, že úvodným krokom k objasneniu psychologických aspektov, ktoré stoja za zotrvávaním osoby v chudobe, je potreba skúmania vzťahu chudoby a ekonomického rozhodovania ako jej dôsledku. Takto orientovaný výskum by zároveň nemal opomínať ani ďalšie činitele, ktoré majú potenciál tento vzťah (kauzálny) ovplyvňovať.

Cieľom kapitoly je tak predostrieť a následne štatisticky (dis)konfirmovať teoretický rámec tohto mechanizmu. So zreteľom na doposiaľ realizované výskumy, je možné nazerať na problematiku ekonomického rozhodovania ako dôsledku chudoby z perspektívy štyroch základných úrovní (Adamkovič & Martončík, 2017). Konkrétne sa jedná o efekt chudoby a jeho ďalšie konsekvencie na: (1) prežívanie kognitívnej záťaže (v podobe negatívneho afektu a stresu); (2) exekutívne funkcie (kapacita sebakontroly a pracovná pamäť); (3) štýl myslenia pri rozhodovaní (intuitívne/deliberatívne rozhodovanie) a (4) ekonomické rozhodovanie (preferencia výšky odmeny vzhľadom na jej časovú dostupnosť a preferencia/averzia voči riziku). Potrebné je podotknúť, že predstreté úrovne nie sú od seba nezávislé systémy a existujú medzi nimi vzájomné vzťahy, ktorých kauzalita však častokrát nie je jednoznačne určená/určiteľná. Zároveň, vzhľadom na vysokú prevalenciu takzvaných pochybných výskumných praktík (Agnoli, Wicherts, Veldkamp, Albiero, & Cubelli, 2017; John, Loewenstein, & Prelec, 2012) a publikačného skreslenia (Ingre & Nilsson, 2018; Rothstein & Bushman, 2012) a z nich vyplývajúcich skreslených odhadov príznačných práve pre ekonomické disciplíny (Ioannidis, Stanley, & Doucouliagos, 2017), je pravdepodobné, že niektoré zo zaužívaných teórií sú v skutočnosti nereplikovateľné, respektíve reflektujú len veľmi slabé vzťahy. Okrem overovania hypotetizovaného modelu je tak značná časť kapitoly venovaná opisu a diskusii koncepčných (až filozofických) rámcov realizácie výskumu, metodologických aspektov výskumu a analýzam senzitivity, aby boli postupy a prezentované zistenia čo možno najlepšie reprodukovateľné a replikovateľné.

2.1 Vymedzenie pojmu chudoba a možnosti jej merania

Analýzou prioritne psychologickej literatúry týkajúcej sa definovania a alternatív merania chudoby je možné dospieť k záveru, že chudoba je primárne ekonomickým a až následne psychologickým (alebo sociálnovedným) konštruktom. Exaktná jednotná definícia chudoby (konštitutívna či operacionálna) však nejestvuje, a v mnohých výskumoch nie je operacionalizovaná vôbec. Organizácia Spojených Národov (1995) definuje všeobecnú chudobu ako komplex komponovaný z nepostačujúceho príjmu a nedostatku zdrojov na zabezpečenie dôstojného života, hladu, zhoršeného

zdravia a zdravotnej starostlivosti, obmedzeného prístupu k vzdelaniu, neadekvátneho bývania a sociálnej diskriminácie a exklúzie. Svetová banka (in Haughton & Khandler, 2009) vymedzuje chudobu obdobne, a to ako príjem alebo kúpyschopnosť, ktorá je nižšia než hranica minima potrebného na adekvátne žitie, čo sa reflektuje v zhoršenom bývaní, zdraví a prístupe k jedlu. Dopĺňa to však o aspekt psychologického charakteru, ktorým je deprivácia subjektívnej pohody spojená s chudobou. Pri uvedených definíciách nastáva problém operacionalizácie takto vágne definovanej chudoby. Čo je to dôstojné žitie? Čo sa považuje za neadekvátne bývanie? Neadekvátne z akého hľadiska? Aký je to zhoršený prístup k jedlu? Žiaden? Alebo iba nejako obmedzený? Ako veľmi obmedzený? Uvedené aspekty multidimenzionálneho konštruktu chudoby môže osoba hodnotiť sama (subjektívne hľadisko) alebo môžu byť hodnotené na základe vopred stanovených kritérií (objektívne hľadisko). Je potom otázne, či sa uvedené definície sústredia na subjektívny alebo objektívny aspekt chudoby.

Po uskutočnení rešerše približne 800 štúdií (realizovanej v databáze PsycINFO k roku 2017; vyhľadávané slovo bolo „poverty“ a výsledky boli zoradené podľa citovanosti) sa dá konštatovať, že, v súlade s konceptom Smeedinga (2015), je v rámci psychologického výskumu možné diferencovať dve línie merania chudoby. Prvou, častejšou, je meranie prostredníctvom objektívnych kritérií ekonomického charakteru, akými sú príjem osoby alebo rodiny. Druhou vetvou je subjektívne hodnotenie relevantných aspektov života – napríklad subjektívne hodnotenie socioekonomického statusu.

Koncept objektívnej chudoby reflektuje ekonomické kritériá najčastejšie postavené na báze príjmu, pričom sa vo výskumoch používajú rôzne obdoby hraníc chudoby (tzv. poverty lines; pozri Pantazis, Gordon, & Levitas, 2006). Tie môžu zohľadňovať príjem jedinca (Geronimus, Hicken, Pearson, Seashols, Brown, & Cruz, 2010; Nordt, Müller, Rössler, & Lauber, 2007) alebo domácnosti (Dettlaff, Rivaux, Baumann, Fluke, Rycraft, & James, 2011; Emerson & Turnbull, 2005; D. Williams, John, Oyserman, Sonnega, Mohammed, & Jackson, 2012) často ekvivalizovaný pre počet členov, ktorí v nej žijú (pre konkrétnu metódu ekvivalizácie pozri napr. Hagenaars, De Vos, & Zaidi, 1994). Či je osoba/rodina chudobná sa následne určuje vzhľadom na hranicu chudoby, ktorá je pevne stanovená (zväčša 60% mediánu príjmu) a špecifická pre štát alebo konkrétnu geografickú oblasť, buď porovnaním príjmu s danou hranicou (Bronte-Tinkew, Horowitz, & Carrano, 2010; Evans & Rosenbaum, 2008; Parish, Rose, Grinstein-Weiss, Richman, & Andrews, 2008), alebo obdobne, pomerom príjmu k stanovenej hranici chudoby (Singh, Siahpush, Hiatt, & Timsina, 2011; Wadsworth, Raviv, Reinhard, Wolff, Santiago, & Einhorn, 2008). Pomer príjmu k hranici chudoby je v odbornej literatúre synonymom zisťovania pomeru príjmu k potrebám (Evans & Kim, 2012; Fuller-Rowell, Evans, & Ong, 2012). Nie vždy sú však tieto ukazovatele zisťované priamo a v rámci výskumov sa takisto využíva zisťovanie prevalencie chudoby v istom geografickom priestore vzhľadom na oficiálne známe informácie týkajúce sa distribúcie príjmu (Frank, Cerdá, & Rendón, 2007; Kim, 2010). Nutné je tiež poukázať na fakt, že v rámci

odborných štúdií autori často pracujú s chudobe príbuznými konštruktmi, ako napríklad nízky príjem (Evans, 2004; Raver, Blair, Willoughby, & Family Life Project Key Investigators, 2013; Riley et al., 2009), materiálne ťažkosti (Slack, Holl, McDaniel, Yoo, & Bolger, 2004; Parish et al., 2008), ekonomická deprivácia (Eamon, 2001; Wagmiller, Lennon, Kuang, Aber, & Alberti, 2006) alebo (hmotná) tieseň (Denny, Clark, Fleming, & Wall, 2004; Shah, Mullainathan, & Shafir, 2012).

Keďže definovať chudobu len vzhľadom na príjmové hľadisko je reduktívne už z jej podstaty, bolo navrhnutých niekoľko multidimenzionálnych mier chudoby, ktoré berú do úvahy viacero aspektov. Napríklad Patel et al. (2006) zisťovali ekonomické charakteristiky prostredníctvom kombinácie príjmu, bývania, prístupu k vode a hygiene, zamestnaneckého stavu, zadlženosti a hladu. Podobne aj index chudoby, ktorý prezentovali Hammack, Robinson, Crawford a Li (2004), zohľadňuje viacero ukazovateľov, ako napríklad príjem zo zamestnania, sociálne dávky, nárok na zvýhodnený/bezplatný obed v jedálni a využívanie potravinovej pomoci. Za multidimenzionálnu metódu možno označiť aj meranie socioekonomického statusu, ktorého indikátory nie sú konsenzuálne stanovené a využíva sa napríklad kombinácia príjmu, vzdelania a zamestnaneckého statusu (Turkheimer, Haley, Waldron, D'Onofrio, & Gottesman, 2003), príjmu a vzdelania (Wojcicki, 2005) alebo materiálneho bohatstva, vzdelania a sociálnej prestíže (Hackman & Farah, 2009).

Objektívne hľadiská však nemusia vypovedať o tom, či osoba sama seba považuje alebo nepovažuje za chudobnú (pozri Ravallion, 2016). Napríklad, ak má osoba príjem vyšší ako je minimálna hranica príjmu stanovená v rámci Minimum Income Question (Kapteyn, Kooreman, & Willemse, 1988), to ešte neznamená, že bude sama seba považovať za nie chudobnú. Zdá sa tak, že vhodnejším (alebo aspoň komplementárnym) spôsobom zisťovania chudoby je opýtať sa danej osoby, či sa napríklad za chudobnú považuje alebo nie, respektíve, akým spôsobom hodnotí jednotlivé aspekty svojej socioeconomickej situácie.

Meranie subjektívnych (psychologických) indikátorov chudoby je zamerané na vlastné posúdenie ekonomickej situácie alebo s ňou spojenej subjektívnej pohody (Haveman, Blank, Moffitt, Smeeding, & Wallace, 2015). V rámci realizovanej rešerše je príkladom takéhoto merania zisťovanie vnímania finančnej situácie otázkami ako „Celkovo, ako veľmi ste spokojný/á s Vašou finančnou situáciou?“ alebo „Ako často sa znepokojujete kvôli Vašej finančnej situácii?“ (Mistry, Biesanz, Taylor, Burchinal, & Cox, 2004). Barrera, Caples a Tein (2001) vytvorili a popisujú 3 (pôvodne 4, avšak prvá má skôr charakteristiku objektívneho hodnotenia) škály subjektívneho hodnotenia ekonomických ukazovateľov zamerané na zisťovanie nedostatku peňazí na nevyhnutnosti či finančné napätie spojené s predikciou svojej budúcej ekonomickej situácie. Hart, Atkins, Markey a Youniss (2004) zas na meranie subjektívnej chudoby využili škálu týkajúcu sa priamo subjektívneho hodnotenia príjmu. Vzhľadom na významnú prepojenosť chudoby so šťastím a subjektívnou pohodou, je možné

zamerat' sa na zisťovanie chudoby aj z tejto perspektívy. Shams (2015) opisuje meranie dvoch dimenzií subjektívnej pohody spojenej s chudobou. Prvou je meranie spokojnosti s finančnou situáciou otázkami typu „Ako ste spokojný/á s Vaším súčasným príjmom/výdavkami?“. Druhou dimenziou je holistickejšie zisťovanie subjektívnej pohody spojenej s ekonomickou situáciou, ktorú reflektuje napríklad otázka „Ako ste spokojný/á s Vaším súčasným socioekonomickým postavením?“. Alternatívu subjektívneho hodnotenia socioekonomického statusu zas použili Bullock a Limbert (2003), ktorí ho zisťovali prostredníctvom rebríkovej metódy MacArthur Subjective Status Scale (Adler, Epel, Castellazzo, & Ickovics, 2000; Giatti, Camelo, Rodrigues, & Baretto, 2012).

Definícií chudoby a prístupov k jej meraniu existuje množstvo, a aj napriek tomu, že sa do značnej miery prelínajú, je komplikované (ak nie nemožné) nájsť medzi nimi exaktný konsenzus. Hoci je, vzhľadom na doteraz realizované výskumy, na chudobu vhodné nazerat' ako na primárne ekonomickú premennú, a náležite ju aj reflektovat', nemožno opomenúť ani jej psychologické rozmery. Napríklad Mani et al. (2013) poukazujú na dôležité zistenie, že subjektívne prežívanie chudoby je v porovnaní s jej objektívnymi indikátormi viac asociované napríklad so zhoršenými kognitívnymi kapacitami. To znamená, že pre otázku či chudoba bude negatívne vplyvať na kognitívny systém osoby nie sú dôležité ani tak objektívne ukazovatele (napr. vo forme hraníc chudoby), ale predovšetkým subjektívne prežívanie chudoby – to znamená, či sa osoba za chudobnú považuje alebo nie, respektíve do akej miery. V súlade s tvrdeniami Smeedinga (2015) na chudobu nazeráme ako na multidimenzionálny konštrukt. Preto je, okrem jej tradičnej operacionalizácie prostredníctvom ekonomických ukazovateľov akými sú príjem, potrebné do merania chudoby zaradiť aj jej subjektívne psychologické či sociálne hodnotenie, napríklad už spomínanými metódami, ktoré navrhujú Shams (2015) či Giatti et al. (2012).

2.2 Chudoba a kognitívna záťaž v podobe prežívania negatívneho afektu a stresu

Kognitívna záťaž (v origináli cognitive load) je multidimenzionálny konštrukt predstavujúci záťaž na kognitívny systém osoby. Záťaž vzniká riešením nejakej úlohy a spočíva v upriamovaní pozornosti na množstvo podnetov, pričom ostáva výrazne znížená kapacita na zaoberanie sa inými podnetmi (Paas & Van Merriënboer, 1994; Sweller, Van Merriënboer, & Paas, 1998). Na navodzovaní kognitívnej záťaže sa podieľajú rôzne faktory, ako vlastnosti úlohy (napr. predošlé skúsenosti s obdobným problémom, časová náročnosť), vlastnosti prostredia (napr. vysoká miera hluku) či relatívne stabilné charakteristiky osoby (napr. úroveň jej kognitívnych schopností).

Osoby žijúce v chudobe sú častejšie a dlhodobejšie vystavované pôsobeniu množstva nepriaznivých ekonomických a sociálnych javov, ktoré u chudobných

vedú k prežívaniu stresu a negatívnych afektov (Haushofer & Fehr, 2014). Podľa Haushofera a Fehra (2014) práve negatívny afekt a distress môžu tvoriť medzistupeň medzi chudobou a jej efektom na ekonomické rozhodovanie. Ich konštatovanie je možné rozšíriť o predpoklad, že práve dlhodobá chudoba a s ňou asociované negatívne formy prežívania zvyšujú kognitívnu záťaž (Shah et al., 2012). Kognitívna záťaž sa tak v kontexte ekonomickej situácie môže vyskytovať z dôvodu, že osoba žijúca v chudobe sa neustále zaoberá (aktuálnou i budúcou) ekonomickou situáciou a snaží sa zvládať súvisiace negatívne afekty. Tým redukuje svoje zdroje, oslabujú jej exekutívne funkcie a osoba sa tak zacykluje v sústredení sa na problémy spojené s chudobou (Shah et al., 2012).

Príčinou stavov ako sú negatívny afekt a stres, je okrem sústavného finančného tlaku a súvisiacej ekonomickej zraniteľnosti, reprezentovanej nedostatkom zdrojov potrebných na zvládanie náročných situácií (McLeod & Kessler, 1990), aj sociálny rozmer chudoby. Osoby žijúce v chudobe tak nielenže prežívajú väčšie množstvo negatívnych udalostí, ale disponujú tiež menším množstvom zdrojov (finančných či sociálnych), ktoré by im dopomohli zvládať jednorazové udalosti alebo aj dlhodobé problémy. Možno tak konštatovať, že nielen udalosti samotné, ale najmä ich afektívne prežívanie je negatívne (Haushofer & Fehr, 2014), čo sa potvrdzuje aj v rámci longitudinálnych štúdií (Lorant, Deliége, Eaton, Robert, Philippot, & Ansseau, 2003; Najman, Hayatbakhsh, Clavarino, Bor, O'Callaghan, & Williams, 2010), ktorých výsledky priamo poukazujú na prepojenie chudoby a depresie. Podobne i Kim et al. (2013) zistili, že vyrastanie v chudobe má v dospelosti za následok častejšie prežívanie negatívnych emócií.

Chudoba sa vo vzťahu k stresu môže prejavovať v dvoch rovinách: (1) v krátkodobej, kedy je spätá so zhoršenou možnosťou reakcie na ohrozujúce a nepredvídateľné situácie (súvisiace prevažne s ekonomickými aspektami ako strata práce) a (2) dlhodobej (súvisiacej s pretrvávajúcim myslením na finančnú situáciu alebo globálne horším sociálnym zázemím), kedy sa organizmus vyrovnáva s alostatickou záťažou. V oboch rovinách môže byť biologickým indikátorom stresu kortizol (pozri Blair et al., 2011; pre konkrétny mechanizmus biologických zmien pozri Butterworth, Cherbuin, Sachdev, & Anstey, 2011). Haushofer a Fehr (2014) sumarizujú niekoľko príkladov experimentálnych situácií (pozri Baird, de Hoop, & Özler, 2013; Fernald & Gunnar, 2009; Haushofer & Shapiro, 2013), v ktorých bol preukázaný kauzálny efekt chudoby na stres prostredníctvom indikátorov v podobe subjektívneho hodnotenia alebo hladiny kortizolu v organizme.

Ako je uvedené vyššie, chudoba je spojená predovšetkým s prežívaním negatívneho afektu a distressu, a to ako z krátkodobého, tak aj z dlhodobého hľadiska. Takéto nastavenie je spojené s dvoma procesmi – kognitívnu záťažou a vyčerpaním ega (koncept vyčerpania ega a jeho súčasná kritika bude diskutovaný ďalej v texte). Či už sa jedná o emočné prežívanie alebo o kognitívne hodnotenie situácií spojených s chudobou (negatívny afekt a distress), je možné konštatovať, že dané stavy vyvolávajú záťaž, ktorá sa negatívne odzrkadľuje v

rámci exekutívnych procesov, akými sú sebakontrola či pracovná pamäť, a rozhodovacie funkcie.

2.3 Chudoba a exekutívne funkcie

Majoritná časť štúdií venujúcich sa problematike chudoby a kognitívnych/exekutívnych funkcií bola realizovaná na výskumnom súbore tvorenom deťmi (napr. Ayoub, O'Connor, Rappolt-Schlichtmann, Vallotton, Raikes, & Chazan-Cohen, 2009; Dickerson & Popli, 2016; Evans, Gonnella, Marcynyszyn, Gentile, & Salpekar, 2005; Kaya, Stough, & Juntune, 2016) a len niekoľko autorov (Mani et al., 2013; Shah et al., 2012; Shah, Mullainathan, & Shafir, 2018) zameralo výskum na dospelú populáciu. So zreteľom na už realizované štúdie boli vyselektované špecifické exekutívne funkcie, ktoré môžu mať významnú úlohu v spomínanom mechanizme prepájajúcom chudobu a ekonomické rozhodovanie. Sú nimi pracovná pamäť a sebakontrola (pozn.: v pôvodnom modeli Adamkovič a Martončík (2017) predpokladajú pôsobenie pozornosti, avšak, prevažne v dôsledku náročnosti jej operacionalizácie a pridruženým technickým komplikáciami súvisiacim s online meraním, bola z tejto práce vylúčená). Vzhľadom na v tomto texte už prezentované zistenia, sú aj koncepty exekutívnych funkcií spájané nielen s chudobou, ale tiež s jej dôsledkami na kognitívnu záťaž.

2.3.1 Pracovná pamäť

Pracovná pamäť je schopnosť uchovávať informácie a zároveň nimi manipulovať (pozn.: práve možnosť manipulácie s informáciou diferencuje pracovnú pamäť od krátkodobej pamäte), pričom tieto informácie nie sú v danej chvíli prítomné pre zmyslový aparát (Diamond, 2013). Má obdobný neurofyziológický mechanizmus ako pozornosť, avšak sú to odlišné kognitívne funkcie (Diamond, 2013; Gazzaley & Nobre, 2012). Výskum vzťahu pracovnej pamäte a chudoby bol realizovaný najmä na deťoch. Bolo zistené, že deti žijúce v chudobe majú výrazne horšiu pracovnú pamäť než deti, ktoré vyrastajú v primeraných ekonomických podmienkach (Pavlakis, Noble, Pavlakis, Ali, & Frank, 2015; Rowe et al., 2016; Tine, 2014), pričom dané oslabenie pamäte pretrváva aj v dospelosti (Duval et al., 2017). Pavlakis et al. (2015) vysvetľujú túto skutočnosť biologicky – nedostatočným vývinom štruktúr hipokampu asociovaným so zníženým socioekonomickým statusom. Dve alternatívy psychologického vysvetlenia ponúkajú Engel de Abreu et al. (2014), ktorí tvrdia, že zhoršená pracovná pamäť môže byť spôsobená chudobou v zmysle nedostatočnej stimulácie kognitívnych kapacít vo všeobecnosti alebo nevhodnosťou administrovaných testov, keďže pri použití niektorých „culture-fair“ nástrojov (napr. reprodukovanie prezentovaných čísel – digit-span test) sa rozdiely medzi deťmi žijúcimi v chudobe a deťmi žijúcimi vo vhodných socioekonomických podmienkach prakticky neprejavujú.

V rámci longitudinálnej štúdie, Evans a Schamberg (2009) zistili, že chudoba v detstve koreluje so zhoršenou pracovnou pamäťou v mladšej dospelosti, pričom mediátorom tohto vzťahu je stres (alostatická záťaž). Autori naznačujú kauzalitu daného vzťahu, keďže pri alternatívnom modeli, v ktorom bol zisťovaný efekt pracovnej pamäte ako mediátora vzťahu chudoby a alostatickej záťaže, nebola pracovná pamäť signifikantným mediátorom. Taktiež tvrdia, že efekt chudoby na pracovnú pamäť závisí od dĺžky prežívania chudoby. V ďalšej štúdii Evans a Fuller-Rowell (2013) demonštrovali vplyv chudoby a stresu na pracovnú pamäť, avšak tento efekt je determinovaný schopnosťou sebaregulácie. Tieto zistenia potvrdzujú aj Piccolo, Sbicigo, Grassi-Oliveira a Fumagalli de Salles (2014), ktorí realizovali rešerš štúdií týkajúcich sa chudoby a exekutívnych funkcií vrátane pracovnej pamäte. Hoci stres môže pracovnú pamäť tiež facilitovať, je potrebné poznamenať, že takýto efekt je spojený s krátkodobým vystavovaním sa stresoru (Yuen, Liu, Karatsoreos, Feng, McEwen, & Yan, 2009), kedy je stresor kontextom naviazaný na úlohu a vyskytuje sa v rovnakom čase, a neplatí to pri dlhodobom pôsobení stresorov (akým je napr. aj chudoba) (Joëls, Pu, Wiegert, Oitzl, & Krugers, 2006). Zároveň, aj napriek zisteniu, že vplyvom stresu možno zhoršenie kognitívnych funkcií vysvetliť len z časti, Mani et al. (2013) prakticky stotožňujú mechanizmus chudoby (prejavujúci sa zameraním pozornosti na aspekty spojené s nedostatkom, čo vyvoláva dotieravé myšlienky a redukuje tak mentálne zdroje) so širším ponímaním pojmu stres.

Dokumentovaný bol tiež vzťah pracovnej pamäte a negatívneho afektu. Brose, Schmiedek, Lövdén a Lindenberg (2012) realizovali štúdiu, v ktorej sa po dobu 100 dní zameriavali na pracovnú pamäť, negatívny afekt, pozornosť a motiváciu participantov. Konštatujú, že pracovná pamäť nie je stálou dispozíciou a variuje vzhľadom na prežívanie negatívneho afektu (vyššie prežívanie negatívneho afektu koreluje so zhoršením pracovnej pamäte), zhoršenou pozornosťou a motiváciou. Autori tento jav vysvetľujú alokačným modelom (Ellis & Ashbrook, 1988), a teda ak osoba zažíva (silný) negatívny afekt, sústreďuje naň svoju pozornosť, pričom snaha o jeho reguláciu zaberá mentálne kapacity. Mani et al. (2013) diskutujú, že deteriorácia kognitívneho výkonu môže nastať práve v dôsledku chudobou zapríčinennej kognitívnej záťaže (negatívne emočné prežívanie), na ktorú osoba žijúca v zlých ekonomických podmienkach nadväzuje svoj pozornosť. Taktiež poukazujú na potrebu diferencovať medzi chronickou záťažou spôsobenou stavom chudoby a akútnou kognitívnou záťažou spôsobenou tiesňou (scarcity).

Dang, Xiao a Dewitte (2015) zastávajú názor, že hoci by premýšľanie o finančných ťažkostiach zhoršovalo výkon v procesoch, ktoré si vyžadujú vysokú mieru využívania pracovnej pamäte, nemusí to poškodiť kognitívne funkcie viažuce sa na procedurálne procesy. V nadväzujúcej štúdii Dang, Xiao, Zhang, Liu, Jiang a Mao (2016) experimentálne zistili, že chudobné osoby majú zhoršené kognitívne funkcie v dôsledku finančných starostí a následného stresu. Tvrdia, že toto zhoršenie je spôsobené zaplnením kapacity pracovnej pamäte obavami z ekonomickej situácie. Zároveň však distrakcie indukované finančnými

ťažkosťami prispievajú za istých podmienok k zlepšeniu procedurálnych procesov ako napríklad učenie (Markman, Maddox, & Worthy, 2006). Dang et al. (2016) predpokladajú, že tieto zistenia môžu v aplikácii na chudobných viesť k podpore učenia sa opakovaním a podmieňovaním. Otázne však zostáva, nakoľko je takáto implikácia v reálnych podmienkach chudoby (napr. pri ekonomickom rozhodovaní) v konečnom dôsledku funkčná a či sa takýmto procesom bez externého zásahu nepodporuje práve nevhodné ekonomické správanie.

2.3.2 Kapacita sebakontroly

Diamond (2013) charakterizuje sebakontrolu ako schopnosť osoby regulovať svoje správanie a emócie, a to tak, že osoba odoláva pokušeniam a impulzívnemu správaniu (pozn.: širším konceptom je sebaregulácia, McCullough & Willoughby, 2009). Sebakontrola má obmedzenú kapacitu, ktorá je vyčerpávaná kontrolou vlastného správania.

V rámci psychologických teórií bolo popísaných niekoľko modelov fungovania sebakontroly. V spojitosti s chudobou sú najrelevantnejšie tri z nich, a to model zdrojov (Resource model; Baumeister, Heatherton, & Tice, 1994), procesný model (Process model; Inzlicht & Schmeichel, 2012) a kognitívno-motivačný model (CoMo; Dang, 2018). Model zdrojov vysvetľuje sebakontrolu ako vnútornú, limitovanú kapacitu, ktorá môže byť vyčerpaná kontrolou vlastného správania. Odolávanie jednej túžbe zvyšuje pravdepodobnosť podľahnutia túžbe nasledujúcej (Hofmann, Vohs, & Baumeister, 2012; Vohs, 2013). Na druhej strane, procesný model spochybňuje existenciu obmedzených vnútorných zdrojov. Namiesto toho, sebakontrolu považuje za rozhodovací proces, pri ktorom si osoba volí alternatívu na základe vlastných hodnôt. Zlyhanie sebakontroly je tak zapríčinené zmenami motivácie, respektíve preorientovaním pozornosti na hodnotnejší podnet. V nadväznosti na tieto východiská, Inzlicht a Berkman (2015) definujú vyčerpanie mentálnych zdrojov ako mentálnu únavu, ktorá bráni osobe motivovať sa k vyššiemu výkonu v predmetnej situácii. Kognitívno-motivačný model predpokladá, že rôzne úlohy aktivujú rôzne procesy kontroly, ktoré však môžu navzájom interferovať, čím sa znižuje ich efektivita. Zároveň tiež prebieha presun motivácie, keďže námaha vynaložená na sebakontrolu vyvoláva averziu a osoba sa následne snaží svoju energiu využívanú na sebakontrolu zamerať radšej na získanie odmeny.

Práve kognitívna záťaž (prežívanie negatívneho afektu a stresu) môže mať negatívny dopad na kapacitu sebakontroly. Vzhľadom na fakt, že chudobné osoby sú konštantne vystavované ekonomickým tlakom (musia často odolávať nutkaniu a vykonávajú veľa kompromisov napr. pri nakupovaní, trávení voľného času, atď.), majú prirodzene zníženú kapacitu sebakontroly. Shah et al. (2012) zistili, že osoby vystavené nedostatku zdrojov sa do riešení problémových úloh zapájali menej, boli unavenejšie, svoje rozhodnutia zvažovali dlhšie a v teste pozornosti skórovali horšie. Tvrdia tak, že nedostatok

akéhokoľvek druhu vedie k prílišnému angažovaniu sa do určitej veci (táto skutočnosť je aplikovateľná nielen v ekonomických dimenziách akými sú rozpočet alebo finančné problémy, ale tiež pri konkrétnych nedostatkoch ako napríklad hlad či stihnutie úlohy do termínu) a preto sústredenie pozornosti na konkrétne problémy vedie k opomínaniu iných podnetov. To sa v rámci problematiky chudoby prejavuje prílišným a/alebo neprimeraným požíčianím si (osoby žijúce v chudobe využívajú krátkodobé, vysokoúročné pôžičky), neskorším platením účtov, nevhodným nakupovaním artiklov a podobne. Je totiž možné, že nevyhnutnosť sústavne regulovať základné potreby kumuluje a spôsobuje zhoršené sebaovládanie vo vzťahu k túžbam (Hofmann, Vohs, & Baumeister, 2012; Vohs, 2013). Okrem kognitívnej záťaže je sebakontrola determinovaná tiež pozornosťou a pracovnou pamäťou. Baumeister et al. (1994) tvrdia, že rozptýlenie pozornosti od osoby samotnej na okolie vedie k strate sebakontroly. Mann a Ward (2007) modifikujú tento predpoklad a tvrdia, že v prípade obmedzených zdrojov pozornosti sa osoby sústreďujú na naliehavé potreby a opomínajú časovo vzdialenejšie podnety. Zúžená pozornosť a snaha o naplnenie potrieb vedie prevažne ku konaniu, ktoré sa nezhoduje s optimálnymi cieľmi sebaregulácie. Paradoxne, v prípadoch, keď sú naliehavé potreby spojené s obmedzovaním a reštrikciou, môže zúžená pozornosť viesť k lepšej sebakontrolu. To potvrdzuje aj replikácia vlastných zistení autorov Shah et al. (2018), ktorí zistili, že aktuálny nedostatok zdrojov vedie k zmenám v pozornosti, čo sa odzrkadľuje na zvýšení sebakontroly, hoci efekt je zo substantívneho hľadiska malý.

V rámci vzťahu pracovnej pamäte a sebakontroly, Hofmann, Gschwendner, Friese, Wiers a Schmitt (2008) tvrdia, že pracovná pamäť vo všeobecnosti zohráva úlohu moderátora, ktorý determinuje schopnosť sebaregulácie v dvoch rovinách, a to tak, že (1) inhibuje silné automatické tendencie, ktoré by sa bez jej pričinenia mohli transformovať priamo do správania a (2) napomáha stabilizovať a chrániť explicitné postoje a sebaregulačné ciele tak, aby mohli byť sústavne využívané na monitorovanie a regulovanie vlastného správania. Pritom podľa autorov platí, že vysoká úroveň kapacity pracovnej pamäte umožňuje lepšiu sebareguláciu. Pri detailnejšej analýze výsledkov je však badateľné, že jednotlivé efekty sú v konečnom dôsledku malé, hoci štatisticky významné (respektíve, ako na niektorých miestach uvádzajú autori, „hranične významné“, čo je termín, ktorý nemá miesto vo Fisherianskom ponímaní štatistickej inferencie). V rámci novších štúdií (Nęcka, Gruszka, Orzechowski, Nowak, & Wójcik, 2018; Singh & Göritz, 2018) však boli detekované prakticky nulové vzťahy medzi sebakontrolou a pracovnou pamäťou, respektíve exekutívnymi funkciami vo všeobecnosti. Berúc do úvahy tieto zistenia, je, zdá sa, vyvodzovanie kauzálnych interpretácií (ako napr.: sebakontrola je znižovaná zaťažením pracovnej pamäte) nevhodné a tieto konštrukty tak možno považovať za vzájomné autonómne.

Vyčerpanie mentálnych zdrojov sebakontroly spôsobuje tendenciu impulzívneho a intuitívneho konania, ktoré má za následok lavínový efekt

takýchto rozhodnutí a zacyklenie v nich (Vohs, 2013). Dang et al. (2015) s odvolaním sa na predošlé výskumy (pozri Heatherton & Wagner, 2011; Inzlicht, Schmeichel, & Macrae, 2014; Kurzban, Duckworth, Kable, & Myers, 2013) taktiež kritizujú tento Vohsovej model vyčerpania sebakontroly. Zastávajú názor, že sebaregulácia nezlyháva kvôli limitovanému množstvu mentálnych zdrojov, ale z dôvodu motivácie. Pripúšťajú však možnosť pôsobenia ďalšieho procesu, a to, že trváca finančná deprivácia chudobných vedie k vyššej citlivosti na odmenu, čo stimuluje potrebu vyhľadávať odmenu v inej oblasti (napr. chudobná osoba si kúpi vec, ktorá presahuje jej finančné možnosti). Tuk, Zhang a Sweldens (2015) mini meta-analýzou výsledkov vlastných experimentov zistili, že sebakontrola v jednej oblasti môže viesť k zvýšeniu sebakontroly v ďalšej oblasti alebo oblastiach, a to aj navzájom nezávislých. Pripúšťajú však, že, aj napriek silnej evidencii, môže sebakontrola závisieť od typu podnetu respektíve úlohy, ktorou sa osoba zaoberá. Vzhľadom na realizované krátkodobé experimentálne zásahy, nie je možné tieto výsledky adekvátne porovnávať alebo aplikovať na situáciu chudoby, ktorá má dlhodobý a/alebo epizodický charakter. Potrebné sa tak javí overiť efekt priamych dôsledkov chudoby v podobe negatívneho afektu a stresu na kapacitu sebakontroly.

Celkovo je však práca s konceptom vyčerpania sebakontroly (respektíve vyčerpania ega; v origináli ego depletion) pri existujúcich poznatkoch prinajmenšom diskutabilná. Aktuálne meta-analýzy (Carter, Kofler, Forster, & McCullough, 2015; Etherton, Osborne, Stephenson, Grace, Jones, & De Nadai, 2018; Hagger et al., 2016; Vadillo, Gold, & Osman, 2017), špeciálne tie s využitím sofistikovanejších techník korekcie publikačného skreslenia, ukazujú, že efekty vyčerpania ega sú reálne nulové. Vzhľadom na to, že existuje množstvo modelov vyčerpania mentálnych kapacít a množstvo situácií ich testovania, nemožno vylúčiť, že za špecifických podmienok, akou je situácia chudoby a súvisiace ekonomické rozhodovanie, môže mať potreba zamerania výskumu aj na sebakontrolu svoje opodstatnenie. Špeciálne, berúc do úvahy fakt, že chudoba (respektíve ekonomická situácia vo všeobecnosti) je dlhodobý stav pozostávajúci z množstva vzájomne interagujúcich situácií a motívov, je vhodné otestovať a následne (dis)konfirmovať efekt sebakontroly na ekonomické preferencie.

2.4 Chudoba a intuitívnosť/deliberatívnosť myslenia pri rozhodovaní

Ďalším procesom, ktorý môže ovplyvňovať ekonomické rozhodovanie, je intuícia/deliberácia spojená s rozhodovaním osoby vo všeobecnosti. Na základe zaužívanej teórie o dvoch procesoch myslenia pri rozhodovaní (Dual process theory; Evans, 2003; Kahneman, 2003; Kahneman, 2011) je predpokladaná existencia dvoch systémov myslenia: (1) intuitívny a (2) deliberatívny. Kahneman (2011) charakterizuje intuitívny systém rozhodovania ako rýchly,

implicitný systém založený na využívaní heuristik, zatiaľ čo deliberatívny systém je pomalý, racionálny a riadi sa pravidlami logiky.

Schopnosť robiť racionálne rozhodnutia neznamená, že robené skutočne budú (Starcke & Brand, 2012; pozri tiež Epstein, Pacini, Denes-Raj, & Heier, 1996; Kahneman, 2003). Napríklad, pod vplyvom stresu sa zväčšuje tendencia osôb spoliehať sa na nižšie (jednoduchšie, primitívnejšie) automatické preferencie rozhodovania, s ktorými má osoba predošlé skúsenosti (Porcelli & Delgado, 2009). Využívanie heuristik pri rozhodovaní je vo všeobecnosti subjektívne výhodné, keďže sú prístupné, rýchle, transparentné a stoja menej úsilia, ale aj financií (Hafenbrädl, Waeger, Marewski, & Gigerenzer, 2016). Napríklad, pri pôsobení stresora osoby často využívajú heuristiku efektu rámca, čiže sú pri rozhodovaní zaťažené spôsobom, akým im bola alternatíva prezentovaná (Starcke & Brand, 2012). Stres tak narušá priebeh deliberatívnych procesov, čo znižuje schopnosť osoby rozlišovať medzi výhodnosťou, respektíve nevýhodnosťou alternatív výberu (Simonovic, Stupple, Gale, & Sheffield, 2016). Taktiež Cui, Wahg, Shi, Liu, Chen a Chen (2015) tvrdia, že pôsobením prežívaných emócií a stresu vzniká vysoká záťaž pracovnej pamäte, ktorá následne súvisí s nevhodným rozhodovaním. Mechanizmus vplyvu stresu na intuitívnosť/deliberatívnosť rozhodovania opisuje v modeli SIDI (Stress Induced Deliberation to Intuition) aj Yu (2016). Autor postuluje, že rozhodovanie pod stresom je ovplyvnené kombináciou predčasnej kognitívnej kontroly a zvýšenej tendencie impulzívneho správania. Stredne silný až silný vzťah medzi stresom (zisťovaným či už pomocou fyziologických ukazovateľov alebo subjektívnym hodnotením) a impulzívnosťou pri rozhodovaní potvrdzujú v rámci meta-analýzy Fields, Lange, Ramos, Thamotharan a Rassu (2014). Dysfunkčné rozhodovacie stratégie môžu byť spôsobené tiež vplyvom stresora na exekutívne funkcie, kedy osoby prežívajúce stres majú pri rozhodovaní tendenciu uprednostniť automatizované procesy pred procesmi kontrolovanými (Masicampo & Baumeister, 2008).

Vzťahom sebakontroly (sebaregulácie) a rozhodovania sa zaoberali Pocheptsova, Amir, Dhar a Baumeister (2009). Autori vychádzali z predpokladu, že kapacita mentálnych zdrojov dostupná pre sebakontrolu i pre rozhodovanie je zdieľaná medzi týmito procesmi. Realizáciou piatich štúdií zistili, že účastníci, ktorí riešili úlohy zaťažujúce schopnosť sebaregulácie (čím minuli istú kapacitu mentálnych zdrojov dostupných pre exekutívne funkcie), používali jednoduchšie a intuitívnejšie spôsoby rozhodovania oproti účastníkom, ktorí úlohy zaťažujúce kapacitu sebakontroly neriešili. Na vzťah medzi intuitívnosťou/deliberatívnosťou rozhodovania a sebakontrolou možno usudzovať aj na základe podobnosti dvoch systémov sebakontroly, ktoré opísali de Ridder, Lensvelt-Mulders, Finkenauer, Stok a Baumeister (2012) a teórie dvoch procesoch myslenia pri rozhodovaní. Podľa týchto autorov sa sebakontrola (sebaregulácia) deje buď prostredníctvom (1) „chladného“, pragmatického systému alebo (2) „horúceho“, emocionálneho systému. Pragmatický systém determinuje správanie osoby v zmysle vykonania aktivity v

prípade, že má racionálne odôvodnenie (sprav to, ak to má zmysel), čo je asociované s vysokou sebakontrolou a nízkou impulzívnosťou pri rozhodovaní. „Horúci“ systém je podnecovaný princípom vykonávania aktivity na základe emočného posúdenia (sprav to, ak sa pri tom budeš cítiť dobre), pričom je spätý s nižšou sebakontrolou a vyššou impulzívnosťou. Celkovo je však v tomto kontexte potrebné upozorniť na pomerne štandardný jav v sociálno-behaviorálnych vedách, a teda na nejasnú konštitutívnu definíciu a následné časté zamieňanie konceptov sebakontroly, impulzivity, intuitívneho rozhodovania či neochoty oddať odmenu, ktorý je možné pozorovať naprieč štúdiami.

Spojitosť intuitívnosti/deliberatívnosti pri rozhodovaní s pracovnou pamäťou prezentuje Evans (2010), a tvrdí, že deliberatívne (analytické) procesy sú závislé od pracovnej pamäte (tá je úzko spojená s exekutívnymi funkciami), pričom intuitívne procesy od nej nezávisia. Obdobne, Travers, Rolison a Feeney (2016) zastávajú názor, že deliberatívne myslenie je, na rozdiel od intuitívneho myslenia, závislé od voľnej kapacity pracovnej pamäte a miery sebakontroly, avšak vplývajú naň tiež matematické schopnosti alebo dispozičné faktory.

Osoby žijúce v chudobe musia pri svojich rozhodnutiach brať do úvahy celé spektrum kompromisov súvisiacich práve s ekonomickými či sociálnymi aspektami chudoby. Takéto rozhodovanie je náchylné na intuitívne, impulzívne a nežiaduce alternatívy. Odolávanie nutkaniám a kontrolovanie správania vedie k vyčerpaniu zdrojov slúžiacich na sebakontrolu (Vohs, 2013), čím nastáva reťazová reakcia a osoba sa zacykluje v takomto spôsobe rozhodovania (pozri Shah et al., 2012). So zreteľom na prezentované zistenia sa dá konštatovať, že intuitívnosť/deliberatívnosť pri rozhodovaní, ktorá je navodená prežívaním javov súvisiacich s chudobou, má potenciál byť mediujúcou premennou v mechanizme dôsledkov chudoby na kognitívnu záťaž, respektíve exekutívne funkcie a samotným ekonomickým rozhodovaním osoby.

2.5 Chudoba a ekonomické rozhodovanie

Behaviorálna ekonómia ponúka niekoľko alternatív, ktorými je možné zisťovať sklony v rámci ekonomického rozhodovania aj z perspektívy psychologického výskumu. Ekonomické rozhodovanie totiž reflektuje, akým spôsobom osoba zvažuje pomer ziskov a strát v čase, respektíve pracuje s neurčitosťou a rizikom. Takéto rozhodovanie môže mať množstvo foriem, ako napríklad ochota čakať na odmenu, ochota riskovať, odkladanie peňazí na sporenie, požičiavanie si, realizovanie investičných rozhodnutí, a podobne. Existuje predpoklad, že chudoba je asociovaná so suboptimálnym ekonomickým správaním, ktoré je orientované na situáciu „tu a teraz“, pričom osoby opomínajú dlhšiu časovú perspektívu a potenciálne výhody z nej plynúce (Griskevicius, Tybur, Delton, & Robertson, 2011). Keďže preferencie času a rizika (time and risk preferences) by mali byť jedným z hlavných determinantov pretrvávania v chudobe (Kraay &

McKenzie, 2014), bude pozornosť práce zameraná na dva aspekty ekonomického rozhodovania: (1) preferenciu výšky odmeny vzhľadom na jej časovú dostupnosť (časové diskontovanie – time-discounting tiež označované ako oneskorené diskontovanie – delay discounting) a (2) ochotu riskovať pri finančnom rozhodovaní (preferencie rizika – risk preference). Berúc do úvahy ekonomický charakter týchto premenných sa javí ako potrebné kontrolovať tiež finančnú gramotnosť osôb.

2.5.1 Časové diskontovanie - preferencia výšky odmeny vzhľadom na jej časovú dostupnosť

Časové diskontovanie (z angl. delay discounting; slovenský ekvivalent: oneskorené diskontovanie) často označované aj ako intertemporálna voľba, predstavuje aspekt rozhodovania, v rámci ktorého sú menšie odmeny s kratším oneskorením preferované pred väčšími odmenami s dlhším oneskorením (Tesch & Sanfey, 2008). To znamená, že osoba radšej upredností jeden cukrík o päť minút než celú bonboniéru o pol hodiny. Extrémne úrovne časového diskontovania sú označované buď ako impulzivita (vysoká miera diskontovania) alebo ako sebakontrola (nízka miera diskontovania) (Bickel et al., 2010). Časové diskontovanie zohráva veľmi dôležitú úlohu najmä pri skúmaní práve týchto dvoch premenných (da Matta, Gonçalves, & Bizarro, 2012). Časové diskontovanie je častejšie považované za behaviorálnu tendenciu než za osobnostnú črtu (Dallery & Raiff, 2007) a je ovplyvňované kontextom (či sa rozhodovanie vzťahuje na oblasť peňazí, zdravia, jedla alebo drog; ďalej je ovplyvnené veľkosťou oneskorenia či výškou odmeny) a rôznymi environmentálnymi a inými podmienkami (napr. efektom rámca alebo kontextu, odlišnou metódou použitou vo výskume, atď.) (pozri Dallery & Raiff, 2007; Tesch & Sanfey, 2008). Napríklad, diskontovanie zvykne byť vyššie pre krátke oneskorenia než pre dlhšie oneskorenia, vyššie pre menšie odmeny než pre väčšie odmeny, vyššie pre zisky než pre straty, vyššie pre existujúce hodnoty než pre hodnoty utratené v budúcnosti a často je aj odlišné pre odlišné veci (vyššie pre čas než pre peniaze) (Urminsky & Zauberman, 2016). Tento veľký počet ovplyvňujúcich premenných podčiarkuje skutočnosť, prečo neexistuje jeden univerzálne platný model časového diskontovania (Tesch & Sanfey, 2008). Zároveň, je pre časové diskontovanie charakteristický veľký počet rôznych anomálií a inkonzistencií, z ktorých najčastejšie sú skúmané časová inkonzistencia (temporal inconsistency), efekt veľkosti (magnitude effect) a efekty označenia (sign effects) (Urminsky & Zauberman, 2016). Časová inkonzistencia, často označovaná aj ako hyperbolické diskontovanie (hyperbolic discounting), klesajúca netrpezlivosť (declining impatience) či skreslenie smerom k prítomnosti (present bias) odkazujú na základný fenomén, v rámci ktorého sa diskontovanie mení v danom časovom oneskorení s časovým horizontom, v ktorom sa diskontovanie meria. Napríklad, osoba bude preferovať

10 eur dnes pred 12 eurami o týždeň, avšak takisto bude preferovať 12 eur o rok a jeden týždeň pred 10 eurami o rok (Urminsky & Zauberman, 2016). Wang, Rieger a Hens (2016) potvrdili existenciu skreslenia smerom k prítomnosti (uspokojenie sa s nižšou hodnotou dostupnou tu a teraz) v 53 krajinách. Diskontovanie malých odmien strmsším spôsobom než diskontovanie väčších odmien reprezentuje efekt veľkosti. Za účelom modelovania preferencií ľudí v čase, výskumy pracujúce s oneskoreným diskontovaním sa snažia odhadnúť tvar ale aj veľkosť diskontnej funkcie (miery do akej odmeny strácajú svoju hodnotu v čase) s použitím súboru volieb k stanoveniu bodu, v ktorom sa osoba už nedokáže rozhodnúť medzi relatívne veľkou odmenou po nejakom čase a menšou odmenou dostupnou okamžite alebo po krátkom čase (Tesch & Sanfey, 2008).

Časové diskontovanie sa najčastejšie meria s použitím dvoch typov nástrojov: nástrojov založených na základe zhody (matching-based) a na základe voľby (choice-based) (Urminsky & Zauberman, 2016). V nástrojoch založených na základe zhody má osoba pri určitej hodnote alebo odmene v nejakom časovom bode (napr. 20 eur dnes) uviesť hodnotu, ktorá by v inom časovom bode korešpondovala s hodnotou v prvom časovom bode (napr. 30 eur o týždeň). V nástrojoch založených na základe voľby si musí osoba vybrať jednu z dvoch možností, ktoré reprezentujú odlišné hodnoty dostupné v odlišných časových bodoch. „Výskumník potom identifikuje bod, v ktorom respondent zmení svoju súčasnú preferenciu odmeny dostupnej okamžite (amount today) na preferenciu určenej odmeny dostupnej v budúcnosti, na základe čoho potom vypočíta diskontnú sadzbu“ (discount rate) (Urminsky & Zauberman, 2016).

Atraktivita výskumu intertemporálnych volieb spočíva v tom, že môže napomôcť vysvetliť mnohé vzorce správania v odlišných oblastiach a najmä “krátkozraké” správanie ľudí, napríklad nedostatočné šporenie na dôchodok, nedostatočné investovanie do svojho vzdelania, nadmernú konzumáciu nezdravých potravín, alkoholu či drog, nedostatočné venovanie sa športu a fyzickému cvičeniu (Urminsky & Zauberman, 2016).

2.5.2 Časové diskontovanie a chudoba

Existuje stereotypná predstava, podľa ktorej by chudobní mali mať vyššie oneskorené alebo časové diskontovanie, a preto by mali činiť krátkozraké rozhodnutia, ktoré by mali byť príčinou ich chudoby (Lindqvist & Björklund, 2017). Podľa tohto presvedčenia by chudobní mali byť netrpezliví (pozri Epper et al., 2019), a preto aj zameraní na aktuálnu spotrebu „tu a teraz“; vzdelaniu svojich detí by mali pripisovať iba malý význam (Moseley, 2001) a mali by prežívať averziu voči finančnému riziku – tzn. nemali by investovať peniaze za účelom vyšších ziskov v budúcnosti (pozri Tanaka, Camerer, & Nguyen, 2010). Toto správanie by malo byť aj hypotetizovanou príčinou toho, prečo niektorí

Ľudia upadajú do chudoby. Avšak, empirická podpora pre takéto kauzálne atribúcie alebo tvrdenia nie je jednoznačná.

Schopnosť oddialiť uspokojenie (delay of gratification), teda oneskorené diskontovanie, je spomedzi ďalších premenných (napr. povolanie, vzdelanie, rod) signifikantným prediktorom príjmu (Hampton, Asadi, & Olson, 2018). Citovaní autori rovnako predpokladajú kauzálny vzťah medzi oneskoreným diskontovaním a príjmom a uvádzajú, že tento vzťah môže byť dôsledkom vzťahu medzi vyšším diskontovaním a inými nevhodnými životnými rozhodnutiami ako napríklad nadužívanie alkoholu, drog, nadmerné fajčenie alebo patologické hranie (Hampton, Asadi, & Olson, 2018). V skoršom výskume Green, Myerson, Lichtman, Rosen a Fry (1996) zistili, že (dospelé) osoby s nižším príjmom vykazovali nižšie časové diskontovanie než osoby s vyšším príjmom. Uvedení autori uvádzajú výsledky aj starších štúdií, podľa ktorých „existuje efekt výšky (alebo nominálnej hodnoty) oneskorenej odmeny na mieru (diskontnú sadzbu), ktorou je diskontovaný. Konkrétne, väčšie hodnoty sú diskontované menej strmsie ako menšie hodnoty. Niektorí by si možno mysleli, že ak sú chudobní a bohatí požiadaní, aby ohodnotili subjektívnu hodnotu určitej sumy peňazí, chudobní jej prisúdia vyššiu hodnotu. Preto sa očakáva, že chudobní budú diskontovať určitú oneskorenú odmenu menej strmsie než bohatí. V tejto štúdii však chudobné osoby vykazovali strmsie diskontovanie než bohaté osoby pri rozhodovaní sa o tej istej sume peňazí. To činí existujúce výsledky ťažko interpretovateľnými v kontexte efektu príjmu na subjektívnu hodnotu peňažných odmien“ (s. 83). Existencia vzťahu medzi chudobou a vyšším oneskoreným diskontovaním odmien má dostatočnú podporu v empirickom výskume (pozri Bickel, Wilson, Chen, Koffarnus, & Franck, 2016; Haushofer Schunk, & Fehr, 2013; Lawrance, 1991; Urminsky & Zauberman, 2016). V novšej štúdii to potvrdili napríklad aj Ishii, Eisen a Hitokoto (2017) pre subjektívny socioekonomický status (namiesto chudoby). Podobne aj Dynan, Skinner a Zeldes (2004) zistili, že bohaté osoby si šporia viac peňazí. Dôkaz pre existenciu tohto vzťahu pochádza aj z (nie laboratórnych) experimentov s vyššou ekologickou validitou, napr. z Vietnamu (Tanaka, Camerer, & Nguyen, 2010) alebo z Mexika (Carvalho, 2010). Niektorí výskumníci priamo formulujú možnú kauzalitu, teda efekt chudoby na časové diskontovanie (napr. Guiso & Paiella, 2008; Tanaka, Camerer, & Nguyen, 2010). Tento vzťah, teda že život v bohatších krajinách s vyšším HDP na obyvateľa je asociovaný s nižšou mierou časového diskontovania, bol potvrdený v medzinárodnom výskume v 53 krajinách (Wang, Rieger, & Hens, 2016).

Oshri et al. (2019) formulovali kognitívny a emocionálny mechanizmus vzťahu medzi chudobou a oneskoreným diskontovaním, ktorý potvrdili aj empiricky. Predpokladajú, že stres (kognitívny a afektívny) môže zhoršovať funkciu niektorých neurokognitívnych funkcií, napr. pracovnej pamäte, ktoré následne vedú k impulzívnemu správaniu. Haushofer a Fehr (2014) citujú viaceré štúdie, ktoré potvrdili, že negatívny afekt a stres vedú k zvýšeniu časového diskontovania. Okrem vyššie uvedenej hypotetizovanej kauzality, dôvodom

prečo sú chudobní aj menej trpezliví a volia si okamžité odmeny, môže byť aj to, že chudobní majú často aj zníženú likviditu, teda množstvo finančných prostriedkov, ktoré dokážu okamžite použiť (Carvalho, 2010; Haushofer & Fehr, 2014). Očakávanie obmedzenia budúcej likvidity môže u osoby vyústiť do preferovania bezpečnej odmeny pred odmenou riskantnou. K tomu môže dôjsť nie preto, že chudobní sú vnútorne averzívni voči riziku, ale preto, že bezpečná a istá odmena im dokáže zvýšiť ich likviditu (Haushofer & Fehr, 2014). Nie všetky štúdie však jednoznačne podporujú existenciu vzťahu medzi chudobou a oneskoreným diskontovaním (pozri napr. Lindqvist & Björklund, 2017). Podobne i Moseley (2001) opisuje pozorovanie správania Afričanov, ktorí sa pri horšej úrode uskrňujú, aby si v budúcnosti mohli zabezpečiť obživu, napr. nepredajú dobytok, uskladnia si semená a pod..

Rozhodovanie chudobných je možné vysvetliť taktiež pomocou tzv. „Slack Theory“ (Lynch, Spiller, & Zauberman, 2014; Zauberman & Lynch, 2005 citované v Urminsky & Zauberman, 2016). Podľa tejto teórie, by mali chudobné osoby preferovať časovo bližšie a menšie odmeny vtedy, keď v budúcnosti očakávajú menšiu dostupnosť zdrojov, než, koľko im je dostupných teraz. Urminsky a Zauberman (2016) ponúkajú aj alternatívny výklad rozhodovania v rámci intertemporálnych volieb, kedy rozhodovanie jednotlivca vôbec nemusí korešpondovať s exponenciálnym a hyperbolickým diskontovaním, pretože môže byť založené na tzv. vytvorených preferenciách (constructed preferences), pojme, ktorý predstavili Payne, Bettman a Schkade (1999). To znamená, že na rozdiel od tradičného pohľadu, kedy sa predpokladá, že osoba sa rozhoduje na základe nejakých stabilných preferencií, ktorých si je vo väčšine prípadov aj vedomá, sa v tomto prístupe preferencie vytvárajú v aktuálnom kontexte rozhodovania. Vo chvíli, kedy sa osoba musí rozhodovať medzi nejakými možnosťami, tieto možnosti hodnotí z rôznych aspektov a tvorí tak vlastné preferencie, ktoré predtým nemuseli existovať. V situácii, kedy sa osoba musí rozhodovať, sa pre čo najefektívnejšie rozhodnutie snaží získať informácie zo svojho okolia a pamäte a tento proces je prirodzene skresľovaný heuristikami. Payne, Bettman a Schkade (1999) nevyklúčujú ani existenciu všeobecnejších preferencií, ktoré by mohli byť v pozadí špecifického procesu rozhodovania. Proces tvorenia preferencií je ovplyvnený kontextom rozhodovania (skladbou volieb, medzi ktorými si osoba musí vyberať; ich povahou) kontextom prezentovania týchto možností (spôsob formulovania otázky, na základe ktorej sa musí osoba rozhodnúť) a komplexnosťou samotného rozhodovania a ponúkaných možností (jednoduché rozhodovanie vo forme jablko alebo banán alebo komplexné ekonomické rozhodovanie medzi rôznymi investičnými stratégiami). Aj intertemporálne voľby môžu byť podľa Urminského a Zaubermana (2016) založené na v čase aktuálne tvorených preferenciách, hodnoteniach možností, ovplyvnených viac heuristikami, a preto ani nemusia byť v súlade s ekonomickými teóriami (napr. hyperbolickou funkciou).

Bolo dokumentovaných viacero prediktorov časového diskontovania (pre prehľadovú štúdiu pozri Pepper & Nettle, 2017). Napríklad Brown, Ivković a

Weissbener (2015) zistili, že ľudia preferujú väčšiu, vzdialenejšiu odmenu, ak majú vyšší príjem, nemajú finančné ťažkosti a majú lepšie zdravie (predpokladajú tak dlhší horizont života). Obdobne, aj Carvalho, Prina a Sydnor (2016b) konštatujú, že formálne odloženie úspor, a teda pocit finančného zázemia a stability, vedú k ochote počkať na vyššiu odmenu a aj k lepšej sebakontrolle. Liu, Feng, Suo, Lee a Li (2012) konštatujú, že výber typu odmeny nie je ovplyvnený objektívnym socioekonomickým statusom, ale psychologickými dimenziami ekonomickej situácie. Výber menšej, časovo bližšej odmeny odôvodňujú tým, že osoby žijúce v chudobe, majú menej zdrojov, sú častejšie vystavené riziku, majú redukovanú sebakontrolu a sú tak impulzívnejšie. Autori predkladajú hypotézu, že preferenciou okamžitej odmeny sa chudobní chcú (zo sociálneho hľadiska) aspoň na chvíľu vyrovnať bohatším osobám. Súvislosť chudoby, zníženej sebakontroly a preferencie bezprostrednej odmeny dokumentujú aj Hoel, Schwab a Hoddinot (2016). Haushofer, Schunk a Fehr (2013) vysvetľujú takéto správanie tým, že osoby žijúce v chudobe často zažívajú náhle straty financií a tak pripisujú vyššiu hodnotu aktuálnym veciam.

Výskum vzťahu kognitívnej záťaže a časového diskontovania prináša zväčša konzistentné výsledky. Prežívanie smútku (respektíve negatívneho afektu) súvisí s preferenciou skoršej, menšej odmeny (Lerner, Li, & Weber, 2013; Liu, Feng, Chen, & Li, 2013), a naopak prežívanie pozitívnych emócií vedie k výberu vyššej, časovo vzdialenejšej odmeny (Ifcher & Zarghamee, 2011; Liu et al., 2013). Neutrálny afekt zas nemá na preferenciu typu odmeny žiaden vplyv (Liu et al., 2013). Pri skúmaní efektu stresu, Haushofer, Cornelisse, Seinstrá, Fehr, Joëls a Kalenscher (2013), navodením stresovej situácie v laboratórnych podmienkach, nezaznamenali významné rozdiely v intenciách časového diskontovania, avšak v ďalších štúdiách (Cornelisse, van Ast, Haushofer, Seinstrá, & Joëls, 2013; Moreno, 2015) bol zistený vplyv stresu na zvýšenú preferenciu voľby menšej, bezprostrednej odmeny. Haushofer a Fehr (2014) vysvetľujú tento jav dvojako: (1) stres navodzuje správanie korešpondujúce so zvyklosťami a (2) okamžitá odmena ponúka vyššie naplnenie než jej odkladanie.

Výskum vzťahu časového diskontovania a pracovnej pamäte nepriniesol jednoznačné výsledky. Shamosh et al. (2008) a Basile a Toplak (2015) opisujú koreláciu medzi preferenciou odmeny v čase a pracovnou pamäťou v zmysle zníženia ochoty čakať na vyššiu odmenu, ak je pracovná pamäť deteriorovaná. Na rozdiel od týchto autorov, Steinberg, Graham, O'Brien, Woolard, Cauffman a Banich (2009) žiaden významný vzťah medzi pamäťou a časovým diskontovaním nezistili. Podobne, rozdielne výsledky boli dokumentované pri schopnosti sebakontroly. Waegeman, Declerck, Boone, Van Hecke a Parizel (2014) tvrdia, že preferencia väčšej, neskoršej odmeny súvisí s lepšou sebakontrolou. Na podobný vzťah poukazujú aj Basile a Toplak (2015), ktorí skúmali koreláciu preferencie typu odmeny v čase a schopnosti zvažovania konsekvencií rozhodnutí (konštrukt je podobný konceptu sebakontroly). Na rozdiel od nich, Carvalho, Meier a Wang (2016a) poukazujú na to, že nedostatok

zdrojov síce môže viesť k menej vhodnému ekonomickému správaniu, avšak pri výdavkoch sa ľudia pred a po výplate správali bez rozdielov, čo naznačuje, že rozdiely môžu byť zapríčinené skôr platobnou neschopnosťou a nie nevyhnutne znížením sebakontroly. Ako však dokumentujú Kidd, Palmeri a Aslin (2013) alebo Michaelson, de la Vega, Chatham a Munakata (2013), ochota oddaľovať odmenu závisí taktiež od prostredia, respektíve od jeho subjektívne vnímanej reliability.

Konzistentnejšie výsledky boli zaznamenané v prípadoch štúdií fókusovaných na vzťah intuitívnosti/deliberatívnosti alebo impulzívnosti v rozhodovaní a časového diskontovania. Frederick (2005) zistil, že osoby, u ktorých prevažovala vyššia miera deliberatívneho myslenia pri rozhodovaní, boli vzhľadom na preferenciu odmeny trpezlivejšie a vyberali si tak vyššiu odmenu. Z hľadiska rodu bola táto korelácia výraznejšia u žien. Pri veľkom časovom rozdiely medzi prístupom k odmene (napr. 10 rokov) bola táto korelácia vo všeobecnosti nízka. Vyššia miera deliberatívneho myslenia pri rozhodovaní predikuje lepšie výsledky v kognitívnych úlohách, redukuje heuristiky a kognitívne skreslenia a súvisí s preferenciou čakania na vyššiu odmenu. (Travers et al., 2016). Korešpondujúc s predošlými štúdiami, Stanovich (2010) tvrdí, že intuitívna/reflektívna dispozícia pri myslení predikuje výkonnosť v úlohách zameraných na rozhodovacie procesy (vrátane časového diskontovania), a to aj nezávisle od iných kognitívnych schopností. Mishra a Lalumière (2016) postulujú, že preferencia menšej, no časovo bližšej odmeny koreluje s premennými spojenými s neschopnosťou kontrolovať impulzy (napr. vysoká impulzivita, nízka sebakontrola, averzia rizika voči finančným investíciám alebo náchylnosť na riziko pri gamblingu), pričom osoby žijúce v chudobe prejavovali vyššiu tendenciu k takémuto správaniu. Impulzívne rozhodnutia však nie sú z hľadiska dlhodobej výhody väčšinou vhodné (Wittmann & Paulus, 2009).

Dá sa tak konštatovať, že existuje empirická evidencia podporujúca predpoklad mechanizmu pôsobenia chudobou navodenej kognitívnej záťaže a exekutívnych funkcií na časového diskontovania, pričom sa javí, že chudobné osoby inklinujú k výberu bezprostredných, menších odmien, čo podporuje ich krátkodobé uspokojenie, avšak z ekonomického hľadiska takéto správanie neprináša dlhodobú výhodu. Časové diskontovanie nie je jediným aspektom ekonomického rozhodovania a je tak potrebné upriamiť pozornosť tiež na faktor preferencie rizika.

2.5.3 Preferencia rizika v ekonomickom rozhodovaní

So životom v chudobe je asociovaný zvýšený výskyt rizikového konania napríklad v doménach starostlivosti o zdravie (Shankar, McMunn, & Steptoe, 2010), sexuálneho správania (McBride Murry, Berkel, Gaylord-Harden, Copeland-Linder, & Nation, 2011), kriminality (Hay, Fortson, Hollist, Alzheimer,

& Schaible, 2006), užívania návykových látok (Datta, Subramanian, Colditz, Kawachi, Palmer, & Rosenberg, 2006; Mulia, Ye, Zeng, & Greenfield, 2008) alebo tiež problémového hráčstva v zmysle negatívnejších dopadov na fungovanie (van der Maas, 2016). Prejavuje sa takáto tendencia aj pri priamej konfrontácii s ekonomickými preferenciami? Sú osoby žijúce v chudobe ochotnejšie prijať istotu menšej odmeny alebo radšej podstupujú riziko zisku väčšej a to aj za cenu potenciálnej straty celej odmeny? Funguje obdobný mechanizmus aj v prípade straty?

V situáciách s neistými dôsledkami sa osoby rozhodujú, či podstúpia potenciálne riziko alebo si zvolia alternatívu väčšej istoty. Preferencia rizika reflektuje, do akej miery je osoba ochotná zvoliť si riskantnejšiu alternatívu, hoci jej nežiaduce dôsledky sú pravdepodobné rovnako alebo ešte viac než dôsledky pozitívne (Adamkovič, Ropovik, & Martončík, 2018). Preferencia rizika je považovaná za globálnu osobnostnú črtu (Frey, Pedroni, Mata, Rieskamp, & Hertwig, 2017). V prípade ekonomického rozhodovania sa pri riskovaní jedná o kognitívne vyhodnotenie situácie (Gärling, Kirchler, Lewis, & van Raaij, 2009), pričom ľudia majú vo všeobecnosti prirodzenú tendenciu vyhýbať sa ekonomickému riziku (Andersen, Harrison, Lau, & Rutström, 2008; Hintze, Olson, Adami, & Hertwig, 2015). Haushofer a Fehr (2014) zastávajú názor, že tendencia vyhýbať sa riziku pri finančnej odmene je u chudobných výraznejšia než u osôb s lepším ekonomickým zázemím. Vysvetľujú to tým, že istota odmeny môže zmierniť akútnu platobnú neschopnosť a osoby sú tak ochotné riskovať menej bez ohľadu na intrinzičnú averziu/preferenciu rizika. V kontexte chudoby, Carvalho et al. (2016b) experimentálne zistili, že účastníci, ktorí si úspory ukladali v bankách, mali mierne vyššiu tendenciu riskovať v lotérii spojenej s finančnou odmenou. Podľa autorov je tento jav spôsobený tým, že osoby, ktoré si sporia, vidia z perspektívy budúceho fungovania väčší benefit pre možné využitie väčšieho obnosu peňazí. V ďalšom výskume (Carvalho et al., 2016a) však autori nezistili medzi skupinami chudobných pred a po výplate rozdiely v preferencii podstupovania rizika pri odmene. Vysvetliť je to možné tým, že nie krátkodobá, ale dlhodobá istota finančného zázemia potenciálne zvyšuje ochotu osôb podstupovať riziko v ekonomickom rozhodovaní.

Z perspektívy kognitívnej záťaže navodenej negatívnym afektom je možné tvrdiť, že vystavovanie osôb negatívnym emóciám (strach a úzkosť) zvyšuje ich averziu voči riziku (Heilman, Crişan, Houser, Miclea, & Miu, 2010). Pri skúmaní efektu stresu na tendenciu riskovať sú však výsledky nejednoznačné. Starcke a Brand (2012) postulujú, že stres (či už navodený v laboratórnych podmienkach alebo aj chronický) zvyšuje tendenciu riskovať, a to aj v prípade vyššieho rizika trestu, ktoré osoby často opomínajú. Ďalšie štúdie (Moreno, 2015; Porcelli & Delgado, 2009) však prinášajú zistenia, že akútny stres naopak vedie ku konzervatívnejším finančným rozhodnutiam v prípade odmeny, avšak k riskantnejším rozhodnutiam v prípade potenciálnej straty (Porcelli & Delgado, 2009). V prípade chronického stresu sú zistenia tiež nejednoznačné. Moreno (2015) konštatuje, že chronicita stresu prakticky nekoreluje s preferenciou

rizika pri ekonomickom rozhodovaní. Na druhej strane, Kandasamy et al. (2014) zistili, že chronické vystavenie sa stresu (navodené podávaním kortizolu po dobu 8 dní) zvyšuje averziu voči riziku – osoby boli ochotné riskovať len v 20% rozhodnutí, pričom osoby z kontrolnej skupiny alebo tie, ktoré dostali kortizol len raz, riskovali v 50% rozhodnutí.

Ochota riskovať je spojená aj s intuíciou/deliberatívnosťou pri myslení. Frederick (2005) prezentuje, že osoby s vyššou kognitívnou reflexiou (deliberatívnejším usudzovaním pri rozhodovaní) boli častejšie ochotné riskovať, a to najmä v prípadoch keď bola odmena pri podstúpení rizika čo najvyššia. Táto súvislosť je ešte výraznejšia u mužov, pričom autor poukazuje na rodové rozdiely – ženy s vysokým skóre deliberatívnosti myslenia boli v prípade odmeny ochotné riskovať podobne ako muži, ktorí mali skóre deliberatívnosti myslenia nízke. V prípade straty boli osoby prejavujúce deliberatívnejší spôsob myslenia ochotnejšie zniesť istú stratu, ktorá bola menšia, než riskovať vyššiu stratu. Naopak, osoby s vyššou tendenciou intuitívneho rozhodovania boli náchylnejšie riskovať pri stratách ako pri ziskoch. Ľudia však neberú do úvahy len riziko, ale tiež profitabilitu rozhodnutia (Cueva et al., 2016), čím sa dá odôvodniť, že pre osoby žijúce v horšej ekonomickej situácii je prínosnejšia odmena „tu a teraz“, a zároveň, v prípade potenciálnej straty majú tendenciu snažiť sa jej vyhnúť aj napriek možným negatívnejším následkom. Tento predpoklad je možné vysvetliť vplyvom stresu. Mather a Lighthall (2012) tvrdia, že akútny stres podnecuje správanie, ktoré bolo v minulosti odmenené, pričom zhoršuje vyhýbanie sa predošlým negatívnym skúsenostiam (percepcia predošlých udalostí je skreslená tak, že ich osoba vníma pozitívnejšie). V ochote riskovať boli zaznamenané tiež rodové rozdiely, pričom viac k takémuto správaniu inklinujú muži (Cueva et al., 2016; Mather & Lighthall, 2012).

Je tak možné vyvodiť záver, že, prostredníctvom pôsobenia celého mechanizmu chudoby, kognitívnej záťaže, exekutívnych funkcií a intuitívnosti pri rozhodovaní, je pravdepodobné, že chudobnejšie osoby budú menej riskovať v prípade zisku odmeny a viac, ak sú vystavené strate. Haushofer a Fehr (2014) tvrdia, že averzia voči riziku pri odmenách je u chudobných dištancovaná od intrinzívnej preferencie riskovania. Interpretujú to tým, že pôsobením chudoby je pozornosť osôb zameraná na bezpečnejšie výplaty, ktoré pomáhajú znižovať obmedzenia kúpyschopnosti a kompenzujú tiež negatívne udalosti, ktorým sú chudobní častejšie vystavovaní. Preferenciu podstúpiť riziko pri treste je možné vysvetliť zistením Mathera a Lighthalla (2012), ktorí tvrdia, že, vo všeobecnosti, osoby správajúce sa pod vplyvom stresu majú tendenciu nebrať do úvahy negatívne skúsenosti a škodlivé dôsledky konania. Ekonomické rozhodovanie vo forme preferencie rizika, rovnako ako aj časové diskontovanie, môže súvisieť okrem spomínaných premenných aj s finančnou gramotnosťou osoby.

2.5.4 Finančná gramotnosť

V širšom význame je finančnú gramotnosť možné definovať ako schopnosť spracovať informácie ekonomického charakteru a činiť rozumné ekonomické rozhodnutia (Lusardi & Mitchell, 2014), pričom okrem náležitých schopností a vedomostí pozostáva z kombinácie uvedomelosti, postojov a správania viažucich sa na ekonomické aspekty života (OECD, 2011). Koncept finančnej gramotnosti sa v literatúre objavuje len posledných pár dekád, avšak záujem o výskum v tejto oblasti prudko rastie (Faulkner, 2015). Celosvetovo je finančná gramotnosť nízka (Lusardi, 2011), a ešte výraznejšie je to u nízkopríjmových domácností (Lusardi & Mitchell, 2011). Aj napriek tomu, že finančná gramotnosť priamo vplýva na ekonomické rozhodovanie (Lusardi, 2011) a ľudia, ktorí ju majú vyššiu, sú v lepšej finančnej kondícii (Meier & Sprenger, 2013), vzdelávanie v tejto oblasti je často zanedbávané. Buckland, Fikkert a Gonske (2013) tvrdia, že u ľudí s nízkym príjmom je finančná gramotnosť nižšia práve preto, že majú limitovanú potrebu pracovať s financiami, a zároveň, inherentne nemajú zdroje na absolvovanie formálnej edukácie v tejto oblasti. Neznalosť alebo ignorácia základných finančných konceptov vedie k nevhodnému požíčaniu alebo horším investíciám (Lusardi, 2011). Na druhej strane, osoby s vyššou finančnou gramotnosťou viac šetria, investujú (Beckman, 2013; Hilgert, Hogarth, & Beverly, 2003; van Rooij, Lusardi, & Alessie, 2012) a snažia sa mať aj záložné zdroje (Babiarz & Robb, 2014; Robb & Woodyard, 2011; van Rooij et al., 2012).

Väčšina ľudí však nie je schopná robiť jednoduché ekonomické kalkulácie, chýba im vedomosť ohľadom úročenia, nepoznajú rozdiel medzi reálnou a nominálnou hodnotou produktu a nepoznajú možnosti rozloženia rizika. Ešte menej časté sú vedomosti o komplexnejších konceptoch. French a McKillop (2016) realizovali výskum na zadlžených osobách zo sociálne znevýhodneného prostredia. Zamerali sa, podobne ako Lusardi a Mitchell (2011), na skúmanie schopností manažmentu financií a numerických zručností. Zistili, že inekvalita financií a majetku medzi osobami je do značnej miery spôsobená rozdielmi v schopnosti financie manažovať, pričom matematické zručnosti mali na finančnú situáciu osôb len minimálny vplyv. Konštatujú tak, že lepšia schopnosť manažovania financií vedie k zníženiu zadlženosti (osoby si požíčavajú menej a vyhýbajú sa vysokým úrokom), pričom sú tieto rozdiely skôr behaviorálneho než kognitívneho charakteru.

Predpoklad vplyvu finančnej gramotnosti na ekonomické rozhodovanie a fungovanie popisuje niekoľko štúdií. Gathergood (2012) zistil, že nadmerná finančná záťaž a neschopnosť splácať dlh korelujú okrem zhoršenej sebakontroly práve so zníženou finančnou gramotnosťou. Meier a Sprenger (2013) a taktiež Ottaviani a Vandone (2017) zas zaznamenali vzťah medzi časovým diskontovaním a finančnou gramotnosťou, pričom zistili, že osoby s vyššou finančnou gramotnosťou uprednostňujú voľbu vzdialenejšej, väčšej odmeny. K obdobným výsledkom sa v experimentálnej štúdii dopracovali

Mudzingri, Muteba Mwamba a Keyser (2018). Adamkovič et al. (2018) však konštatujú veľmi slabé alebo nestabilné vzťahy medzi finančnou gramotnosťou a ochotou oddaľovať odmenu, respektíve preferenciou rizika. Fernandes, Lynch a Netemeyer (2014) zistili, že po kontrole premenných typu všeobecnej ochoty riskovať alebo sklonom k plánovaniu, finančná gramotnosť prestáva byť významným prediktorom ekonomického správania. Je tak možné, že finančná gramotnosť v skutočnosti nedeterminuje ekonomické preferencie (minimálne nie v kontexte jednoduchého testovania), avšak pri skúmaní celého kognitívneho mechanizmu sa javí vhodné kontrolovať jej efekt minimálne pri prvých overovaniach takto špecifikovaného modelu.

2.5.5 Reálne efekty a problematika racionality rozhodovania

Dalo by sa tak konštatovať, že existuje empirická evidencia podporujúca predpoklad mechanizmu pôsobenia chudobou navodenej kognitívnej záťaže, exekutívnych funkcií a intuitívnosti/deliberatívneho myslenia na spomínané ekonomické preferencie. Pritom sa javí, že správanie chudobných osôb je krátkozraké a neprináša výhodu z dlhodobého hľadiska. Na základe naratívne prezentovaných zistení je možné tvrdiť, že: (1) tendenciu voľby časovo skoršej, no menšej odmeny, majú osoby, ktoré prežívajú chudobu, osoby ktoré prežívajú väčšiu kognitívnu záťaž a tiež osoby, ktoré majú zníženú sebakontrolu (a zvýšenú impulzivitu) a zvýšenú tendenciu rozhodovania na základe intuície; (2) s obdobnými charakteristikami súvisí neochota riskovať v prípade odmeny; (3) s obdobnými charakteristikami súvisí tiež preferencia riskovať v prípade potenciálnej straty; (4) u osôb, ktoré preferujú časovo vzdialenejšiu, väčšiu odmenu, sú ochotnejšie riskovať v prípade odmeny a menej ochotné v prípade straty, nadobúdajú spomínané charakteristiky prevažne opačné parametre – t.j. napríklad osoby, ktoré majú vyššiu sebakontrolu a pri rozhodovaní využívajú deliberatívnejší spôsob myslenia, preferujú väčšiu odmenu neskôr (pozri Adamkovič & Martončík, 2017).

Ako však sumarizujú Adamkovič et al. (2018), pri detailnejšom pohľade, jednotlivé efekty ekonomickej situácie (z dlhodobého hľadiska, nie z perspektívy tzv. príjmových šokov) na časové diskontovanie sú veľmi malé, respektíve, ak existujú, tak primárne na úrovni krajín (pozri Falk, Becker, Dohmen, Enke, Huffman, & Sunde, 2015; Wang, Rieger, & Hens, 2016). Napríklad v nadnárodnej štúdii na reprezentatívnom súbore cca 80000 participantov

Falk et al. (2015) pozorovali, že efekt ekonomickej situácie na časové diskontovanie a preferenciu rizika pri odmene je po kontrole efektu na úrovni krajín a kovariátov typu vek, rod, či subjektívne hodnotenie matematických zručností takmer nulový ($\beta = 0.04$, respektíve 0.06). Obdobne, veľmi nízku koreláciu ($r = -.09$) medzi príjmom a ochotou oddaľovať finančnú odmenu uvádzajú tiež Reimers, Maylor, Stewart a Chater (2009). Dva už spomínané experimentálne štúdie (Carvalho et al., 2016a; Carvalho et al., 2016b) tiež

dokumentujú v skutočnosti veľmi malé efekty socioekonomickej situácie na ekonomické preferencie. Napríklad Carvalho et al. (2016b) pozorovali, že subjektívne vnímanie finančnej stability zvyšuje ochotu čakať na vyššiu odmenu a tiež tendenciu riskovať o približne 5%. Značne väčší efekt chudoby opisujú Brown et al. (2015), ktorí, za kontroly premenných ako napríklad finančná gramotnosť alebo očakávania do budúcnosti, pozorovali, že osoby, ktoré uvádzajú svoje finančné ťažkosti ako dôležité, si zvolia skoršiu, no menšiu odmenu o približne 20% častejšie. Zovšeobecniteľnosť výsledku je však pravdepodobne zaťažená súborom osôb na dôchodku, na ktorom bola štúdia realizovaná.

Adamkovič et al. (2018) z týchto zistení vyvodzujú niekoľko záverov: (1) implicitný predpoklad, že chudoba spôsobuje krátkozraké ekonomické rozhodnutia nemusí byť tak silný, ako sa zdá; (2) vzťah ekonomickej situácie a ekonomických preferencií nemusí byť lineárny, čo značí, že po istej úrovni príjmu vzťah medzi ekonomickou situáciou a ekonomickými prestáva prakticky existovať (obdobne ako je to napríklad vo vzťahu príjmu a spokojnosti so životom; pozri Jebb, Diener, & Oishi, 2018); (3) skôr ako dlhodobá ekonomická situácia môže ekonomické preferencie determinovať akútna potreba; (4) mechanizmus pôsobenia je veľmi komplexný a kauzálnym pôsobením doň vstupujú či už kontextuálne (napr. akútne výdavky) alebo dispozičné premenné (schopnosť sebakontroly); (5) vyvodzovanie záverov o vzťahu socioekonomickej situácie a ekonomických preferencií je náročné, keďže existuje len málo empirickej evidencie, respektíve do vzťahu môže vstupovať množstvo moderujúcich premenných spôsobujúcich heterogenitu, a je tak nemožné kalkulovať stabilný (alebo aspoň minimálne metodologické štandardy spĺňajúci) meta-analytický odhad veľkosti vzťahu.

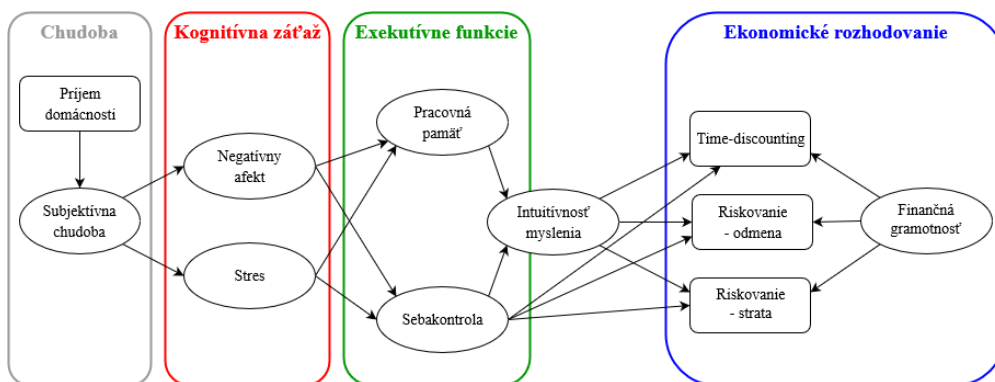
Prezentované výsledky tým pádom neumožňujú jednoznačné interpretácie alebo logické závery vysvetľujúce prečo je tomu tak. Prvotné teórie rozhodovania (napr. Teória racionálnej voľby) opomínali pôsobenie psychologických premenných a osoby idealizovali ako „perfektné racionálne kognitívne stroje“ (Sanfey, Rilling, Aronson, Nystrom, & Cohen, 2003). Ľudia sú však náchylní na rôzne kognitívne skreslenia pri rozhodovaní (pre prehľad najčastejších skreslení v rozhodovaní zameranom na budúcnosť pozri Read & Scholten, 2017). Tie však v konečnom dôsledku môžu mať z evolučného hľadiska adaptačný charakter. Napríklad aj krátkozraké rozhodnutia, akým je aj voľba menšej odmeny „tu a teraz“, môžu byť za špecifických podmienok vhodnejšími. Predstavme si zjednodušenú hypotetickú situáciu. Osobe spadol mobilný telefón a je úplne nefunkčný. Zároveň má osoba dostať odmenu za nedávno vykonanú prácu, ale kvôli ekonomickej situácii firmy, v ktorej pracuje, si môže vybrať menšiu odmenu teraz alebo väčšiu odmenu o mesiac. Vzhľadom na súčasnú nevyhnutnosť používania mobilných telefónov potrebuje osoba peniaze na okamžitú kúpu nového zariadenia. Zvážiac situáciu je výber okamžitej odmeny plne odôvodniteľný. Práve teória ekologickej racionality rozhodovania (pozri napr. Gigerenzer, 2008) tak umožňuje holistickejší vhľad do interpretácie

pozorovaných vzťahov, keďže jej fókusom už nie je striktná logika, ale predovšetkým kontext rozhodnutia. Optikou ekologickej racionality je možné vysvetliť aj Prospektovú teóriu (osoby sú náchylnejšie na stratu než na odmenu; Kahneman & Tversky, 1979) v prípade ochoty riskovať u chudobných. Ak je osoba chudobná, mala by byť ochotnejšia riskovať v prípade straty než v prípade zisku. Aj malá šanca na vyhnutie sa strate je totiž výhodnejšia ako negatívne pocity z istej straty, a zároveň väčšia strata nevyvoláva lineárne viac negatívnych pocitov. V prípade zisku by tak pre chudobnú osobu malo byť ekologickejšie zobrať odmenu „tu a teraz“ a naplniť si aktuálne potreby než odmenu možno vôbec nedostať v neistej budúcnosti.

Z dôvodu komplexnosti prostredia v reálnom svete, navrhujeme model, ktorého testovaním bude možné overiť, aký je vzťah ekonomickej situácie a ekonomických preferencií berúc do úvahy ďalšie premenné, ktoré tento vzťah potenciálne kauzálne determinujú. Inými slovami, budeme schopní falzifikovať, či implicitný (ale taktiež naratívom podložený) predpoklad toho, že chudobné osoby (1) preferujú voľbu okamžitej, ale menšej odmeny, (2) sú neochotné riskovať v prípade zisku, ale naopak, (3) ochotné riskovať v prípade straty, platí, ak je do modelu zakomponovaný potenciálny kauzálny mechanizmus alebo či sú na dyadickej úrovni pozorované prakticky nulové vzťahy medzi ekonomickou situáciou a ekonomickými preferenciami platné aj v komplexnejšom vyobrazení reality.

2.6 Návrh modelu vzťahov chudoby, kognitívnej záťaže, exekutívnych funkcií, intuitívnosti/deliberatívnosti myslenia a ekonomického rozhodovania

Na základe prehľadu literatúry je možné ponúknuť návrh štrukturálneho modelu (Obrázok 1), ktorý syntetizuje predošlé čiastkové zistenia, predovšetkým s dôrazom na dodržanie čo najzmysluplnejšej a najpravdepodobnejšej kauzality vzťahov medzi premennými. Hlavným cieľom prezentovaného modelu je vysvetliť mechanizmus, ktorým chudoba môže spôsobovať nevhodné (respektíve krátkozraké) ekonomické rozhodnutia, zacyklujúce osoby v chudobe. Predložený model je aktualizáciou modelu navrhovaného Adamkovičom a Martončíkom (2017). V rámci tejto práce je prezentovaný a diskutovaný čo najviac parsimónny koncept vzťahov (prehľad väčšiny tuto prezentovaných zistení integrovaných do modelu je možné nájsť práve v spomínanej štúdii Adamkoviča a Martončíka, 2017). Odôvodnenie opisu modelu sa pridržiava naratívnej analýzy prezentovanej v teoretických východiskách.

Obrázok 1 Konceptuálny holistický model vzťahov chudoby, kognitívnej záťaže, exekutívnych funkcií, intuitívnosti/deliberatívneho myslenia a ekonomického rozhodovania

2.6.1 Psychologické odôvodnenie hypotetizovaného modelu

Mechanizmus predpokladaného komplexného modelu je možné vymedziť nasledovne:

Objektívna ekonomická situácia, operacionalizovaná napríklad ako príjem domácnosti, má priamy efekt na subjektívne hodnotenie socioekonomickej situácie. Práve subjektívne vnímanie situácie je kauzálné spojené s pretrvávajúcim a opakujúcim sa zvýšeným prežívaním negatívnych afektov a stresu. V kontexte chudoby, respektíve finančných ťažkostí, vzniká kognitívna záťaž vo forme prežívania pocitov hanby, viny, smútku, nešťastia, strachu, neistoty, obáv, či distresu. Vzniknutá mentálna záťaž spôsobuje zhoršenie pracovnej pamäte a taktiež zvýšenú potrebu zameriavať pozornosť na sebakontrolu, keďže kontext chudoby zapríčiňuje, že niektoré potreby nemôžu byť naplnené. Následné kontroly viacerých aspektov správania navzájom interferujú, čím sa znižuje ich efektivita. Simultánne nastáva zmena v motivácii a presun energie na dosiahnutie pozitívnych pocitov namiesto neustálej sebakontroly, ktorá vyvoláva averziu. Inými slovami, chudoba zapríčiňuje, že osoba musí neustále zvažovať, ktoré akcie si môže, respektíve nemôže dovoliť. Neustále robenie kompromisov a odolávanie pokušeniam vyvolá zmenu motivácie. Osoba sa tak preorientuje z negatívnejšej úlohy (obmedzovať sa v niečom) na pozitívnejšiu (dosiahnuť odmenu), čo následne zvyšuje vulnabilitu voči impulzívnemu správaniu – po dlhšom čase obmedzovania sa chce osoba okamžitú odmenu. Kognitívne vyčerpaná osoba má následne sklon opomínať deliberatívne usudzovanie a rozhodovať sa podľa intuície. Intuitívne rozhodovanie sa môže javiť z krátkodobého hľadiska evolučne výhodnejšie. Vzhľadom na fakt, že je prakticky automatické a založené na heuristikách, osoba nevynakladá toľko mentálnej energie, šetrí čas a taktiež dosiahnutie pozitívnej (hedonistickej) skúsenosti je rýchlejšie, keďže osoba prehliada dlhodobéjšie

konsekvencie svojho správania. Z perspektívy ekonomického rozhodovania môže intuitívne správanie podnecovať voľbu okamžitej, no menšej odmeny. Znova, berúc do úvahy kontext chudoby a opisovaný kognitívny mechanizmus, voľba menšej, ale okamžitej odmeny je racionalizovateľná tým, že osoba chce naplniť svoje potreby urgentne, kedykoľvek je to možné. V situáciách riskovania môže pôsobenie prezentovaného kauzálneho mechanizmu spôsobovať, že chudobné osoby budú menej ochotné riskovať v prípade zisku, ale zároveň viac ochotné riskovať v prípade straty. Vysvetliť je to možné tým, že žitie v náročnej ekonomickej situácii prináša viacero závažných problémov a istota zisku, hoci menšieho, je pre osobu sama o sebe výhodná. Zároveň, prípadné vyhnutie sa strate je výhodnejšie ako prežívanie negatívnych pocitov z istej straty, pričom však v prípade chudobných platí, že zvyšovanie straty nemusí byť v lineárnom vzťahu s kvalitou alebo množstvom prežívaných negatívnych pocitov. Potrebné je tiež podotknúť, že pre svoj ekonomický charakter môžu byť tieto preferencie determinované, nezávisle od kognitívneho mechanizmu, aj finančnou gramotnosťou osoby. Opisované správanie demonštruje rozdiel medzi ekonomickou a psychologickou (respektíve ekologickou) racionalitou rozhodovania. Z výhradne ekonomického hľadiska je výhodnejšie, ak osoba počká na vyššiu odmenu. Pre žitie v chudobe však môže byť akútne naplnenie potrieb (ktoré by bolo za iných okolností náročné naplniť) dôležitejšie ako dlhodobá ekonomická výhoda. Aj z evolučnej perspektívy by malo naplnenie primárnych motivácií a potrieb predchádzať dlhodobjším cieľom a konsekvenciám rozhodnutí. Správanie typu „tu a teraz“ však môže v konečnom dôsledku pôsobiť kontraproduktívne, keďže pre vymanenie sa z chudoby je dôležité plánovanie, respektíve zvažovanie dlhodobějších dôsledkov rozhodnutí. Aj keď sa prezentovaný model sústreďuje na kognitívny mechanizmus kauzálne vyplývajúci z ekonomickej situácie, neznamená to, že efekt rozhodnutí nemôže spätne pôsobiť na ekonomickú situáciu. Práve naopak, nevhodné ekonomické rozhodnutia budú spôsobovať zacyklenie sa osoby v chudobe.

2.6.2 Stupne voľnosti výskumníka a problematika kauzality

Takto koncipovaný model nie je zďaleka jedinou korektnou alternatívou ako overovať efekt chudoby na ekonomické rozhodovanie, respektíve zacyklenie sa v chudobe. Takzvané stupne voľnosti výskumníka (v origináli *researcher degrees of freedom*; Wicherts, Veldkamp, Augusteijn, Bakker, van Aert, & van Assen, 2016) sa totiž nevyhnutne netýkajú len výberu nástrojov merania či zvolených štatistických postupov, ale tiež rešerše literatúry, selekcie premenných a stanovenia cieľa výskumu. Kombinácia subjektívnych preferencií a pragmatických možností jedného výskumníka vedie k stanoveniu cieľa, ktorý však nie je nevyhnutne kvalitatívne odlišný od cieľa iného výskumníka skúmajúceho obdobnú otázku. Robustnosť a kredibilitu zistení je potom možné posudzovať na základe výsledkov rôznych typov replikácií (pre prehľad typológie replikačných štúdií a ich dôležitosť pozri Kačmár a Adamkovič, 2019).

V rámci štruktúry navrhovaného modelu je z tohto pohľadu diskutabilná otázka kauzality. Kauzálne inferencie je možné realizovať aj na observačných dátach (pozri napr. Pearl, 2009; Rohrer, 2018), pričom modely je potrebné formovať so zreteľom na fakt, že jedným z najzávažnejších porušení štatistickej inferencie je modelovanie kolidujúcich premenných či mediátorov do podoby kovariátov (conditioning on colliders or mediators), čo potenciálne vedie k skresleným odhadom (Greenland, 2003; Pearl, 2009). V prípade prezentovaného modelu je spomínaná otázka kauzality problematická špecificky v dvoch rovinách: (1) usporiadanie premenných v rámci modelu; a (2) overenie spätnoväzobnej slučky ekonomických preferencií na zotrvávanie v chudobe. (1) Napríklad, takto špecifikovaný model blokuje plynutie kauzality priamo z chudoby na ekonomické preferencie a predpokladá, že tento vzťah je sprostredkovaný negatívnym afektom (ktorý ale tiež nepôsobí na ekonomické rozhodovanie priamo) a sebakontrolou (tá už pôsobí na ekonomické preferencie aj priamo, ale tiež sprostredkovane cez intuitívnosť/deliberatívnu rozhodovania). To však neznamená, že chudoba a ekonomické preferencie nemôžu vzájomne korelovať. V aplikácii na tento model sa dajú nájsť protiargumenty. Napríklad, osoby (deti) žijúce v chudobe majú zhoršenú pracovnú pamäť (Evans & Schamberg, 2009). Prečo teda v predkladanom modeli nevedie cesta od chudoby priamo k pracovnej pamäti? Autori totiž zároveň zistili, že efekt chudoby na pracovnú pamäť je mediový chronicitou stresu. Zároveň, logickým úsudkom môže byť, že k zhoršeniu pracovnej pamäte nevedie priamo nedostatok zdrojov, ale napríklad znevýhodnené sociálne prostredie spojené s nedostatkom podnetových materiálov, a chudoba ako taká je na začiatku tohto kauzálneho reťazca. Keďže sú však štatistické modely takou redukciou sveta, aby čo najlepšie, a zároveň čo najparsimónnejšie zodpovedali výskumnú otázku, v rámci behaviorálnych vied nie je spravidla možné, aby model obsahoval všetky premenné a znova ostáva na posúdení výskumníka vybrať tie najrelevantnejšie. (2) Základným predpokladom testovania kauzálnej inferencie z observačných dát je acyklita štatistického modelu (Rohrer, 2018). Znamená to, že premenná na začiatku reťazca nemôže byť svojim vlastným dôsledkom (do istej miery je tento predpoklad prekonateľný longitudinálnym dizajnom výskumu). Výnimkou sú takzvané nerekurzívne modely, ktoré zo svojej podstaty môžu obsahovať spätnoväzobné slučky. Problematická je však ich štatistická identifikácia, keďže musia spĺňať ďalšie 2 podmienky – tzv. order condition a rank condition (pozri Kline, 2016). Pri takto komplexne navrhnutom modeli je splnenie týchto podmienok veľmi málo pravdepodobné, v podstate nereálne. Na druhej strane, to, že ekonomicky nevhodné finančné rozhodovanie vedie k chudobe je prirodzeným a logickým predpokladom.

Cieľom nami realizovaného výskumu bolo overiť platnosť prezentovaného hypotetizovaného modelu kognitívneho mechanizmu (kognitívna záťaž, exekutívne funkcie a tendencia k intuitívnemu/deliberatívnu mysleniu) dôsledkov chudoby na ekonomické rozhodovanie, a zároveň analyzovať jednotlivé vzťahy medzi premennými. V prípade falzifikácie modelu v

exploračnej fáze testovania budú robené len také modifikácie modelu, ktoré sú teoreticky opodstatniteľné a taktiež dodržiavajú rámec teoretických východísk. Modifikovaný model bude následne krížovo validovaný na iných dátach, čím sa dosiahne kredibilnejší obraz o stabilite výsledkov.

2.7 Metóda

Vzhľadom na priebežnú realizáciu ďalších (parciálnych) štúdií v rámci grantu APVV-15-0404 sa štúdia pridržovala metód a postupov opísaných v predregistrovanom výskumnom pláne. Jednotlivé deviácie od pôvodne plánovaného postupu sú opísané v časti Deviácie od predregistrovaného protokolu. Predregistráciu je možné nájsť na odkaze: <https://osf.io/ewudn/>.

Výskumný súbor, postup zberu dát a apriórna analýza štatistickej sily

Zber dát prebehol v dvoch vlnách. Prvý výskumný súbor tvorilo 430 (212 mužov a 218 žien; $M_{vek} = 40.05$, $SD = 11.88$), druhý 500 participantov (250 mužov a 250 žien; $M_{vek} = 39.57$ rokov, $SD = 11.48$). Dáta boli zbierané online prostredníctvom agentúry špecializujúcej sa na zber dát, pričom proces administrácie pripomína využívanú platformu Amazon Mechanical Turk. Zbery dát boli súčasťou väčšej testovej batérie k projektu APVV-15-0404. Participant boli za účasť odmenení vo forme kreditov, ktoré mohli zameniť za produkty ponúkané agentúrou.

V čase zberu dát malo prácu (polovičný úväzok, celý úväzok alebo podnikalo) 63% z celkového počtu respondentov, 7% bolo nezamestnaných, 8% tvorili denní študenti, 23% poberalo buď starobný alebo invalidný dôchodok a zvyšných 9% uviedlo odpoveď „iné“. Za najvyššie dosiahnuté vzdelanie označilo základné 3% respondentov, stredoškolské 63% respondentov a 34% respondentov dosiahlo aspoň bakalársky stupeň vysokoškolského vzdelania. Z hľadiska bydliska sú k dispozícii dáta len z druhej vlny zberu. Je však možné konštatovať relatívne vyvážené zastúpenie jednotlivých samosprávnych krajov, pričom najmenej participantov (50) žilo v Trnavskom kraji a najviac (85) ich žilo v Košickom kraji. Z dôvodu potrieb ďalších štúdií obsahovala prvá vlna zberu 214 a druhá vlna 210 participantov žijúcich pod objektívnou hranicou rizika chudoby (60% mediánu príjmu za príslušný kalendárny rok).

Po počiatočnom skríningu dát pre nedbanlivé odpovede prostredníctvom kombinácie reťazcov rovnakých hodnôt (tzv. longstrings, pozri Curran, 2016; za rizikových boli považovaní participant s relatívnou dĺžkou reťazca rovnakých hodnôt väčšou ako 2.5 SD) a analýzy zmysluplnosti odpovedí na otvorené otázky bolo z prvého zberu vylúčených 11 a z druhého zberu 14 participantov. Ďalší participant bol vylúčený z dôvodu technickej chyby, keďže aj napriek zavedenému formátu vyžiadania odpovedí (request entry utility) mu chýbala

majorita odpovedí. Výsledné výskumné súbory tak tvorí 419, respektíve 485 participantov. Pre účely štatistických analýz bol prvý dataset určený na exploračné účely (tým pádom je v ďalšom texte označovaný ako exploračný) a druhý dataset zas slúžil na (dis)konfirmáciu výsledkov z exploračného datasetu (v ďalšom texte je druhá vlna zberu dát označovaná ako konfirmačný dataset).

Veľkosť výskumného súboru v jednotlivých datasetoch bola limitovaná finančnými možnosťami na zber dát. Post hoc výpočty štatistickej sily prezentovaného modelu na základe koeficientu RMSEA ($\alpha = .05$; H_a RMSEA = .08; H_0 RMSEA = .04) preukázali takmer 100%-nú silu na detekovanie chybné špecifikovaného kauzálneho modelu a to už aj pri menšom výskumnom súbore na exploračnom datasete (pozn.: výpočty štatistickej sily boli počítané aj apriórne s obdobnými výsledkami, avšak mierne inými parametrami). Zároveň, výskumné súbory o veľkosti 419 respektíve 485 osôb umožňujú pri takto definovanom testovanom modeli, za predpokladu konvenčných parametrov chyby I. radu a štatistickej sily ($\alpha = .05$; $\beta = .80$), detekovať efekty o veľkosti $r \approx .20$. Z hľadiska substantívnej významnosti je najnižším efektom záujmu (smallest effect size of interest; SESOI) $r = .30$, pričom pri zachovaní $\alpha = .05$ na takto veľkých výskumných súboroch konverguje štatistická sila na detekciu tohto efektu k 1.

Výskumné nástroje

Predmetná testová batéria pozostávala z nasledovných nástrojov, respektíve otázok.

Chudoba (objektívna ekonomická situácia)

Objektívna ekonomická situácia (chudoba) bola zisťovaná ako celkový čistý príjem domácnosti za mesiac. Táto hodnota bola následne ekvivalizovaná na počet členov domácnosti prostredníctvom mierne modifikovaného vzorca používaného OECD (pozri Hagenaars, de Vos, & Asghar Zaidi, 1994). V tomto prípade bol hlave rodiny (jednému z dospelých v domácnosti) pripísaný koeficient 1, ďalším dospelým členom koeficient 0.5 a deťom, respektíve mladistvým do 18 rokov koeficient 0.3. Napríklad, ak bol čistý mesačný príjem domácnosti 2000 eur a domácnosť tvorili 3 dospelí členovia (2 rodičia + 1 dospelý potomok) a 2 deti (pod 18 rokov), ekvivalizovaný príjem domácnosti bol vypočítaný ako: $2000 \text{ eur} / (1 \times 1 + 2 \times 0.5 + 2 \times 0.3) \approx 770 \text{ eur}$. Aby mohli analyzované modely konvergovať, bolo potrebné redukovat' varianciu, a tak bola hodnota ekvivalizovaného príjmu delená číslom 100.

Subjektívne vnímanie (socio)ekonomickej situácie (subjektívna chudoba) predstavovalo latentnú premennú reflektujúcu 3 indikátory: (1) Vizuálna škála socioekonomického statusu (The MacArthur scale of subjective social status; Adler & Stewart, 2007; Giatti et al., 2012); (2) Priemerné skóre vytvorenej 6-položkovej škály spokojnosti s ekonomickou situáciou (príklady položiek: Na

stupnici 1 = veľmi zle; 3 = ani zle/ani dobre; 5 = veľmi dobre, prosím, označte: "Ako je na tom Vaša domácnosť po finančnej a materiálnej stránke?" alebo "Dokážete po ekonomickej stránke zvládnuť aj nečakané výdavky?"); (3) Vnímanie vlastnej chudoby/bohatstva ("Na stupnici 1 = chudobný/á, 5 = ani chudobný/á, ani bohatý/á, 9 = bohatý/á sa považujem za:").

Kognitívna záťaž (negatívny afekt a stres)

Na detekciu prežívania negatívneho afektu bol využitý dotazník PANAS (Watson, Clark, & Tellegen, 1988). Respondentovi je prezentovaných 20 rôznych emócií vo forme prídavného mena (napríklad: "nahnevaný/á"). Respondent má na 5-stupňovej škále označiť, ako často prežíval danú emóciu za posledný mesiac.

Prežívanie stresu bolo zisťované prostredníctvom Percieved stress scale (Cohen, Kamarck, & Mermelstein, 1983). Škála sa skladá z 10 otázok, na ktoré má osoba využitím 5-stupňovej škály odpovedať, ako často sa takto cítila za posledný mesiac. Príklad položky: "Ako často ste za posledný mesiac bol/a schopný/á kontrolovať stav podráždenia?". 4 položky (č. 4, 5, 7 a 8) boli rekódované v súlade s príručkou, a to tak, aby vyššie skóre indikovalo vyššiu mieru prežívania stresu.

Exekutívne funkcie

Pracovná pamäť bola meraná prostredníctvom tzv. Digit operation span testu. Test pozostával z troch fáz. Najprv bolo participantovi prezentované číslo, ktoré si mal zapamätať (napr. 51596). Po istej časovej perióde (4 – 11 sekúnd v závislosti od počtu cifier čísla) číslo zmizlo a bolo nahradené jednoduchou matematickou rovnicou, pri ktorej mal participant určiť, či je výsledok správny alebo nie (napr. $12 \times 7 = 74$). Následne bolo úlohou participanta reprodukovať číslo, ktoré si mal zapamätať. V rámci exploračného datasetu bolo participantom administrovaných 10 úloh (plus 1 cvičná), pričom sa počet cifier v čísle zväčšoval o 1 po 2 administrovaných úlohách (teda 2x2-ciferné; 2x3-ciferné; 2x4-ciferné; 2x5-ciferné a 2x6-ciferné číslo; poznámka: čísla boli od seba nezávislé a prvotne náhodne vygenerované, pričom všetkým participantom boli administrované rovnaké čísla). Keďže výsledky na exploračnom datasete vykazovali negatívne zošikmenie signalizujúce potenciálne nízku náročnosť, boli úlohy v rámci druhého zberu údajov modifikované. V konfirmačnom datasete tak bolo participantom administrovaných 9 úloh (plus 1 zacvičná), pričom počet cifier prezentovaného čísla stúpал s každým číslom o 1. Výsledné skóre testu je súčtom bodov správne reprodukovaných čísel.

Na zisťovanie sebakontroly bola použitá skrátená verzia Self-control scale (Tangney, Baumeister, & Boone, 2004). Škála obsahuje 13 položiek, na ktoré má respondent odpovedať pomocou 5-stupňovej odpovedovej stupnice. Príklad položky: "Chcel/a by som mať viac sebadisciplíny". V súlade s príručkou bolo prepólovaných 9 položiek (č. 2, 3, 4, 5, 7, 9, 10, 12 a 13), a vyššia hodnota tak reflektuje vyššiu sebakontrolu.

Intuitívnosť/deliberatívnosť rozhodovania (kognitívna reflexia)

Tendencia k využívaniu intuitívneho alebo deliberatívneho systému myslenia pri rozhodovaní bola testovaná prostredníctvom Testu kognitívnej reflexie (Frederick, 2005) a ďalších 3 otázok konštruovaných na jeho báze (Oldrati, Patricelli, Colombo, & Antonietti, 2016). Test je koncipovaný tak, aby položky vo svojej podstate mohli byť vyriešené prakticky kýmkoľvek, avšak správny výsledok súvisí s tendenciou menej intuitívneho (impulzívneho) rozhodovania. Príklad: „Na jazere je záhon plávajúceho lekna. Veľkosť záhonu sa každý deň zdvojnásobí. Ak trvá 48 dní, aby záhon pokryl celé jazero, ako dlho potrvá, kým záhon pokryje polovicu jazera?“. Osoba, ktorá má tendenciu intuitívneho myslenia pravdepodobne odpovie „24 dní“. Správna odpoveď – 47 dní, značí tendenciu deliberatívneho myslenia pri rozhodovaní.

Ekonomické rozhodovanie (preferencie)

Preferencia výšky odmeny vzhľadom na jej časovú dostupnosť (time-discounting) bola zisťovaná prostredníctvom Staircase time modelu v rámci modulu zisťovania preferencií, ktorý validovali Falk, Becker, Dohmen, Huffman a Sunde (2016). Po inštruovaní hypotetickej situácie je úlohou osoby zvoliť si medzi sumou 100 eur, ktorú by dostala dnes alebo vyššou sumou (konkrétna výška závisí od predošlých odpovedí, no pohybuje sa v rozmedzí 154 ± 50 eur), ktorú by obdržala o 12 mesiacov. Nástroj je konštruovaný tak, aby sa zamedzilo nekonzistentnostiam pri výbere preferovanej výšky, a to tým, že položka (s výnimkou prvej) sa odvíja od predošlej odpovede (princíp obdobný IRT – item response theory). V rámci nástroja je respondentovi prezentovaných celkovo 5 otázok, v ktorých si má zvoliť svoju preferenciu. Príklad (prvej – univerzálnej) položky: „Radšej by ste dostali 100 Eur dnes alebo 153,8 Eur o 12 mesiacov?“. Výstupnou hodnotou testu je tzv. discount rate, avšak nie ako konkrétna hodnota, ale ako poradová premenná v rozmedzí 1 – 32, pričom vyššie číslo indikuje vyššiu ochotu „discountovať“, a teda menšiu ochotu čakať na vyššiu odmenu. Vzhľadom na pozorovanú „abnormalitu“ distribúcie preferencií (distribúcia mala niekoľko špicov - tzv. spiky distribution) bol do konfirmačného zberu zaradený nástroj 27-item monetary choice questionnaire (IMCQ; Kaplan, Amlung, Reed, Jarmolowicz, McKerchar, & Lemley, 2016; Kirby, Petry, & Bickel, 1999), ktorého výstupom je konkrétna hodnota discount rate (sklon hyperbolickej funkcie naprieč subjektívnymi hodnotami vzdialenejšej odmeny, pričom vyššia hodnota reprezentuje vyšší discounting; Kaplan et al., 2016) a je teda porovnateľný s nástrojom Falka et al. (2016).

Preferencia/averzia voči riziku v prípade odmeny bola detekovaná pomocou Staircase risk modelu (Falk et al., 2016). Model funguje na rovnakom princípe ako dotazník časového diskontovania. V tomto prípade si však osoba volí medzi 50%-nou šancou na výhru 300 eur, ale zároveň 50%-nou šancou, že nevyhrá nič alebo akceptovaním istej výhry, ktorej výška variuje vzhľadom na predošlé odpovede. Príklad (prvej – univerzálnej) položky: „Preferovali by ste: hrať lotériu s 50%-nou šancou na výhru 300 €, avšak zároveň s 50%-nou šancou, že

nevyhráte vôbec nič alebo istú výhru vo výške 160 €?”. Výstupom je kvantifikácia tendencie riskovať vo forme poradovej premennej, pričom vyššie číslo indikuje vyššiu ochotu riskovať.

Na zisťovanie preferencie/averzie voči riziku v prípade odmeny bola použitá modifikovaná verzia Staircase risk modelu. Modifikácia spočívala v transformácii inštrukcie, kedy bola odmena nahradená stratou, a zároveň, hodnoty boli redukované na polovicu z dôvodu predpokladu vychádzajúceho z Prospektovej teórie (Kahneman & Tversky, 1979), že pri pôvodnej sume by došlo k znehodnoteniu výsledkov neochotou respondentov riskovať kvôli výške potenciálnej straty. Príklad (prvej – univerzálnej) položky: „Preferovali by ste: radšej okamžite zaplatiť pokutu vo výške 80€ alebo hrať lotériu s 50%-ným rizikom, že výška pokuty bude 150 €, avšak zároveň s 50%-nou šancou, že pokutu nebudete musieť zaplatiť vôbec?”.

Finančná gramotnosť

V prvom zbere dát bol osobám administrovaný test finančnej gramotnosti pozostávajúci z 3 základných a 3 pokročilých otázok (Lusardi, 2008). Vzhľadom na relatívne vysoký počet správnych odpovedí v rámci prvého datasetu boli do druhej vlny zberu zakomponované ďalšie 2 pokročilé otázky (taktiež Lusardi, 2008). Príklad základnej a pokročilej otázky: “Predstavte si, že úroková miera na Vašom sporiacom účte bola 1% za rok a inflácia bola 2% za rok. Po jednom roku budete schopní za tieto peniaze kúpiť viac, rovnako alebo menej než dnes? a) viac b) rovnako c) menej”. „Rozloženie rizika: Ak investor rozdelí peniaze medzi viacero rôznych aktív (foriem investovania), riziko straty peňazí sa: a) zvýši; b) zníži; c) ostane rovnaké; d) neviem; e) nechcem odpovedať”.

Nástroje boli administrované v poradí položiek dopytujúcich sa na sociodemografické a ekonomické ukazovatele, intuitívnosť/deliberatívnosť myslenia, ekonomické preferencie a až následne boli administrované dotazníky týkajúce sa mentálnej záťaže, exekutívnych funkcií či finančnej gramotnosti. Poradie administrácie tak zamedzilo potenciálnym nežiaducim interferenciám, ako napríklad ovplyvňovanie ekonomických preferencií tým, že by im predchádzali položky finančnej gramotnosti, sebakontroly a podobne. Poradie jednotlivých položiek nebolo znáhodnené a korešponduje s originálnym poradím položiek v rámci dotazníkov.

Deskriptívna analýza jednotlivých položiek respektíve škál (škály sú pre tento účel prerátané do podoby súčtu skóre delené počet položiek v danej škále; výnimku tvoria testy pracovnej pamäte, kognitívnej reflexie a finančnej gramotnosti, v ktorých je výsledným skóre súčet správnych odpovedí) je prezentovaná v Tabuľke 1. Platí, že vyššia hodnota indikuje vyššie skóre predmetného konštruktu (v prípade kognitívnej reflexie vyššie skóre reflektuje deliberatívnejšie myslenie). Tabuľka 1 taktiež obsahuje analýzu reliability jednotlivých škál vypočítanú prostredníctvom omega total koeficientu (ω_{total}) s predpokladom jedného latentného faktora a využitím polychorických (v prípade

pracovnej pamäte, kognitívnej reflexie a finančnej gramotnosti tetrachorických) korelácií.

Tabuľka 1 Deskriptívna analýza a reliabilita meraných premenných

	Exploračný dataset					Konfirmačný dataset				
	M	SD	Skew	Kurt	ω	M	SD	Skew	Kurt	ω
Príjem domácnosti	561	295	1.34	3.90	-	606	328	1.44	4.68	-
SES	5.30	1.69	-0.13	-0.02	-	4.75	1.60	0.04	-0.12	-
EKO	2.92	0.78	-0.16	-0.15	.92	2.87	0.79	-0.14	0.45	.93
Subj. chudoba	4.64	1.41	-0.64	0.65	-	4.66	1.45	-0.57	0.68	
Negat. afekt	2.71	0.66	0.16	-0.10	.90	2.59	0.68	0.18	-0.01	.90
Stres	1.83	0.54	0.11	0.08	.84	2.18	0.58	-0.24	0.18	.86
Pracovná pamäť	8.75	1.57	-1.60	2.33	.81	5.70	2.7	-0.03	-0.77	.86
Sebakontrola	3.31	0.55	-0.26	0.53	.81	3.33	0.52	0.05	0.03	.79
Kognitívna reflexia	2.47	1.78	0.43	-0.82	.87	2.55	1.79	0.31	-0.96	.88
TD 1	18.23	10.70	-0.42	-1.31	-	17.45	10.91	-0.31	-1.46	-
TD 2	-	-	-	-	-	0.03	0.06	2.74	6.73	-
Riskovanie odmena	8.66	7.48	1.36	1.34	-	8.75	6.74	1.9	0.85	-
Riskovanie strata	21.56	7.70	-0.75	0.53	-	22.2	7.00	-0.58	0.23	-
Finančná gramotnosť	3.75	1.60	-0.28	-0.85	.81	4.29	1.88	-0.15	-0.68	.78

Poznámky: Príjem domácnosti = ekvivalizovaný čistý mesačný príjem domácnosti v eurách, SES = subjektívne hodnotenie socioekonomického statusu, EKO = spokojnosť s ekonomickou situáciou, TD 1 = staircase model časového diskontovania; TD 2 = hodnota discount rate z dotazníka IMCQ; potenciálne rozpätie skóre v jednotlivých škálach: SES: 1-10, EKO: 1-5, Subjektívna chudoba: 1-9, Negat. afekt: 1-10, Stres: 0-4, Pracovná pamäť: 0-10 pre exploračný a 0-9 pre konfirmačný dataset, Sebakontrola: 1-5, Kognitívna reflexia: 0-6, TD 1, Riskovanie odmena a Riskovanie strata: 1-32, Finančná gramotnosť: 0-6 pre exploračný a 0-8 pre konfirmačný dataset, Príjem domácnosti a TD 2 sú hypoteticky bez obmedzení maximálnej hodnoty.

Analýza údajov

V úvodnej fáze boli dáta skríňované (okrem už spomínaného vyhľadávania participantov produkujúcich nedbanlivé odpovede) s dôrazom na ich

deskriptívne charakteristiky a vizuálnu inšpekciu distribúcie samotných premenných a znázornenie jednotlivých vzťahov medzi premennými (<https://osf.io/h4n9f/>). Realizovaná bola taktiež diagnostika regresných modelov so zameraním na testovanie linearity, heteroskedasticitu a distribúciu rezíduí. Z dôvodu snahy o zachytenie čo možno najširšieho spektra populácie nebola žiadna hodnota/osoba považovaná za tzv. outlier. Dáta taktiež neboli žiadnym spôsobom transformované v snahe o zmenu distribúcie. Pozorované odchýlky od obvyklých predpokladov pre štatistickú realizáciu jednotlivých výpočtov (napr. „spiky“ distribúcia ekonomických preferencií či leptokurtická distribúcia) nie sú zásadným porušením korektnosti výsledkov vzhľadom na robustnosť metód štruktúrneho modelovania. Inými slovami, mierne odchýlky od normality či linearity (výnimkou sú do istej miery rezíduá, ktoré však boli adresované pri rešpecifikácii modelu v exploračnom datasete) nie sú pre inferenciu tak zásadné ako napríklad chybná špecifikácia testovaného modelu v zmysle vynechania (pre danú výskumnú otázku) najrelevantnejších premenných (omitted-variable bias).

Exploračný dataset bol využitý na overenie faktorových štruktúr (modelovania) a prípadnú položkovú analýzu. Položky s faktorovým nábojom $< .40$ boli vylúčené z ďalších analýz (pozri Stevens, 1996). Ďalšie položky boli vylučované na základe kombinácie vysokých cross-loadingov, rezíduí a modifikačných indexov. Zo zostávajúcich položiek boli vytvorené tzv. parcely z dôvodu redukcie počtu premenných, taktiež bol realizovaný výber najoptimálnejších položiek z hľadiska kombinácie faktorových nábojov a obsahovej validity (Hayduk & Littvay, 2012), respektíve boli modely kalkulované so zaradením všetkých položiek (konkrétnejšie info v podkapitole 7.4 Analýza senzitivity). Okrem toho, v rámci testovania hypotetizovaného modelu na exploračnom datasete boli preskúvané akékoľvek ďalšie misšpecifikácie (zo štatistického hľadiska boli indikátormi potrieb jednotlivých modifikácií matica reziduálnych variancií a modifikačné indexy) a v prípade relevantného teoretického odôvodnenia boli zároveň adresované. Originál a taktiež rešpecifikované modely boli následne (dis)konfirmované na dátach z konfirmačného datasetu. V rámci konfirmačného datasetu boli tiež opätovne overované faktorové štruktúry pracovnej pamäte a finančnej gramotnosti, keďže v rámci druhého zberu dát nastali zmeny v obsahu, respektíve počte položiek.

Latentné modely boli odhadované prostredníctvom balíka lavaan (Rosseel, 2012) v prostredí programovacieho jazyka R (R Core Team, 2019). Modely boli odhadované pomocou metódy WLSMV (means- and variance-adjusted weighted least squares), pričom premenné (s výnimkou ekvivalizovaného príjmu domácnosti) boli explicitne modelované ako ordinálne.

Modely boli falzifikované primárne na základe signifikantnej hodnoty chi-kvadrátu (χ^2), ktorý je jediným tzv. omnibus testom pre zhodnotenie (zlého) fitu celého štruktúrneho modelu (Ropovik, 2015). Berúc do úvahy tento fakt, cieľom modelovania a modifikovania hypotetizovaného modelu v rámci

exploračného datasetu bolo dosiahnutie nesignifikantnej hodnoty χ^2 , samozrejme však len do takej miery, aby boli akékoľvek zásahy podložené adekvátnym teoretickým odôvodnením. Ďalším krokom overovania platnosti navrhovaného modelu na získaných dátach bola diagnostika fitu modelu na základe štandardizovaných (scaled) hodnôt konvenčných indikátorov (approximate fit indices; AFI) CFI, TLI, RMSEA a SRMR.

Aby bolo možné určiť mieru komparatívnej evidencie odhadov jednotlivých štrukturálnych parametrov, boli taktiež vypočítané Bayesove faktory. Bayesov faktor (BF) indikuje mieru komparatívnej evidencie buď pre H_0 (absencia efektu) alebo pre H_a (prítomnosť efektu), a teda vraví, či sú dáta viac v súlade s nulovou hypotézou, alternatívnou hypotézou, alebo z nich nie je možné vyvodit' jednoznačný záver. Inými slovami, BF reprezentuje relatívnu mieru evidencie v prospech alternatívnej (regresný parameter je odhadovaný voľne) alebo nulovej (regresný parameter je fixovaný na 0) hypotézy. Takúto informáciu nie je možné dosiahnuť využitím frekventistickej štatistiky. Tá, z definície, neumožňuje poskytnúť evidenciu pre H_0 a jej výstupom je, či bola H_0 zamietnutá alebo H_0 nebolo možné zamietnuť; výnimkou je testovanie ekvivalentnosti (tzv. equivalence testing), kedy si výskumník volí rozpätie najmenšieho efektu svojho záujmu (SESOI) a testuje, či do daného rozpätia spadajú alebo nespádajú konfidenčné intervaly efektu, ktorý pozoroval v dátach. V rámci tejto práce boli BF odhadované na základe prístupu navrhovaného Wagenmakersom (2007), a teda, bola využitá BIC aproximácia predpokladajúca rovnaké priórne hodnoty, čo následne vedie ku konzervatívnejším odhadom pravdepodobnosti alternatívnej hypotézy. Okrem odhadu BF boli tiež vypočítané hodnoty posteriórnej pravdepodobnosti jednotlivých odhadov regresných parametrov. Posteriórna pravdepodobnosť reflektuje pravdepodobnosť toho, že parameter má nenulovú hodnotu. Odhady posteriórnych parametrov vychádzali z priórneho predpokladu rovnakej šance platnosti (1:1) nulovej a alternatívnej hypotézy.

Analýza senzitivity

Variabilita, respektíve robustnosť výsledkov v závislosti od arbitrárnych rozhodnutí pri špecifikácii modelu bola overovaná realizáciou viacnásobného výpočtu štrukturálneho modelu za použitia (1) parcelov ako primárnej metódy; (2) všetkých indikátorov (zostávajúcich po realizácii CFA na exploračnom datasete); (3) všetkých indikátorov bez ohľadu na výsledky CFA; a (4) modelovaním len položiek, ktoré najlepšie reprezentovali latentné premenné, berúc do úvahy kombináciu štatistických parametrov a subjektívneho zváženia obsahovej validity. Takáto analýza senzitivity síce pokrýva len časť rozhodnutí výskumníka, avšak jedná sa o pokrytie značnej časti analytických rozhodnutí arbitrárneho charakteru, keďže ostatné rozhodnutia boli realizované na základe teoretického opodstatnenia (pre viac informácií ohľadom testovania robustnosti výsledkov vzhľadom na arbitrárne analytické rozhodnutia pozri tzv. multiverse

analysis; Steegen, Tuerlinckx, Gelman, & Vanpaemel, 2016). Stručná sumarizácia výsledkov je prezentovaná vo výsledkovej časti a priebežne interpretovaná v rámci diskusie. Konkrétne výsledky je možné nájsť na odkaze: <https://osf.io/cbe5f/>.

Deviácie od predregistrovaného protokolu

Od pôvodného predregistrovaného protokolu, na základe ktorého bola realizovaná aj metodologická/štatistická časť tejto práce, sa táto práca líši v dvoch bodoch. (1) Modelovaný je celý štrukturálny model, do ktorého boli zakomponované jednotlivé kovariáty reprezentujú tak predpokladanú kauzálnu štruktúru. (2) Hoci pôvodným zámerom bolo v rámci konfirmačného datasetu modelovať aj časové diskontovanie v prípade straty, vzhľadom na chybu v kódovaní pri administrovaní testovej batérie bolo skórovanie nastavené “nezmyselne” a táto premenná tým pádom nebola zaradená do analýz.

2.8 Výsledky

Korelačné matice jednotlivých subškál (manifestné premenné) pre exploračný aj konfirmačný dataset sú uvedené v Tabuľke 2.

Tabuľka 2 Korelačná matica subškál (manifestné premenné)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1 Príjem	-	.44	.50	.42	-.17	-.23	.08	.05	.25	.08	-.02	.16	-.08	.26
2 SES	.34	-	.54	.59	-.18	-.21	.08	.13	.12	.03	-.03	.18	-.09	.16
3 EKO	.42	.61	-	.75	-.26	-.32	.09	.04	.15	.17	-.08	.21	-.09	.18
4 SubjCh	.36	.63	.73	-	-.22	-.25	.09	.03	.15	.08	-.05	.17	-.10	.18
5 NEG	-.11	-.22	-.24	-.26	-	.74	-.08	-.41	-.20	-.08	-.02	-.04	.13	-.14
6 Stres	-.18	-.23	-.34	-.32	.70	-	-.13	-.38	-.29	-.13	.03	-.05	.02	-.24
7 Pamäť	.07	.10	.06	.10	-.14	-.12	-	.16	.15	-.09	.05	.01	.03	.14
8 SK	-.01	.13	.09	.08	-.45	-.38	.08	-	-.01	.01	.08	-.11	.02	.03
9 KogR	.19	.06	.11	.15	-.12	-.16	.25	-.11	-	.17	-.17	.08	-.01	.44

10 TD 1	.16	.10	.26	.18	-.02	-.08	.01	-.07	.18	-	.49	.04	.00	.16
11 TD 2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	.02	.04	-.16
12 RiskO	.12	.09	.10	.07	-.09	-.09	-.05	.04	.02	-.02	-	-	-.23	.05
13 RiskS	.03	-.13	-.02	-.06	.05	.00	.01	.04	-.10	-.03	-	-.17	-	-.09
14 FinGr	.24	.08	.18	.15	-.08	-.17	.15	-.04	.52	.27	-	.12	-.04	-

Poznámky: Príjem = ekvivalizovaný čistý mesačný príjem domácnosti v eurách, SES = subjektívne hodnotenie socioekonomického statusu, EKO = spokojnosť s ekonomickou situáciou, SubjCh = subjektívne hodnotenie svojej chudoby/bohatstva, NEG = negatívny afekt, SK = sebakontrola, KogR = kognitívna reflexia, TD 1 = staircase model časového diskontovania, TD 2 = hodnota discount rate z dotazníka IMCQ, RiskO = ochota riskovať v prípade odmeny, RiskS = ochota riskovať v prípade straty, FinGr = finančná gramotnosť. Korelačné koeficienty pre konfirmačný dataset sú umiestnené od pravého horného rohu a označené kurzívou.

Exploračné testovanie modelu

Pred samotným testovaním navrhovaného modelu bola testovaná štruktúra jednotlivých faktorov prostredníctvom konfirmačnej faktorovej analýzy. Vzhľadom na stanovené kritériá (viď. podkapitola 7.3 Analýza údajov) boli faktory modifikované. Zo škály negatívneho afektu boli vylúčené 3 položky (č. 3, 5 a 7), zo škály stresu boli vylúčené 4 položky (č. 1, 4, 5 a 7), z testu pracovnej pamäte boli vylúčené 3 položky (č. 1, 2 a 3), a škála sebakontroly bola redukovaná o 5 položiek (č. 1, 2, 6, 8 a 12). Testy kognitívnej reflexie a finančnej gramotnosti boli ponechané v pôvodnej podobe. Realizované modifikácie viedli k výraznému zlepšeniu parametrov modelov jednotlivých faktorov (viď Tabuľka 3). Aj napriek zlepšeniu fitu jednotlivých faktorov, hodnoty chi-kvadrátu modifikovaných škál negatívneho afektu, stresu a sebakontroly indikovali chybnú špecifikáciu faktora. Z dôvodu zachovania obsahovej validity zostávajúcich položiek (respektíve samotného faktora), boli ďalej modelované zostávajúce položky bez snahy o silené dosiahnutie nesignifikantných hodnôt chi-kvadrátu.

Tabuľka 3 Výsledky konfirmačných faktorových analýz na exploračnom datasete

Škála	χ^2	df	p	CFI	TLI	RMSEA [95% CI]	SRMR
Neg. afekt	335.34	22	< .001	.85	.94	.19 [.17, .21]	.07
Neg. afekt MOD	29.29	8	< .001	.99	.99	.08 [.04, .13]	.02
Stres	436.87	13	< .001	.75	.79	.28 [.26, .30]	.12
Stres MOD	23.48	8	.003	.99	.99	.07 [.02, .12]	.02
Prac. pamäť	30.66	23	.131	.97	.97	.03 [.00, .05]	.09
Prac. pamäť MOD	10.67	12	.557	1	1	.00 [.00, .05]	.05
Sebakontrola	527.52	42	< .001	.78	.87	.12 [.10, .13]	.07
Sebakontrola MOD	31.08	17	.020	.98	.99	.05 [.00, .08]	.03
Kognitívna reflexia	10.28	8	.246	1	1	.03 [.00, .07]	.04
Finančná gramotnosť	11.65	8	.168	.99	.99	.03 [.00, .08]	.05

Poznámky: MOD = výsledná modifikovaná verzia škály; Subjektívna ekonomická situácia bola tzv. just identified a preto hodnoty jej parametrov nie sú uvádzané.

V rámci primárne realizovanej analýzy boli zo zostávajúcich položiek, v súlade s predregistrovaným protokolom, vytvorené parcely. Parcely boli vytvorené ako súčet skóre položiek (náhodne vygenerovaných, pričom jednotlivá položka prislúchala len k jednému parcelu) v rámci faktora vydelený počtom položiek tvoriacich ten-ktorý parcel. Latentné premenné boli indikované 3 parcelmi.

Následne bol testovaný celý hypotetizovaný model (pre jeho konceptuálnu vizualizáciu pozri Obrázok 1). Výsledky testovania prvotného modelu indikovali výrazné nenáhodné odchýlky modelu od testovaných dát s hodnotou $\chi^2(78) = 839.76$, $p < .001$, a AFI indikátormi CFI = .76; TLI = .82; RMSEA = .15, 95% CI [.15, .16]; SRMR = .11. Po dôkladnej inšpekcii matice rezíduí, modifikačných indexov a bivariačných korelácií bolo jediným zmysluplným a teoreticky opodstatniteľným zásahom pridať kovarianciu medzi latentné premenné negatívny afekt a stres. Po opätovnej kalkulácii modelu sa jeho fit výrazne zlepšil - chi-kvadrát klesol na polovicu ($\chi^2(80) = 422.02$, $p < .001$) a hodnoty AFI sa viac približovali hodnotám demonštrujúcim (veľmi) dobrý fit modelu (CFI = .90; TLI = .92; RMSEA = .10, 95% CI [.10, .11]; SRMR = .09). Opätovné prezretie príčin chybnéj špecifikácie modelu odhalilo problematické zakomponovanie konštruktu finančnej gramotnosti. Berúc do úvahy teóriu, na báze ktorej bol model koncipovaný, by nebolo opodstatniteľné modelovať finančnú gramotnosť iným spôsobom. Modifikačné indexy primárne naznačovali napríklad reverzný vzťah medzi finančnou gramotnosťou a ekonomickými preferenciami (v zmysle vplyvu ekonomických preferencií na finančnú gramotnosť), či potrebu modelovať tiež vzťah kognitívnej reflexie a finančnej gramotnosti. Ďalšie pozorované odchýlky boli oproti tomuto buď prakticky zanedbateľné alebo boli len ťažko teoreticky obhájiteľné. Vzhľadom na problematickosť finančnej gramotnosti bol model v ďalšej fáze ešte raz testovaný bez nej. Vylúčením finančnej gramotnosti sa opäť výrazne zlepšil fit modelu špeciálne so zreteľom na AFI (CFI = .97; TLI = .98; RMSEA = .06, 95% CI [.05, .09]; SRMR = .05), avšak globálny test fitu modelu stále naznačoval nenáhodnú deviáciu od dát ($\chi^2(74) = 188.78$, $p < .001$). Ďalšie teoreticky odôvodniteľné zásahy by boli len „kozmetického“ charakteru a viedli by k nadmernej špecifikácii modelu, a tým pádom neboli realizované.

Tabuľka 4 Parametre testovaných modelov

Model	χ^2	df	p	CFI	TLI	RMSEA [95% CI]	SRMR
Exploračný dataset							
Originál	839.76	78	< .001	.76	.82	.15 [.15, .16]	.11
Kovar.	422.02	80	< .001	.90	.92	.10 [.10, .11]	.09
Bez FG	188.78	74	< .001	.97	.98	.06 [.05, .09]	.05
Konfirmačný dataset							

Originál	1024.33	83	< .001	.77	.81	.15 [.15, .16]	.11
Kovar.	546.62	83	< .001	.89	.91	.11 [.10, .11]	.09
Bez FG	311.47	73	< .001	.94	.96	.08 [.08, .09]	.06

Poznámky: Kovar. = originál model doplnený o kovarianciu medzi negatívnym afektom a stresom; Bez FG = model s doplnenou kovarianciou medzi negatívnym afektom a stresom a s vylúčením finančnej gramotnosti.

Tabuľka 5 Parametre odhadovaných regresných vzťahov v modeli s doplnenou kovarianciou a s modelovanou finančnou gramotnosťou

Odhadovaný vzťah	b	SE	p	β	BF ₁₀	Posterior
Subjektívna situácia ~						
Príjem	0.17	0.02	< .001	0.45	5e16	1
	0.22	0.02	< .001	0.59	7e30	1
Negatívny afekt ~						
Subj. sit.	-0.30	0.05	< .001	-0.32	1e05	1
	-0.26	0.04	< .001	-0.30	9e06	1
Stres ~						
Subj. sit.	-0.35	0.05	< .001	-0.37	3e05	1
	-0.28	0.05	< .001	-0.32	1e07	1
Pamäť ~						
Neg. afekt	0.12	0.23	.597	0.12	0.06	.05
	0.16	0.18	.377	0.16	0.05	.04
Stres	-0.38	0.23	.096	-0.39	0.05	.05
	-0.31	0.17	.073	-0.32	0.07	.07
Sebakontrola ~						
Neg. afekt	-0.44	0.15	.003	-0.41	1.22	.55
	-0.31	0.16	.060	-0.28	0.43	.30
Stres	-0.05	0.15	.746	-0.05	0.05	.05
	-0.26	0.16	.113	-0.24	0.05	.05
Kog. refl. ~						
Pamäť	0.60	0.13	< .001	0.53	1e04	1
	0.19	0.06	.002	0.18	2.40	.71
Sebakon.	-0.15	0.07	.024	-0.15	3.75	.79
	0.10	0.06	.060	0.12	0.12	.10
TD 1 ~						
Kog. refl.	0.15	0.05	.003	0.18	0.06	.06
	0.12	0.05	.016	0.13	0.31	.24
Sebakon.	-0.02	0.05	.633	-0.03	0.10	.09
	0.02	0.05	.727	0.02	0.05	.05
Fin. gram.	0.27	0.06	< .001	0.27	500	1
	0.18	0.05	.001	0.18	3.31	.77
RiskO ~						
Kog. refl.	0.04	0.05	.377	0.05	0.07	.07

	<i>0.07</i>	<i>0.05</i>	<i>.141</i>	<i>0.07</i>	<i>0.15</i>	<i>.13</i>
Sebakon.	0.05	0.05	.329	0.05	0.07	.06
	<i>-0.03</i>	<i>0.05</i>	<i>.473</i>	<i>-0.04</i>	<i>0.14</i>	<i>.12</i>
Fin. gram.	0.14	0.05	.010	0.14	1.89	.65
	<i>0.04</i>	<i>0.05</i>	<i>.440</i>	<i>0.04</i>	<i>0.05</i>	<i>.04</i>
RiskS ~						
Kog. refl.	-0.14	0.04	.001	-0.17	0.24	.19
	<i>0.01</i>	<i>0.05</i>	<i>.845</i>	<i>0.01</i>	<i>0.05</i>	<i>.05</i>
Sebakon.	0.00	0.05	.959	0.00	0.05	.05
	<i>-0.08</i>	<i>0.04</i>	<i>.071</i>	<i>-0.09</i>	<i>0.05</i>	<i>.05</i>
Fin. gram.	-0.10	0.05	.042	-0.10	0.05	.05
	<i>-0.10</i>	<i>0.05</i>	<i>.027</i>	<i>-0.10</i>	<i>0.23</i>	<i>.19</i>
TD 2 ~						
Kog. refl.	-0.20	0.04	< 0.001	-0.21	0.21	.17
Sebakon.	0.05	0.04	.266	0.06	0.37	.27
Fin. gram.	-0.22	0.05	< 0.001	-0.22	4.11	.80

Poznámka: Príjem = ekvivalizovaný čistý mesačný príjem domácnosti v eurách, Subjektívna situácia = subjektívne vnímanie svojej ekonomickej situácie (latentná premenná pozostávajúca zo skóre SES, škály na hodnotenie vlastnej ekonomickej situácie a subjektívneho hodnotenia chudoby/bohatstva), TD 1 = staircase model časového diskontovania, RiskO = ochota riskovať v prípade odmeny, RiskS = ochota riskovať v prípade straty, TD 2 = hodnota discount rate z dotazníka IMCQ, Neg. afekt = negatívny afekt, Kog. refl. = kognitívna reflexia, Fin. gram = finančná gramotnosť, Sebakon. = sebakontrola. Jednotlivé parametre pre konfirmačný dataset sú označené kurzívou.

Konfirmačné testovanie modelu

Prvým krokom analýzy údajov na konfirmačnom datasete bolo overenie faktorových štruktúr škál pracovnej pamäte a finančnej gramotnosti, ktorých obsah, respektíve počet položiek bol modifikovaný oproti prvej vlne zberu údajov. V rámci škály pracovnej pamäte boli z dôvodu nízkych faktorových nábojov, rovnako ako v exploračnom datasete, vylúčené prvé 3 (a teda najmenej náročné) položky. Z faktora finančnej gramotnosti bola vylúčená jedna novopridaná položka (č. 7), keďže sýtla faktor prakticky nulovo a pre validitu faktora bola prinajmenšom redundantná. Ukazovatele fitov takto modifikovaných faktorových štruktúr pracovnej pamäte ($\chi^2(7) = 14.81$, $p = .039$; CFI = 1; TLI = .99; RMSEA = .05, 95% CI [.00, .09]; SRMR = .05) a finančnej gramotnosti ($\chi^2(13) = 29.63$, $p = .005$; CFI = .97; TLI = .96; RMSEA = .05, 95% CI [.02, .08]; SRMR = .06) dokumentujú vysoké hodnoty AFI, avšak hodnoty chi-kvadrátu zároveň upozorňujú na existujúce odchýlky modelov merania od testovaných dát. Vzhľadom na zmeny počtu položiek boli pre tieto škály opätovne vyrátané náhodné parcely obdobným spôsobom ako v exploračnom datasete.

Testovanie celého navrhovaného modelu oproti dátam z konfirmačného datasetu prinieslo veľmi podobné výsledky ako pri exploračnom datasete. Parametre fitu pôvodného modelu indikovali veľmi výrazné odchýlky od dát

($\chi^2(83) = 1024.33$, $p < .001$; CFI = .77; TLI = .81; RMSEA = .15, 95% CI [.15, .16]; SRMR = .11) a potrebnú rešpecifikáciu. V súlade s výsledkami z exploračného datasetu bola následne modelovaná kovariancia medzi negatívnym afektom a stresom, čo viedlo k výraznému zlepšeniu fitu modelu na úroveň približujúcu sa k akceptovateľnému fitu ($\chi^2(83) = 546.62$, $p < .001$; CFI = .89; TLI = .91; RMSEA = .11, 95% CI [.10, .11]; SRMR = .09), avšak na základe hodnoty chi-kvadrátu je takto modifikovaný model možné považovať za diskonfirmovaný. Vzhľadom na už pozorovanú problematickosť zaradenia škály finančnej gramotnosti bol tento faktor z modelu na dôvažok vylúčený. Model špecifikovaný bez konštruktu finančnej gramotnosti už dosahoval takmer akceptovateľné hodnoty AFI (CFI = .94; TLI = .96; RMSEA = .08, 95% CI [.08, .09]; SRMR = .06), ale bol stále diskonfirmovaný na základe omnibus testu ($\chi^2(73) = 311.47$, $p < .001$). Berúc do úvahy rozdiely o maximálnej veľkosti $\pm .03$ v AFI medzi modelmi z exploračného a konfirmačného datasetu, je možné konštatovať relatívne vysokú replikovateľnosť a tým pádom aj robustnosť výsledkov fitu celých modelov.

Regresné odhady a ich stabilita

Z dôvodu rozsiahlosti výpočtov nebudú jednotlivé odhady regresných parametrov v rámci modelov z exploračného a konfirmačného datasetu (spolu 39 regresných parametrov) opisované a interpretované samostatne. Ich konkrétne hodnoty pre modifikované verzie modelu (model s kovariujúcim negatívnym afektom a stresom a so zaradenou finančnou gramotnosťou) sú prezentované v Tabuľke 5. Regresné odhady pre pôvodný model a taktiež modifikovaný model bez finančnej gramotnosti je možné nájsť na odkaze: <https://osf.io/cbe5f/>.

Vo všeobecnosti je však možné z pozorovaných odhadov usudzovať na niekoľko skutočností: (1) 13 z 18 štandardizovaných regresných koeficientov, ktoré boli krížovo validované, sa od seba líšia o maximálne ± 0.1 bodu, a je tak možné konštatovať relatívne vysokú stabilitu odhadov naprieč datasetmi. (2) Najvýraznejšie rozdiely v regresných koeficientoch medzi exploračným a konfirmačným datasetom boli zaznamenané v efekte pracovnej pamäte na kognitívnu reflexiu ($\beta = 0.53 \rightarrow \beta = 0.18$), efekte stresu na sebakontrolu ($\beta = -0.05 \rightarrow \beta = -0.24$), a efekte kognitívnej reflexie na ochotu riskovať v prípade straty ($\beta = -0.17 \rightarrow \beta = 0.01$). (3) Jednotlivé vzťahy sú vo všeobecnosti malé a len 4 regresné koeficienty z 18 vykazovali v oboch datasetoch $BF_{10} > 3$, čo je hranica, nad ktorou je možné evidenciu v prospech alternatívnej hypotézy považovať za viac než len slabú (anecdotal) (Jeffreys, 1961; Lee & Wagenmakers, 2013). Z perspektívy p-hodnôt bolo pozorovaných 7 parametrov, ktoré boli signifikantné ($\alpha = .05$) v rámci oboch datasetov simultánne. (3) Konštrukty ekonomických preferencií vykazovali malé, prakticky nulové vzťahy so svojimi prediktormi (ale nielen, keďže vzhľadom na korelačnú maticu vykazovali veľmi malé vzťahy vo všeobecnosti), a to aj po zakomponovaní iného meracieho nástroja časového diskontovania v rámci konfirmačného datasetu. (4) Po vylúčení finančnej gramotnosti z modelu došlo v rámci jednotlivých regresných odhadov len k

minimálnym zmenám (na úrovni stotín). Výraznejšie zmeny boli pozorované len v zmene pravdepodobnosti platnosti alternatívnej hypotézy z hľadiska BF v prípade kognitívnej reflexie ako prediktora časového diskontovania pri oboch nástrojoch merania časového diskontovania ($BF_{10} = 0.06$ a $0.31 \rightarrow BF_{10} = 1.24$ a 4.90 ; respektíve $BF_{10} = 0.21 \rightarrow BF_{10} = 2.45$ pre druhý nástroj).

Vzhľadom na pozorovanú chybnú špecifikáciu modelu je však potrebné mať na zreteli, že niektoré z odhadovaných parametrov môžu byť skreslené a je žiaduce interpretovať ich so zvýšenou opatrnosťou.

Sumarizácia realizovaných analýz senzitivity

Realizácia výpočtov definovaním modelov merania viacerými alternatívami (modelovanie položiek zostávajúcich po CFA; modelovanie všetkých položiek; modelovanie najlepších položiek) priniesla veľmi obdobné výsledky ako parcelovanie, čo sa týka celkového fitu modelov a potrieb ich rešpecifikácie. Jednotlivé indikátory fitu modelov sa od seba líšili rádovo len v niekoľkých percentách. Akokoľvek však boli modely merania koncipované, jediné relevantné substantívne zásahy do štrukturálnych modelov spočívali v pridaní kovariancie medzi latentné premenné negatívny afekt a stres. Zároveň, po tejto rešpecifikácii sa aj tu ako najmarkantnejší problém špecifikácie modelu javilo zakomponovanie konštruktu finančnej gramotnosti. Z hľadiska stability regresných odhadov je možné konštatovať, že vo väčšine prípadov naozaj záviseli od spôsobu špecifikácie modelov merania. Najstabilnejšie vzťahy boli pozorované medzi indikátormi ekonomických preferencií a ich prediktormi - naprieč všetkými testovanými alternatívami sa stabilita (rozpätie rozdielov bodových odhadov) týchto koeficientov pohybovala v rozmedzí $\Delta\beta = .07 - .29$. Naopak, najmenej stabilnými boli regresné odhady vzťahov sebakontroly a negatívneho afektu, respektíve sebakontroly a stresu, kedy rozdiel medzi najmenším a najväčším pozorovaným koeficientom bol približne $\Delta\beta \approx 1.2$. Analýza senzitivity tak potvrdzuje potrebu interpretovať jednotlivé vzťahy (možno s výnimkou vzťahov ekonomických preferencií a ich prediktorov) len veľmi opatrne.

2.9 Diskusia

Cieľom prezentovanej štúdie bolo overiť platnosť predpokladaného mechanizmu pôsobenia chudoby na ekonomické rozhodovanie prostredníctvom kognitívnej záťaže, exekutívnych funkcií a intuitívneho/deliberatívneho systému myslenia. Výsledky realizovaných analýz naznačujú, že hypotetizovaný model nenachádza požadovanú oporu v dátach, hoci je rozumné po teoretickej stránke akceptovať potrebu explicitného modelovania vzťahu medzi negatívnym afektom a stresom (t.j. pridanie kovariancie do modelu). Väčšina regresných koeficientov je stabilná v rámci modelov merania, avšak analýza senzitivity odhalila občasné substantívne variácie naprieč modelmi merania, čo

robí interpretáciu jednotlivých vzťahov veľmi náročnou a potenciálne nepresnou.

Zdá sa, že prvá časť modelu - efekt chudoby na kognitívnu záťaž, korešponduje s teoretickými predpokladmi. Prirodzene, so znižujúcim sa príjmom klesá subjektívne hodnotenie vlastnej socioekonomickej situácie. To (nie príjem ako taký) má následne stredne veľký až veľký efekt na prežívanie kognitívnej záťaže. Ako bolo predpokladané, čím horšia je percepcia vlastnej ekonomickej situácie, tým výraznejšie je prežívanie negatívnych emócií a taktiež stresu. Nutné je podotknúť, že tieto konštrukty sú vzájomne prepojené, čo taktiež potvrdzuje negatívne pôsobenie chudoby na prežívanie osoby (Haushofer & Fehr, 2014; Shah et al., 2012).

Vzniknutá kognitívna záťaž by mala spôsobovať zhoršenie pracovnej pamäte, keďže osoba je zaťažovaná premýšľaním nad svojou aktuálnou situáciou. Dáta však naznačujú, že táto hypotéza neplatí nevyhnutne. Alokačný model pracovnej pamäte (Ellis & Ashbrook, 1988) bol v tomto prípade falzifikovaný, keďže dáta indikujú slabý a dokonca pozitívny vzťah. Je však diskutabilné, či tento výsledok nie je skôr dôsledkom náhodnej variácie v dátach/chyby merania. Pozorovaný vzťah je síce ex post vysvetliteľný napríklad potrebou adaptácie z evolučného pohľadu (prežívanie smútku zlepšuje pracovnú pamäť napríklad z dôvodu potreby lepšieho riešenia problémov, ktoré by malo zabraňovať ďalšiemu prežívaniu smútku), avšak takáto interpretácia (hoci čiastočne vychádza z jestvujúcej evidencie – pozri Bell & D’Zurilla, 2009) je len ťažko predikovateľná a do značnej miery sa tak jedná o špekuláciu. Pozorovaný efekt stresu na pracovnú pamäť bol zväčša malý až stredne veľký, pričom aj kalkulované BF a posteriórny odhad indikujú skôr platnosť nulovej hypotézy. Aj napriek predpokladom vyššie prezentovaných výskumov a naratívnej prehľadovej štúdie, jediná nájdená meta-analýza (Shields, Sazma, & Yonelinas, 2017) uvádza len malý efekt stresu na pracovnú pamäť, ktorý by po korekcii publikačného skreslenia bol ešte rádovo nižší (Carter, Schönbrodt, Gervais, & Hilgard, 2018). Je tak možné, že úvodný predpoklad vzťahu stresu a pracovnej pamäte jednoducho nebol správny. Taktiež je možné, že vzťah závisí od viacerých faktorov, akými sú metóda merania úrovne stresu (sebavýpoved’ové alebo fyziologické techniky), či dĺžka jeho trvania (chronický vs. akútne). Napríklad, dlhodobý stres a ním vyvolané hladiny kortizolu môžu zhoršovať pracovnú pamäť. Problémom však je, že slabá operacionalizácia konštruktov, publikačné skreslenie a nedostatok priamych či konceptných replikácií neumožňuje (bez vysokého stupňa špecializácie) utvárať jednoznačné závery a pracovať s presnými predikciami.

Obdobne, zväčša slabé až stredne silné efekty boli pozorované vo vzťahu kognitívnej záťaže a sebakontroly (potrebné je však poznamenať, že analýza senzitivity však pri použití subjektívne najoptimálnejších položiek vykazuje diametrálne odlišné parametre a rozpätie hodnôt odhadovaných regresných parametrov je tak veľké - $\Delta\beta \approx 1.2$). Kontext chudoby, a s ním súvisiaca

neschopnosť naplnenia potrieb sprevádzaná prežívaním negatívneho afektu a stresu, by mali spôsobovať, že jednotlivé procesy kontroly správania vzájomne interferujú a znižuje sa tak ich efektivita. Povedané inak, tento mechanizmus chudobou navodenej kognitívnej záťaže by mal spôsobovať zvýšené úsilie v snahe o sebakontrolu. Či už z dôvodu obmedzených zdrojov (Model zdrojov; Baumeister et al., 1994) alebo zmien motivácie (Procesný model; Inzlicht & Schmeichel, 2012; Kognitívno-motivačný model; Dang, 2018) by mala byť sebakontrola v konečnom dôsledku zhoršená. Fakt, že tieto vzťahy sa nepotvrďovali konzistentne opäť odkazuje aj na problematickosť psychologických teórií a nízku replikovateľnosť výsledkov (pozri napr. Muthukrishna & Henrich, 2019). Z výsledkov vyplýva, že sebaregulačné mechanizmy osôb sú len slabo determinované mentálnou záťažou, a tendencie k impulzívnemu správaniu (minimálne vo forme sebvýpovede) môžu mať iné príčiny. Adamkovič (2019) napríklad diskutuje, že všeobecná ochota oddať sa odmenu (v origináli delay of gratification; konštrukt obdobný sebakontrolu) môže byť skôr ako chudobou či kognitívnu záťažou ovplyvnená kombináciou osobnostných premenných ako napríklad impulzivita, agresivita, temperament alebo vnútorná neistota (insecurity) a kontextuálnych premenných ako napríklad vnímaná férovosť alebo reliabilita prostredia. Zároveň môžu byť otázky zamerané na konštrukt sebakontroly natoľko citlivé, že sa zvyšuje sociálna žiaducnosť odpovedí.

Predpoklad, že osoby s lepšou pracovnou pamäťou vykazujú deliberatívnejšie myslenie (pozri Evans, 2010) nachádza v dátach mierne väčšiu podporu, ale výsledky potvrdzujúce platnosť tejto hypotézy nie sú úplne presvedčivé. Daný fakt môže indikovať, že obmedzená kapacita pamäte vedie k potrebe rýchlejšieho riešenia problémov (využívanie overených heuristik), keďže osoba má limitovaný čas a kognitívne kapacity. Keď však vezmeme do úvahy už niekoľkokrát spomínaný problém nereplikovateľnosti modelov vyčerpania kognitívnych zdrojov, je potrebné hľadať aj alternatívne vysvetlenie. Oba konštrukty totiž môžu závisieť od všeobecných intelektových kapacít (Colom, Rebollo, Palacios, Juan-Espinosa, & Kyllonen, 2004; Frederick, 2005) a korelácia pracovnej pamäte s intuitívnosťou/deliberatívnosťou myslenia môže byť negovaná kontrolou napríklad g-faktora ako ich spoločnej príčiny. Dáta tiež odhalili len slabý efekt sebakontroly na intuitívnosť/deliberatívnosť myslenia, ktorého smerovosť (pozitívny vs. negatívny) variovala nielen naprieč modelmi merania, ale aj medzi datasetmi. To, či ľudia pri riešení problémov využívajú prevažne heuristiky (intuitívne myslenie) alebo preferujú deliberatívny spôsob myslenia závisí od schopnosti sebakontroly len minimálne, pričom bežné prejavy správania, na ktoré sa položky sebakontroly dopytujú (napr. „ľahko odolávam pokušeniam“ alebo „často konám bez toho, aby som zvážil/a všetky alternatívy“) sa netýkajú konkrétnych spôsobov riešenia problémov, ale skôr sociálnych noriem, respektíve každodenných situácií. Platnosť operacionalizácie konceptu sebakontroly tak, ako to navrhujú de Ridder et al. (2012), je tým pádom diskutabilná. Je však možné, že pri inom spôsobe merania sebakontroly – nie ako

všeobecnej dispozície, ale ako kontextuálne podmieneného javu (sebakontrolu zaťažujú riešené úlohy), by boli vzťahy silnejšie a výsledky by viac korešpondovali s výsledkami Pocheptsovej et al. (2009).

Aj napriek niektorým štatisticky významným výsledkom, je možné usudzovať, že sebakontrola a kognitívna reflexia majú stabilne (z pozorovaných vzťahov najmenšia variabilita naprieč datasetmi a taktiež vzhľadom na rôzne modely merania) len veľmi malý, substantívne nevýznamný efekt na ekonomické preferencie – časové diskontovanie a ochotu riskovať. Pôvodné predpoklady, že znížená sebakontrola (napr. Basile & Toplak, 2015; Mishra & Lalumière, 2016; Waegeman et al., 2014) a vyššia tendencia k intuitívnemu rozhodovaniu (Frederick, 2005; Travers et al., 2016) vedú k snahe o dosiahnutie hedonistickej finančnej skúsenosti „tu a teraz“, respektíve, že facilitujú tendenciu riskovať (u chudobných osôb viac v prípade straty a menej v prípade zisku), boli, obdobne ako väčšina predpokladaných vzťahov, falzifikované. Opäť sa tak napríklad preukázalo, že koncept mentálnou záťažou zníženej sebakontroly, akokoľvek operacionalizovaný (limitovaná kapacita sebakontroly či zmeny motivácie), nedokáže prakticky vôbec predikovať, či sa osoba rozhodne pre menšiu, avšak bezprostrednú odmenu alebo bude ochotná čakať na tú väčšiu. Berúc do úvahy koncept kognitívnej reflexie, aj napriek tomu, že by intuitívne rozhodovanie malo indikovať väčšiu spontánnosť rozhodnutí (hoci, ako je diskutované vyššie, sebakontrola mala taktiež len slabý efekt na intuitívnosť/deliberatívnosť myslenia) a tým pádom zníženú tendenciu plánovať, ekonomické preferencie to substantívne nedeterminuje. Je tak možné argumentovať, že či už časové diskontovanie alebo aj preferencie rizika sú skôr stabilné osobnostné črty (Frey et al., 2017; Meier & Sprenger, 2015; Odum, 2011; Pedroni, Frey, Bruhin, Dutilh, Hertwig, & Rieskamp, 2017) determinované nie exekutívnymi alebo kognitívnymi schopnosťami osoby (majúcimi istý, relatívne stabilný level), ale aktuálnymi (urgentnými) potrebami/stavmi finančného (Bickel, Wilson Chen, Koffarnus, & Franck, 2016) či emočného (Schildberg-Hörisch, 2018) charakteru.

Štatistická analýza naznačila problémy modelovania konštruktu finančnej gramotnosti ako prediktora ekonomického rozhodovania. Hoci by sa mohlo zdať prirodzené, že finančná gramotnosť bude významne predikovať ekonomické rozhodovanie (Gathergood, 2012; Grohmann, 2018; Lusardi, Michaud, & Mitchell, 2017), jednotlivé empirické zistenia častokrát manifestujú len veľmi malé efekty (napr. Lahav, Rosenboim, & Shavit, 2015; Meier & Sprenger, 2013). Podčiarkuje to aj meta-analýza autorov Fernandes et al. (2014), v rámci ktorej zistili, že zlepšenie finančnej gramotnosti nevysvetľuje prakticky ani jedno percento variancie ekonomického rozhodovania, a zároveň, po kontrole premenných typu ochota riskovať či tendencia k plánovaniu prestáva byť finančná gramotnosť ako taká signifikantným prediktorom ekonomického rozhodovania, čo naznačuje potrebu revidovať predpoklad tohto kauzálneho pôsobenia. Ako ale diskutujú Stopler a Walter (2017), to, že jestvuje len veľmi limitovaný presah (far transfer) vzdelávania vo finančnej gramotnosti do oblasti ekonomického rozhodovania neznamená, že netreba podporovať triezve

ekonomické uvažovanie v rámci populácie. Zdá sa tak, že ekonomické preferencie môžu byť ovplyvňované premennými ako napríklad percepcia času (Zimbardo, Clements, & Rego Leite, 2017) či vzdelanie vo všeobecnosti (Kim, Choi, Kim, & Pop-Eleches, 2018), ktoré siahajú za konštrukt finančnej gramotnosti. Problematickosť zaradenia finančnej gramotnosti len ako prediktora ekonomických preferencií v rámci štrukturálneho modelu, na ktorú poukazovali modifikačné indexy či matice rezíduí, však môže byť skôr matematickým artefaktom, keďže použitý nástroj merania finančnej gramotnosti mal obdobný skórovací systém a aj výsledné skóre ako testy pracovnej pamäte či kognitívnej reflexie. Z teoretického hľadiska je totiž možné len veľmi ťažko dostatočne kvalitne odargumentovať, prečo by napríklad preferencia intuitívneho/deliberatívneho myslenia mala priamo zaväziť pri otázkach prevažne vedomostného charakteru.

Potenciálne vysvetlenia (negatívnych) zistení – prierezový pohľad

Falzifikácia celého modelu, ale tiež zistenia o slabých vzťahoch medzi jeho úrovňami, respektíve premennými, dovoľuje vyvodiť niekoľko konštatovaní. Aj napriek viacerým predpokladom, že horšia ekonomická situácia vedie k menej racionálnemu ekonomickému rozhodovaniu (Brown et al., 2015; Griskevicius et al., 2011; Pepper & Nettle, 2017), už samotný pozorovaný vzťah chudoby (alebo socioekonomického statusu vo všeobecnosti) a ekonomických preferencií je malý, substantívne nevýznamný (bodové odhady pre objektívnu ekonomickú situáciu: $r = -.08 - .16$; bodové odhady pre subjektívnu ekonomickú situáciu: $r = -.13 - .26$), čo však v skutočnosti korešponduje s existujúcou empirickou evidenciou (pre jej sumarizáciu pozri Adamkovič et al., 2018). To dovoľuje demonštrovať, že naratívny opis vzťahov môže byť sám o sebe skresľujúci, keďže už na základe malých (respektíve takmer žiadnych) efektov bola postavená relatívne akceptovaná teória zhoršujúceho sa (menej ekonomicky racionálneho) ekonomického správania chudobných, respektíve ich neochoty oddaľovať uspokojenie potrieb (napr. Spears, 2011).

Takto koncipovaný model kognitívneho mechanizmu pôsobenia chudoby na ekonomické rozhodovanie taktiež nie je postačujúci a väčšina predikovaných vzťahov naprieč modelom je slabá, a zároveň, jednotlivé faktory ekonomického rozhodovania sa zdajú byť prakticky nezávislé od ostatných premenných a tiež navzájom. Od čoho však potom závisia ekonomické preferencie? Vysvetlenie môže ponúkať perspektíva ekonomických preferencií ako autonómnych stabilných osobnostných črt, ktoré sú substantívne ovplyvniteľné zväčša len urgentnými potrebami (prípadne stavmi) a nie schopnosťami či vedomosťami osoby. Pre overenie tohto predpokladu bola na dôvažok vyrátaná stabilita jednotlivých ekonomických preferencií v čase, keďže 224 osôb absolvovalo testovú batériu opakovane. Výsledky naznačujú stredne silné korelácie (Pearsonovo r) v čase (cca ročný odstup medzi meraniami): časové diskontovanie = .41, 95% CI [.28, .52]; riskovanie v prípade odmeny = .42, 95% CI [.29, .53]; a riskovanie v prípade straty = .44, 95% CI [.29, .56]. Ani takéto

zdôvodnenie však nemusí byť nevyhnutne valídne, keďže iní autori (Chuang & Schechter, 2015; Odum, 2011; Schildberg-Hörisch, 2018) uvádzajú rôznu stabilitu naprieč rôznymi časovými intervalmi medzi meraniami, pričom vo všeobecnosti platí, že čím kratší časový rámec medzi meraniami, tým silnejšia korelácia.

Odhladiac od psychologických interpretácií, výsledky môžu závisieť od sociodemografických charakteristík výskumného súboru. Podľa reportov OECD (2018a; 2018b) má Slovensko najnižší GINI koeficient (.24 na stupnici 0 – 1, pričom vyššie číslo indikuje väčšiu inekvalitu) spomedzi všetkých krajín OECD, a zároveň má jednu z najnižších mier chudoby (poverty rate; 8.5%). Tieto fakty môžu implikovať, že vo všeobecnosti sú ľudia žijúci v lokálnych európskych podmienkach schopní naplňať svoje potreby a tým pádom ich celková ekonomická situácia či finančná gramotnosť nemusia byť nosnými faktormi ovplyvňujúcimi ekonomické rozhodovanie, či už priamo alebo prostredníctvom načrtnutého kognitívneho mechanizmu. To môže ešte viac akcentovať vysvetlenie, že intrinzívne ekonomické preferencie sú z majoritnej časti autonómne vzorce správania podobné osobnostným črtám. Nutné je však podotknúť, že realizácia replikácie tohto výskumu napríklad v krajine s vyššou inekvalitou, respektíve v krajine trpiacej extrémnou chudobou (teda na tzv. non-WEIRD výskumných súboroch) by potenciálne mohla priniesť iné zistenia so silnejšími vzťahmi medzi premennými.

Ďalším pragmatickým vysvetlením výsledkov je obsah položiek väčšiny dotazníkov. Keďže niektoré položky môžu byť veľmi senzitívne, až nepríjemné (napr. „Som lenivý/á“), je možné, že odpovede sú zaťažené sociálnou žiaducnosťou (pozri Tourangeau & Yan, 2007). A teda, osoby, ktoré majú nízku sebakontrolu, môžu v daných položkách odpovedať v súlade s predpokladanými normami, avšak pri konkrétnej voľbe ekonomickej preferencie sa už rozhodnú impulzívne. Takáto argumentácia však má svoje zásadné úskalia, keďže by sa dala aplikovať prakticky na ktorúkoľvek časť administrovanej testovej batérie a je len ťažko predikovať, akým spôsobom by ovplyvnila výsledky. Zároveň, zakomponovanie metódy slúžiacej na detekciu a následné vylúčenie participantov vykazujúcich nedbanlivé odpovede by mala takúto formu skreslenia aspoň mierne redukovať a prispievať tak k validite výsledkov.

Ak pripustíme, že predpokladaný kauzálny model neplatí, a zároveň je prakticky nulový aj bivariačný vzťah medzi ekonomickou situáciou a aspektmi ekonomického rozhodovania, vynára sa otázka – kto je prototypom osoby, ktorá preferuje istú, no menšiu odmenu, a naopak, aké charakteristiky má osoba, ktorá je ochotná čakať na väčšiu odmenu, prípadne riskovať, aby ju dostala? Mimo nosného rámca tejto práce (ktorým, bolo overenie hypotetizovaného modelu) boli za účelom zodpovedania tejto otázky kalkulované modely latentných tried (latent class, respektíve latent profile analysis). Bez ohľadu na to, koľko skupín bolo v rámci exploračného datasetu diferencovaných (2-6), nenašli sme žiadnu zmysluplnú kategorizáciu. Inými slovami, ľudia vo vnútri skupín boli z hľadiska

svojich charakteristík natoľko rozliční, že žiaden „vzorec“ danej kategorizácie nedával zmysel a nebol nijako teoreticky vysvetliteľný, tobôž predikovateľný. Odvolávajú sa na predpoklady vyplývajúce z teórie ekologickej racionality rozhodovania, a teda napríklad, že chudobné osoby si budú voľiť menšiu odmenu „tu a teraz“, lebo im z krátkodobého hľadiska pomôže zlepšiť životnú situáciu viac ako čakanie s neurčitým výsledkom, je možné konštatovať, že ani táto teória sa po analýze dát nejaví ako dostatočná na predikciu alebo aspoň opis tendencií súvisiacich s ekonomickými preferenciami. Ak teda naozaj dochádza k zacykleniu osôb v chudobe z dôvodu ekonomického rozhodovania, a nie kvôli faktorom ako napríklad vzdelanie či „zdedená“ socioekonomická situácia, je potrebné pokúsiť sa vysvetliť (a následne empiricky overovať) jednotlivé časti tohto potenciálneho procesu. Je však otázne, aký alternatívny mechanizmus vzorcov správania (pozri napr. instance-based learning theory; Gonzalez, 2013; Gonzalez, Lerch, & Lebiere, 2003) a či vôbec nejaký, dokáže adekvátne vysvetliť, optimálne aj predikovať, vzťah (socio)ekonomického statusu a ekonomického rozhodovania.

Limity štúdie

Overovanie takéhoto komplexného modelu naráža na niekoľko limitov. Prvotným je selekcia vhodných premenných a ich čo najkorektnejšie kauzálne usporiadanie, keďže základným predpokladom získania korektných štatistických odhadov je mať správne špecifikovaný model. Prvým parciálnym problémom je, že aj keď akceptujeme výber premenných, existuje množstvo (multiverzum) štatisticky ekvivalentných modelov už len vzhľadom na rozličné teoretické predpoklady plynutia kauzality (pozri Epskamp, Borsboom, & Fried, 2018; MacCallum, Wegener, Uchino, & Fabrigar, 1993). Druhým parciálnym problémom je, že psychologické fenomény sú natoľko komplexné, ba priam komplikované, že je nevyhnutné kompromisovať medzi tým, čo v modeli je a parsimónnosťou modelu. Do modelu tak neboli začlenené viaceré premenné, ktoré by však iní výskumníci mohli legitímne považovať za relevantné. Medzi ne možno zaradiť napríklad (1) inteligenciu, ktorá okrem iného súvisí s časovým diskontovaním (Shamosh & Gray, 2008; Steinberg et al., 2009) a zároveň môže byť spoločnou príčinou (common cause) pracovnej pamäte a intuitívnosti/deliberatívnosti myslenia, čo však tiež značí, že aj keď nebola meraná priamo, je na ňu možné poukazovať prostredníctvom týchto kognitívnych/exekutívnych funkcií; (2) percepciu času, ktorá tiež súvisí ekonomickými preferenciami osoby (napr. Soman et al., 2005); (3) motiváciu, ktorá môže ovplyvňovať schopnosť sebakontroly, respektíve iniciovať zmeny v zameraní správania na cieľ (Dang, 2018; Dang et al., 2015); (4) makroekonomické a politické očakávania do budúcnosti (Brown et al., 2015); (5) metakognitívne schopnosti ako pocit správnosti rozhodnutia (feeling of rightness), ktoré môžu determinovať využitie deliberatívneho systému myslenia pri rozhodovaní (Thompson, Prowse Turner, & Pennycook, 2011); (6) vnímanú reliabilitu prostredia ovplyvňujúcu jednotlivé rozhodnutia (Kidd et al., 2013;

Michaelson et al., 2013); alebo (7) iné premenné sociodemograficko-ekonomického charakteru, akými sú rod, množstvo času prežitého v danom/obdobnom socioekonomickom statuse (špeciálne v chudobe; eventuálne počet cyklov chudoby počas života osoby; pozri Bresson & Duclos, 2014; Cooper, Lund & Kakuma, 2012) alebo zameranie na spoločenskú jednotku (jednotlivec vs. rodina), keďže osobu prakticky nie je možné vyčleniť zo sociálneho prostredia. Využitie a začlenenie týchto premenných však môže byť inšpiráciou pre realizáciu ďalších výskumov.

Ďalším potenciálnym limitom je, že ekonomické rozhodnutia boli viazané na hypotetické odmeny/straty. Na základe existujúcej evidencie ohľadom toho či sú úlohy na rozhodovanie s hypotetickými odmenami/stratami ekvivalentné rozhodovaniu s reálnymi finančnými incentívami nie je možné vyvodit' jednoznačný záver (pre prehľad tejto problematiky pozri Xu, Pan, Wang, Spaeth, Qu, & Rao, 2016). Je veľmi dôležité zistiť, aké sú ekonomické preferencie osôb v reálnych situáciách (možno nielen z hľadiska reálnosti odmeny, ale tiež formy metodík viazaných na bežnejšie a zároveň aplikovanejšie formy ekonomického rozhodovania, ako je napr. konkrétne spotrebiteľské správanie, preferencia a následná správa úverových produktov, či hranie hazardných hier) špeciálne keď je cieľom skúmať vzťah medzi takýmto rozhodovaním a socioekonomickým statusom. Preferencia sa totiž nemusí rovnať rozhodnutiu, aj keď v literatúre zaoberajúcej sa konceptmi ekonomického rozhodovania sú tieto pojmy zamieňané. Napríklad, osoba v horšej ekonomickej situácii dokáže na hypotetickú otázku odpovedať tak, že je ochotná počkať na vyššiu odmenu, avšak v reálnej situácii by mohlo byť nadobudnutie zdrojov „tu a teraz“ oveľa lákavejšie ako je tomu na papieri. Z pragmatického dôvodu nedostatku finančných zdrojov potrebných na uskutočnenie štúdie s adekvátnou štatistickou silou a relatívne vysokými incentívami, je realizácia takto nastavenej štúdie praktizovateľná len veľmi ťažko.

Aj keď bol hypotetizovaný model konštruovaný na základe syntézy existujúcej teórie, čomu zodpovedalo aj jeho následné testovanie prostredníctvom štruktúrálnych rovníc, v konečnom dôsledku to nemusí byť najoptimálnejší spôsob vyhodnocovania týchto údajov. Vzhľadom na nejednoznačnosť kauzality vzťahov medzi premennými sa ponúkajú 2 alternatívy riešenia tohto problému. Prvou je využitie metódy DAG (directed acyclic graphs; pre stručný prehľad metódy pozri napr. Shrier & Platt, 2005; Williams, Bach, Matthiesen, Henriksen, & Gagliardi, 2018), ktorej aplikácia však naráža na pár zásadných limitov vlastných danej metóde – testová batéria nezachytáva všetky potenciálne spoločné príčiny (common cause) vzťahov medzi premennými, a zároveň, pri spochybňovaní kauzality je vhodné predpokladať, že vzťahy medzi premennými môžu byť aj cyklického charakteru (t.j. že môžu obsahovať aj spätnoväzobné slučky). Druhou, tým pádom potenciálne vhodnejšou alternatívou sa javí modelovanie dát prostredníctvom analýzy sietí (network analysis; pre úvod do problematiky pozri napr. Costantini et al., 2015; pre odhady sietí pozostávajúcich z rôznych typov premenných pozri Haslbeck & Waldorp, 2017).

Analýza sietí umožňuje modelovať všetky vzťahy medzi premennými (na základe princípu conditional independence), berúc do úvahy ich možnú cyklicitu a vzájomné ovplyvňovanie sa dvojíc premenných (nesmerovosť vzťahov; Epskamp, 2017), a to už aj postupmi konfirmačného charakteru (pozri Psychometrics; Epskamp, 2019). Napokon, problematickosť zistení nemusí tkvieť v metóde, ktorou dáta vyhodnocujeme, ale v charaktere dát, ktoré analyzujeme. Inými slovami, je na zváženie v budúcnosti doplniť poznanie nielen novými, respektíve sofistikovanejšími štatistickými procedúrami, ale tiež napríklad analýzou dát experimentálneho, longitudinálneho, či kvalitatívneho charakteru.

Záverom nemožno opomenúť ani limitácie systémového charakteru a namiesto hľadania len málo pravdepodobných interpretácií tak argumentovať problémami identifikovanými v súčasnom stave vedy. Nedostatok kvalitnej teórie v behaviorálnych vedách vedie k viacerým javom, ktoré môžu byť v konečnom dôsledku patologického charakteru vo vzťahu k vedeckým poznatkom ako takým (Muthukrishna & Henrich, 2019). Častokrát absentujúca operacionalizácia alebo naopak viacero ekvivalentných alternatív operacionalizácie konštruktov (ako napr. operacionalizovať chudobu?) limituje možnosť dosiahnutia replikovateľných a kredibilných výsledkov. V kombinácii s incentívami podporujúcimi objavné zistenia namiesto validných (pozri napr. Higginson & Munafò, 2016; Nosek, Spies, & Motyl, 2012; Vinkers, Tijdkink, & Otte, 2015) dochádza k fenoménu publikačného skreslenia (Ropovik, Adamkovič, & Greger, 2019), ktorý je najprevalentnejší práve v sociálnych vedách (Fanelli, 2012). Ten spôsobuje, že značná časť našich poznatkov je falošne pozitívna (Ioannidis, 2005; Ioannidis et al., 2017; Simmons, Nelson, & Simonsohn, 2011), a o to náročnejšie je predikovať, ktoré teórie budú skutočne platné aj pri korektnom vyhodnocovaní dát a uvádzaní výsledkov. Je tak možné, že niektoré z predpokladov, na ktorých bol prezentovaný model postavený, sú v skutočnosti neplatné. Počas stále prebiehajúcej krízy replikovateľnosti (pozri napr. Camerer et al., 2018; Open Science Collaboration, 2015; pre prehľadný zoznam výsledkov replikačných štúdií pozri www.curatescience.org) je však o to dôležitejšie vyjadrovať opatrnosť, ba až skepticizmus, pri interpretácii výsledkov (či už pozitívnych alebo negatívnych), až pokiaľ nie sú násobne replikované. V neposlednom rade je tak potrebné vyzvať na zmenu kultúry, ktorá častokrát uprednostňuje náhodné výsledky namiesto robustných (Button, 2018). Cestou k dosiahnutiu kredibilného poznania je využitie čo najkorektnejších výskumných praktík podporené mohutnými kolaboráciami, aké v súčasnosti zastrešujú napríklad platformy Psychological Science Accelerator (Moshontz et al., 2018) alebo StudySwap (Chartier, Riegelman, & McCarthy, 2018).

Záver

Chudobu je možné považovať za jeden z dlhodobo najzávažnejších a zároveň stále aktuálnych problémov spoločnosti. Výskum chudoby bol prvotne realizovaný predovšetkým z perspektívy ekonomických vied, no čoraz viac sa

pozornosť upriamuje na psychologické aspekty spojené priamo s jedincom, a to v podobe príčin a dôsledkov chudoby. Haushofer a Fehr (2014) poukázali na potrebu skúmania aspektov, ktoré napomôžu vysvetliť proces zotrývania v chudobe. Doposiaľ boli uskutočnené rôzne parciálne štúdie, avšak absentovala konceptualizácia uceleného procesu vysvetľujúceho, prečo a ako by mali osoby s horšou ekonomickou situáciou realizovať menej vhodné ekonomické rozhodnutia. Navrhovaný mechanizmus pôsobenia chudoby (respektíve celého spektra socioekonomického statusu) na ekonomické preferencie (časové diskontovanie a ochotu riskovať) prostredníctvom kognitívnej záťaže, exekutívnych funkcií a intuitívnosti/deliberatívnosti myslenia mal umožniť lepšiu reflexiu prebiehajúcich procesov. Práve takto zameraný výskum vychádzajúci z komplexného modelu opisujúceho kauzálny mechanizmus determinantov ekonomického rozhodovania osoby mohol byť jedným z úvodných krokov s potenciálom dopomôcť objasniť proces „zacyklenia“ osoby v chudobe.

Po konfrontácii s dátami, hypotetizovaný model vzťahov však sám o sebe nedosahoval dostatočne dobré štatistické parametre a aj väčšina vzťahov medzi jednotlivými úrovňami modelu bola slabá. Navyše, analýza senzitivity preukázala, že majorita pozorovaných vzťahov bola stabilná naprieč datasetmi, ale variovala vzhľadom na arbitrárne analytické rozhodnutia súvisiace s rôznou konceptualizáciou modelov merania premenných. Dá sa tak sumarizovať, že, prostredníctvom navrhovaného kognitívneho mechanizmu, nie je možné vysvetliť, od čoho závisí ekonomické rozhodovanie, a ani prečo sa osoby v chudobe zacyklujú. Práca avšak ponúka niekoľko interpretácií a explanácií stavu a taktiež obsahuje niekoľko alternatív ďalšieho skúmania v tejto problematike.

Pozorované výsledky môžu byť zapríčinené 3 hlavnými dôvodmi. (1) Je pravdepodobné, že ekonomické preferencie majú skôr charakter osobnostných čŕt a sú tak len slabo determinované kognitívnymi dispozíciami či dlhodobjším prežívaním osôb. Namiesto toho ich však môžu výrazne ovplyvňovať akútne potreby či stavy. (2) Vzhľadom na vysoký stupeň sociálnej rovnosti a relatívne nízku mieru chudoby je aktuálne väčšina ľudí na Slovensku schopná zabezpečiť si základné komodity a naplniť bazálne potreby bez ohľadu na špecifickú ekonomickú situáciu. Tým pádom môžu byť ekonomické preferencie prakticky nezávislé od finančnej situácie. (3) Súčasný stav poznania v rámci behaviorálnych vied je zaťažený viacerými problémami (napr. nedostatočná teória a s ňou súvisiaca nejednoznačná operacionalizácia konštruktov, komplikovaná problematika kauzality, pochybné výskumné praktiky či publikačné skreslenie) ústiacimi do slabej replikovateľnosti výsledkov a nízkej kredibility poznania, čo indikuje, že teórie, na ktorých bol model koncipovaný jednoducho nemusia v skutočnosti platiť.

V kapitole je prezentovaná kritická, na empirii postavená, reflexia naratívnych teórií, pričom sa akceptuje skutočnosť, že pozorované výsledky boli negatívne, a pracuje s ňou. Pre ešte väčšiu robustnosť zistení je potrebné realizovať rigorózne

replikácie priameho či koncepčného charakteru, optimálne prostredníctvom veľkých kolaboračných projektov (ako napr. Psychological Science Accelerator), čo umožní pozorovať platnosť jednotlivých hypotéz aj na tzv. non-WEIRD vzorkách. Či už budú realizované štúdie observačného, experimentálneho alebo longitudinálneho charakteru, dôležitá je korektnosť ich realizácie a komunikácia aj negatívnych zistení. V širšom kontexte má práve neskreslené pochopenie konkrétnych súvislostí potenciál dopomôcť tvorbe a zlepšovaniu na chudobu zameraných intervenčných programov, a celkovo, možnosti pracovať na zmiernení chudoby alebo aspoň skvalitnení života v nej. Zistenia z prezentovanej štúdie tak môže predstavovať pomerne dôležitý medzičlánok v tomto procese.

Zoznam bibliografických odkazov - 2. kapitola

Adamkovič, M. (2019). Dôsledky chudoby na ekonomické rozhodovanie: Overovanie platnosti kognitívneho mechanizmu [Dizertačná práca]. Dostupné na: <https://osf.io/sk4yj/>

Adamkovič, M. (2019). Objective poverty and willingness to delay gratification: Do different poverty thresholds and cognitive load matter? *Československá psychologie*, 63(Supplement 1), 2-14.

Adamkovič, M. (2020). Consequences of Poverty on Economic Decision-Making: Assessing the Verisimilitude of the Cognitive Mechanism. *Frontiers in Psychology*, 11. doi:10.3389/fpsyg.2020.00171

Adamkovič, M., & Martončík, M. (2017). A Review of Consequences of Poverty on Economic Decision-Making: A Hypothesized Model of a Cognitive Mechanism. *Frontiers in Psychology*, 8. doi:10.3389/fpsyg.2017.01784

Adamkovič, M., Martončík, M., & Ropovik, I. (Preprint, 2018). The effect of economic situation on time and risk preferences: Does financial literacy matter? doi:10.31234/osf.io/5vaud

Adler, N. E., Epel, E. S., Castellazzo, G., & Ickovics, J. R. (2000). Relationship of subjective and objective social status with psychological and physiological functioning: preliminary data in healthy white women. *Health psychology: official journal of the Division of Health Psychology, American Psychological Association*, 19(6), 586-92.

Adler, N., & Stewart, J. (2007). The MacArthur Scale of Subjective Social Status. Dostupné na: <http://www.macses.ucsf.edu>

Agnoli, F., Wicherts, J. M., Veldkamp, C. L. S., Albiero, P., & Cubelli, R. (2017). Questionable research practices among italian research psychologists. *PLOS ONE*, 12(3), e0172792. doi:10.1371/journal.pone.0172792

Andersen, S., Harrison, G. W., Lau, M. I., & Rutström, E. E. (2008). Eliciting Risk and Time Preferences. *Econometrica*, 76(3), 583–618. doi:10.1111/j.1468-0262.2008.00848.x

- Ayoub, C., O'Connor, E., Rappolt-Schlichtmann, G., Vallotton, C., Raikes, H., & Chazan-Cohen, R. (2009). Cognitive skill performance among young children living in poverty: Risk, change, and the promotive effects of Early Head Start. *Early Childhood Research Quarterly*, 24(3), 289-305. doi:10.1016/j.ecresq.2009.04.001
- Babiarz, B., & Robb, C. A. (2014). Financial Literacy and Emergency Saving. *Journal of Family and Economic Issues*, 35(1), 40-5. doi: 10.1007/s10834-013-9369-9
- Baird, S., de Hoop, J., & Özler, B. (2013). Income Shocks and Adolescent Mental Health. *Journal of Human Resources*, 48(2), 370-403. doi:10.3368/jhr.48.2.370
- Barrera, M., Caples, H., & Tein, J.-Y. (2001). The Psychological Sense of Economic Hardship: Measurement Models, Validity, and Cross-Ethnic Equivalence for Urban Families. *American Journal of Community Psychology*, 29(3), 493-517. doi:10.1023/a:1010328115110
- Basile, A. G., & Toplak, M. E. (2015). Four converging measures of temporal discounting and their relationships with intelligence, executive functions, thinking dispositions, and behavioral outcomes. *Frontiers in Psychology*, 6. doi:10.3389/fpsyg.2015.00728
- Baumeister, R. F., Heatherton, T. F., & Tice, D. M. (1994). *Losing control: How and why people fail at self-regulation*. San Diego: Academic Press.
- Beckmann, E. (2013). Financial Literacy and Household Savings in Romania. *Numeracy*, 6(2). doi:10.5038/1936-4660.6.2.9
- Bell, A. C., & D'Zurilla, T. J. (2009). Problem-solving therapy for depression: A meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 29(4), 348-353. doi:10.1016/j.cpr.2009.02.003
- Bickel, W. K., Jones, B. A., Landes, R. D., Christensen, D. R., Jackson, L., & Mancino, M. (2010). Hypothetical intertemporal choice and real economic behavior: Delay discounting predicts voucher redemptions during contingency-management procedures. *Experimental and Clinical Psychopharmacology*, 18(6), 546-552. doi:10.1037/a0021739
- Bickel, W. K., Pitcock, J. A., Yi, R., & Angtuaco, E. J. C. (2009). Congruence of BOLD response across intertemporal choice conditions: Fictive and real money gains and losses. *Journal of Neuroscience*, 29(27), 8839-8846. doi:10.1523/jneurosci.5319-08.2009
- Bickel, W. K., Wilson, A. G., Chen, C., Koffarnus, M. N., & Franck, C. T. (2016). Stuck in time: Negative income shock constricts the temporal window of valuation spanning the future and the past. *PLOS ONE*, 11(9), e0163051. doi:10.1371/journal.pone.0163051

- Bickel, W. K., Wilson, A. G., Chen, C., Koffarnus, M. N., & Franck, C. T. (2016). Stuck in Time: Negative Income Shock Constricts the Temporal Window of Valuation Spanning the Future and the Past. *PLOS ONE*, 11(9), e0163051. doi:10.1371/journal.pone.0163051
- Blair, C., Granger, D. A., Willoughby, M., Mills-Koonce, R., Cox, M., ... Greenberg, M. T. (2011). Salivary Cortisol Mediates Effects of Poverty and Parenting on Executive Functions in Early Childhood. *Child Development*, 82(6), 1970–1984. doi:10.1111/j.1467-8624.2011.01643.x
- Bresson, F., & Duclos, J.-Y. (2014). Intertemporal poverty comparisons. *Social Choice and Welfare*, 44(3), 567–616. doi:10.1007/s00355-014-0855-2
- Bronte-Tinkew, J., Horowitz, A., & Carrano, J. (2010). Aggravation and stress in parenting: Associations with coparenting and father engagement among resident fathers. *Journal of Family Issues*, 31(4), 525–555. doi:10.1177/0192513X09340147
- Brose, A., Schmiedek, F., Lövdén, M., & Lindenberger, U. (2012). Daily variability in working memory is coupled with negative affect: The role of attention and motivation. *Emotion*, 12, 605–617. doi:10.1037/a0024436
- Brown, J. R., Ivković, Z., & Weisbenner, S. (2015). Empirical determinants of intertemporal choice. *Journal of Financial Economics*, 116(3), 473–486. doi:10.1016/j.jfineco.2015.04.004
- Buckland, J., Fikkert, A., & Gonske, J. (2013). Struggling to Make Ends Meet: Using Financial Diaries to Examine Financial Literacy Among Low-Income Canadians. *Journal of Poverty*, 17(3), 331–355. doi:10.1080/10875549.2013.804480
- Bullock, H. E., & Limbert, W. M. (2003). Scaling the Socioeconomic Ladder: Low-Income Women's Perceptions of Class Status and Opportunity. *Journal of Social Issues*, 59(4), 693–709. doi:10.1046/j.0022-4537.2003.00085.x
- Butterworth, P., Cherbuin, N., Sachdev, P., & Anstey, K. J. (2011). The association between financial hardship and amygdala and hippocampal volumes: results from the PATH through life project. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 7(5), 548–556. doi:10.1093/scan/nsr027
- Button, K. (2018). Reboot undergraduate courses for reproducibility. *Nature*, 561(7723), 287–287. doi:10.1038/d41586-018-06692-8
- Camerer, C. F., Dreber, A., Holzmeister, F., Ho, T.-H., Huber, J., Johannesson, M., ... Wu, H. (2018). Evaluating the replicability of social science experiments in *Nature* and *Science* between 2010 and 2015. *Nature Human Behaviour*, 2(9), 637–644. doi:10.1038/s41562-018-0399-z
- Carter, E. C., Kofler, L. M., Forster, D. E., & McCullough, M. E. (2015). A series of meta-analytic tests of the depletion effect: Self-control does not seem to rely on

a limited resource. *Journal of Experimental Psychology: General*, 144(4), 796–815. doi:10.1037/xge0000083

Carter, E. C., Schönbrodt, F. D., Gervais, W. M., & Hilgard, J. (2017). Correcting for bias in psychology: A comparison of meta-analytic methods. doi:10.31234/osf.io/9h3nu

Carvalho, L. S., Meier, S., & Wang, S. W. (2016a). Poverty and Economic Decision-Making: Evidence from Changes in Financial Resources at Payday. *American Economic Review*, 106(2), 260–284. doi:10.1257/aer.20140481

Carvalho, L. S., Prina, S., & Sydnor, J. (2016b). The effect of saving on risk attitudes and intertemporal choices. *Journal of Development Economics*, 120, 41–52. doi:10.1016/j.jdeveco.2016.01.001

Cohen, S., Kamarck, T., & Mermelstein, R. (1983). A Global Measure of Perceived Stress. *Journal of Health and Social Behavior*, 24(4), 385. doi:10.2307/2136404

Colom, R., Rebollo, I., Palacios, A., Juan-Espinosa, M., Kyllonen, P. C. (2004). Working memory is (almost) perfectly predicted by g. *Intelligence*, 32(3), 277–296. doi:10.1016/j.intell.2003.12.002

Cooper, S., Lund, C., & Kakuma, R. (2012). The measurement of poverty in psychiatric epidemiology in LMICs: critical review and recommendations. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 47(9), 1499–1516. doi:10.1007/s00127-011-0457-6

Cornelisse, S., van Ast, V., Haushofer, J., Seinstra, M., & Joëls, M. (2013). Time-Dependent Effect of Hydrocortisone Administration on Intertemporal Choice. *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.2294189

Costantini, G., Epskamp, S., Borsboom, D., Perugini, M., Mõttus, R., Waldorp, L. J., & Cramer, A. O. J. (2015). State of the aRt personality research: A tutorial on network analysis of personality data in R. *Journal of Research in Personality*, 54, 13–29. doi:10.1016/j.jrp.2014.07.003

Cueva, C., Iturbe-Ormaetxe, I., Mata-Pérez, E., Ponti, G., Sartarelli, M., Yu, H., & Zhukova, V. (2016). Cognitive (ir)reflection: New experimental evidence. *Journal of Behavioral and Experimental Economics*, 64, 81–93. doi:10.1016/j.socec.2015.09.002

Cui, J.-F., Wang, Y., Shi, H.-S., Liu, L.-L., Chen, X.-J., & Chen, Y.-H. (2015). Effects of working memory load on uncertain decision-making: evidence from the Iowa Gambling Task. *Frontiers in Psychology*, 6. doi:10.3389/fpsyg.2015.00162

Curran, P. G. (2016). Methods for the detection of carelessly invalid responses in survey data. *Journal of Experimental Social Psychology*, 66, 4–19. doi:10.1016/j.jesp.2015.07.006

da Matta, A., Gonçalves, F. L., & Bizarro, L. (2012). Delay discounting: Concepts and measures. *Psychology & Neuroscience*, 5(2), 135-146. doi:10.3922/j.psns.2012.2.03

Dallery, J., & Raiff, B. (2007). Delay discounting predicts cigarette smoking in a laboratory model of abstinence reinforcement. *Psychopharmacology*, 190, 485-496.

Dang, J. (2018). Can the ego be depleted? Attempts to replicate ego depletion effect and integrate its explanations (Dizertačná práca). Dostupné na: https://portal.research.lu.se/portal/files/35809239/242965_1_G5_Junhua_D_1_70.pdf

Dang, J., Xiao, S., & Dewitte, S. (2015). Commentary: "Poverty impedes cognitive function" and "The poor's poor mental power". *Frontiers in Psychology*, 6, 1-3. doi:10.3389/fpsyg.2015.01037

Dang, J., Xiao, S., Zhang, T., Liu, Y., Jiang, B., & Mao, L. (2016). When the poor excel: Poverty facilitates procedural learning. *Scandinavian Journal of Psychology*, 57(4), 288-291. doi:10.1111/sjop.12292

Datta, G. D., Subramanian, S. V., Colditz, G. A., Kawachi, I., Palmer, J. R., & Rosenberg, L. (2006). Individual, neighborhood, and state-level predictors of smoking among US Black women: A multilevel analysis. *Social Science & Medicine*, 63(4), 1034-1044. doi:10.1016/j.socscimed.2006.03.010

De Ridder, D. T. D., Lensvelt-Mulders, G., Finkenauer, C., Stok, F. M., & Baumeister, R. F. (2012). Taking Stock of Self-Control. *Personality and Social Psychology Review*, 16(1), 76-99. doi:10.1177/1088868311418749

Denny, S., Clark, T. C., Fleming, T., & Wall, M. (2004). Emotional Resilience: Risk and Protective Factors for Depression Among Alternative Education Students in New Zealand. *American Journal of Orthopsychiatry*, 74(2), 137-149. doi:10.1037/0002-9432.74.2.137

Dettlaff, A. J., Rivaux, S. L., Baumann, D. J., Fluke, J. D., Rycraft, J. R., & James, J. (2011). Disentangling substantiation: The influence of race, income, and risk on the substantiation decision in child welfare. *Children and Youth Services Review*, 33(9), 1630-1637. doi:10.1016/j.childyouth.2011.04.005

Diamond, A. (2013). Executive Functions. *Annual Review of Psychology*, 64(1), 135-168. doi:10.1146/annurev-psych-113011-143750

Dickerson, A., & Popli, G., K. (2016). Persistent poverty and children's cognitive development: evidence from the UK Millennium Cohort Study. *Journal of the Royal Statistical Society*. 179(2). 535-558. doi:10.1111/rssa.12128

Duval, E. R., Garfinkel, S. N., Swain, J. E., Evans, G. W., Blackburn, E. K., Angstadt, M., ... Liberzon, I. (2017). Childhood poverty is associated with altered

hippocampal function and visuospatial memory in adulthood. *Developmental Cognitive Neuroscience*, 23, 39–44. doi:10.1016/j.dcn.2016.11.006

Džuka, J., Babinčák, P., Kačmárová, M., Mikulášková, G., & Martončík, M. (2017). Subjektívne príčiny a psychologické dôsledky chudoby: prehľadová štúdia. *Československá psychologie*, 61(1) 58-67.

Eamon, M. K. (2001). The effects of poverty on children's socioemotional development: An ecological systems analysis. *Social Work*, 46(3), 256-266. doi:10.1093/sw/46.3.256

Ellis, H. C., & Ashbrook, P. W. (1988). Resource allocation model of the effects of depressed mood states on memory. In K. Fiedler & J. Forgas (Eds.), *Affect, cognition, and social behavior* (s. 25-43). Toronto: Hogrefe.

Emerson, E., & Turnbull, L. (2005). Self-reported smoking and alcohol use among adolescents with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disabilities*, 9(1), 58-69. doi:10.1177/1744629505049730

Engel de Abreu, P. M. J., Abreu, N., Nikaedo, C. C., Puglisi, M. L., Tourinho, C. J., Miranda, Mónica. C., ... Martin, R. (2014). Executive functioning and reading achievement in school: a study of Brazilian children assessed by their teachers as “poor readers”. *Frontiers in Psychology*, 5. doi:10.3389/fpsyg.2014.00550

Epper, T., Fehr, E., Fehr-Duda, H., Kreiner, C. T., Lassen, D. D., Leth-Petersen, S., & Rasmussen, G. N. (2019). Time discounting and wealth inequality. *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.3465413

Epper, T., Fehr, E., Fehr-Duda, H., Kreiner, C. T., Lassen, D. D., Leth-Petersen, S., & Rasmussen, G. N. (2019). Time discounting and wealth inequality. *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.3465413

Epskamp, S. (2017). *Network psychometrics (Dizertačná práca)*. Dostupné na: <https://dare.uva.nl/search?identifier=a76273c6-6abc-4cc7-a2e9-3b5f1ae3c29e>

Epskamp, S. (2019). *Psychonetrics: An R package for confirmatory network modelling*. Dostupné na: <http://github.com/SachaEpskamp/psychonetrics/blob/master/readme.md>

Epskamp, S., Borsboom, D., & Fried, E. I. (2018). Estimating psychological networks and their accuracy: A tutorial paper. *Behavior Research Methods*, 50(1), 195–212. doi:10.3758/s13428-017-0862-1

Epstein, S., Pacini, R., Denes-Raj, V., & Heier, H. (1996). Individual differences in intuitive-experiential and analytical-rational thinking styles. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71(2), 390–405. doi:10.1037/0022-3514.71.2.390

- Etherton, J. L., Osborne, R., Stephenson, K., Grace, M., Jones, C., & De Nadai, A. S. (2018). Bayesian analysis of multimethod ego-depletion studies favours the null hypothesis. *British Journal of Social Psychology*, 57(2), 367–385. doi:10.1111/bjso.12236
- Evans, G. W. (2004). The Environment of Childhood Poverty. *American Psychologist*, 59(2), 77–92. doi:10.1037/0003-066X.59.2.77
- Evans, G. W., & Fuller-Rowell, T. E. (2013). Childhood poverty, chronic stress, and young adult working memory: The protective role of self-regulatory capacity. *Developmental Science*, 16(5), 688–696. doi:10.1111/desc.12082
- Evans, G. W., & Kim, P. (2012). Childhood Poverty and Young Adults' Allostatic Load. *Psychological Science*, 23(9), 979–983. doi:10.1177/0956797612441218
- Evans, G. W., & Rosenbaum, J. (2008). Self-regulation and the income-achievement gap. *Early Childhood Research Quarterly*, 23(4), 504–514. doi:10.1016/j.ecresq.2008.07.002
- Evans, G. W., & Schamberg, M. A. (2009). Childhood poverty, chronic stress, and adult working memory. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106(16), 6545–6549. doi:10.1073/pnas.0811910106
- Evans, G. W., Gonnella, C., Marcynyszyn, L. A., Gentile, L., & Salpekar, N. (2005). The role of chaos in poverty and children's socioemotional adjustment. *Psychological Science*, 16, 560–565. <https://doi.org/10.1111/j.0956-7976.2005.01575.x>
- Evans, J. S. B. T. (2003). In two minds: dual-process accounts of reasoning. *Trends in Cognitive Sciences*, 7(10), 454–459. doi:10.1016/j.tics.2003.08.012
- Evans, J. S. B. T. (2010). Intuition and Reasoning: A Dual-Process Perspective. *Psychological Inquiry*, 21(4), 313–326. doi:10.1080/1047840x.2010.521057
- Falk, A., Becker, A., Dohmen, T. J., Enke, B., Huffman, D., & Sunde, U. (2015). The Nature and Predictive Power of Preferences: Global Evidence. *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.2691910
- Falk, A., Becker, A., Dohmen, T. J., Huffman, D., & Sunde, U. (2016). The Preference Survey Module: A Validated Instrument for Measuring Risk, Time, and Social Preferences. *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.2725874
- Fanelli, D. (2012). Negative results are disappearing from most disciplines and countries. *Scientometrics*, 90(3), 891–904. doi:10.1007/s11192-011-0494-7
- Faulkner, A. E. (2015). A Systematic Review of Financial Literacy as a Termed Concept: More Questions Than Answers. *Journal of Business & Finance Librarianship*, 20(1-2), 7–26. doi:10.1080/08963568.2015.982446

- Fernald, L. C. H., & Gunnar, M. R. (2009). Poverty-alleviation program participation and salivary cortisol in very low-income children. *Social Science & Medicine*, 68(12), 2180–2189. doi:10.1016/j.socscimed.2009.03.032
- Fernandes, D., Lynch, J. G., & Netemeyer, R. G. (2014). Financial Literacy, Financial Education, and Downstream Financial Behaviors. *Management Science*, 60(8), 1861–1883. doi:10.1287/mnsc.2013.1849
- Fields, S. A., Lange, K., Ramos, A., Thamotharan, S., & Rassu, F. (2014). The relationship between stress and delay discounting. *Behavioural Pharmacology*, 1. doi:10.1097/fbp.0000000000000044
- Frank, R., Cerdá, M., & Rendón, M. (2007). Barrios and Burbs: Residential Context and Health-Risk Behaviors among Angeleno Adolescents. *Journal of Health and Social Behavior*, 48(3), 283–300. doi:10.1177/002214650704800306
- Frederick, S. (2005). Cognitive Reflection and Decision Making. *Journal of Economic Perspectives*, 19(4), 25–42. doi:10.1257/089533005775196732
- Frederick, S., Loewenstein, G., & O'donoghue, T. (2002). Time Discounting and Time Preference: A Critical Review. *Journal of Economic Literature*, 40(2), 351–401. doi:10.1257/002205102320161311
- French, D., & McKillop, D. (2016). Financial literacy and over-indebtedness in low-income households. *International Review of Financial Analysis*, 48, 1–11. doi:10.1016/j.irfa.2016.08.004
- Frey, R., Pedroni, A., Mata, R., Rieskamp, J., & Hertwig, R. (2017). Risk preference shares the psychometric structure of major psychological traits. *Science Advances*, 3, e1701381. doi:10.1126/sciadv.1701381
- Fuller-Rowell, T. E., Evans, G. W., & Ong, A. D. (2012). Poverty and Health. *Psychological Science*, 23(7), 734–739. doi:10.1177/0956797612439720
- Gathergood, J. (2012). Self-control, financial literacy and consumer over-indebtedness. *Journal of Economic Psychology*, 33(3), 590–602. doi:10.1016/j.joep.2011.11.006
- Gazzaley, A., & Nobre, A. C. (2012). Top-down modulation: bridging selective attention and working memory. *Trends in Cognitive Sciences*, 16(2), 129–135. doi:10.1016/j.tics.2011.11.014
- Gärling, T., Kirchler, E., Lewis, A., & van Raaij, F. (2009). Psychology, Financial Decision Making, and Financial Crises. *Psychological Science in the Public Interest*, 10(1), 1–47. doi:10.1177/1529100610378437
- Geronimus, A. T., Hicken, M. T., Pearson, J. A., Seashols, S. J., Brown, K. L., & Cruz, T. D. (2010). Do US Black Women Experience Stress-Related Accelerated Biological Aging? *Human Nature*, 21(1), 19–38. doi:10.1007/s12110-010-9078-0

- Giatti, L., Camelo, L. do V., Rodrigues, J. F. de C., & Barreto, S. M. (2012). Reliability of the MacArthur scale of subjective social status - Brazilian Longitudinal Study of Adult Health (ELSA-Brasil). *BMC Public Health*, 12(1). doi:10.1186/1471-2458-12-1096
- Gigerenzer, G. (2008). Why Heuristics Work. *Perspectives on Psychological Science*, 3(1), 20–29. doi:10.1111/j.1745-6916.2008.00058.x
- Gonzalez, C. (2013). The boundaries of instance-based learning theory for explaining decisions from experience. *Decision Making - Neural and Behavioural Approaches*, 73–98. doi:10.1016/b978-0-444-62604-2.00005-8
- Gonzalez, C., Lerch, J. F., & Lebiere, C. (2003). Instance-based learning in dynamic decision making. *Cognitive Science*, 27(4), 591–635. doi:10.1207/s15516709cog2704_2
- Green, L., Myerson, J., Lichtman, D., Rosen, S., & Fry, A. (1996). Temporal discounting in choice between delayed rewards: The role of age and income. *Psychology and Aging*, 11(1), 79–84. doi:10.1037/0882-7974.11.1.79
- Green, L., Myerson, J., Lichtman, D., Rosen, S., & Fry, A. (1996). Temporal discounting in choice between delayed rewards: The role of age and income. *Psychology and Aging*, 11(1), 79–84. doi:10.1037/0882-7974.11.1.79
- Greenland, S. (2003). Quantifying Biases in Causal Models: Classical Confounding vs Collider-Stratification Bias. *Epidemiology*, 14(3), 300–306. doi:10.1097/01.ede.0000042804.12056.6c
- Griskevicius, V., Tybur, J. M., Delton, A. W., & Robertson, T. E. (2011). The influence of mortality and socioeconomic status on risk and delayed rewards: A life history theory approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 100(6), 1015–1026. doi:10.1037/a0022403
- Grohmann, A. (2018). Financial literacy and financial behavior: Evidence from the emerging Asian middle class. *Pacific-Basin Finance Journal*, 48, 129–143. doi:10.1016/j.pacfin.2018.01.007
- Guiso, L. & Paiella, M. (2008). Risk aversion, wealth, and background risk. *Journal of the European Economic Association*, 6: 1109–1150. doi:10.1162/JEEA.2008.6.6.1109
- Hackman, D. A., & Farah, M. J. (2009). Socioeconomic status and the developing brain. *Trends in Cognitive Sciences*, 13(2), 65–73. doi:10.1016/j.tics.2008.11.003
- Hafenbrädl, S., Waeger, D., Marewski, J. N., & Gigerenzer, G. (2016). Applied Decision Making With Fast-and-Frugal Heuristics. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 5(2), 215–231. doi:10.1016/j.jarmac.2016.04.011

Hagenaars, A. J. M., De Vos, K. & Zaidi, A. (1994). Poverty statistics in the late 1980s: Research based on micro-data. Luxembourg: Office for official publications of the European Union.

Hagger, M. S., Chatzisarantis, N. L. D., Alberts, H., Anggono, C. O., Batailler, C., Birt, A. R., ... Bruyneel, S. (2016). A Multilab Preregistered Replication of the Ego-Depletion Effect. *Perspectives on Psychological Science*, 11(4), 546–573. doi:10.1177/1745691616652873

Hammack, P. L., Robinson, W. L., Crawford, I., & Li, S. T. (2004). Poverty and Depressed Mood Among Urban African-American Adolescents: A Family Stress Perspective. *Journal of Child and Family Studies*, 13(3), 309–323. doi:10.1023/b:jcfs.0000022037.59369.9

Hampton, W. H., Asadi, N., & Olson, I. R. (2018). Good things for those who wait: Predictive modeling highlights importance of delay discounting for income attainment. *Frontiers in Psychology*, 9. doi:10.3389/fpsyg.2018.01545

Hampton, W. H., Asadi, N., & Olson, I. R. (2018). Good things for those who wait: Predictive modeling highlights importance of delay discounting for income attainment. *Frontiers in Psychology*, 9. doi:10.3389/fpsyg.2018.01545

Hart, D., Atkins, R., Markey, P., & Youniss, J. (2004). Youth Bulges in Communities. *Psychological Science*, 15(9), 591–597. doi:10.1111/j.0956-7976.2004.00725.x

Haslbeck, J., & Waldorp, L. J. (2017). mgm: Estimating time-varying mixed graphical models in high-dimensional data. arXiv preprint arXiv:1510.06871

Haughton, J. & Khandler, S. R. (2009). Handbook on poverty and inequality. The World Bank, Washington D.C. doi: 10.1596/978-0-8213-7613-3

Haushofer, J., & Fehr, E. (2014). On the psychology of poverty. *Science*, 344(6186), 862–867. doi:10.1126/science.1232491

Haushofer, J., & Shapiro, J. (2013). Household response to income changes: Evidence from an unconditional cash transfer program in Kenya (Working paper, Massachusetts Institute of Technology). Dostupné na: http://web.mit.edu/joha/www/publications/haushofer_shapiro_uct_2013.11.16.pdf

Haushofer, J., Cornelisse, S., Seinstra, M., Fehr, E., Joëls, M., & Kalenscher, T. (2013). No Effects of Psychosocial Stress on Intertemporal Choice. *PLOS ONE*, 8(11), e78597. doi:10.1371/journal.pone.0078597

Haushofer, J., Schunk, D., Fehr, E. (2013). Negative income shocks increase discount rates (Working paper, University of Zurich). Dostupné na: http://web.mit.edu/joha/www/publications/Haushofer_Schunk_Fehr_2013.pdf

- Haveman, R., Blank, R., Moffitt, R., Smeeding, T., & Wallace, G. (2015). The War on Poverty: Measurement, Trends, and Policy. *Journal of Policy Analysis and Management*, 34(3), 593–638. doi:10.1002/pam.21846
- Hay, C., Fortson, E. N., Hollist, D. R., Altheimer, I., & Schaible, L. M. (2006). The Impact of Community Disadvantage on the Relationship between the Family and Juvenile Crime. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 43(4), 326–356. doi:10.1177/0022427806291262
- Hayduk, L. A., & Littvay, L. (2012). Should researchers use single indicators, best indicators, or multiple indicators in structural equation models? *BMC Medical Research Methodology*, 12(1). doi:10.1186/1471-2288-12-159
- Heatherton, T. F., & Wagner, D. D. (2011). Cognitive neuroscience of self-regulation failure. *Trends in Cognitive Sciences*, 15(3), 132–139. doi:10.1016/j.tics.2010.12.005
- Heilman, R. M., Crişan, L. G., Houser, D., Miclea, M., & Miu, A. C. (2010). Emotion regulation and decision making under risk and uncertainty. *Emotion*, 10(2), 257–265. doi:10.1037/a0018489
- Higginson, A. D., & Munafò, M. R. (2016). Current Incentives for Scientists Lead to Underpowered Studies with Erroneous Conclusions. *PLOS Biology*, 14(11), e2000995. doi:10.1371/journal.pbio.2000995
- Hilgert, M. A., Hogarth, J. M., & Beverly, S. G. (2003). Household financial management: The connection between knowledge and behavior. *Federal Reserve Bulletin*, 89, 309–322.
- Hintze, A., Olson, R. S., Adami, C., & Hertwig, R. (2015). Risk sensitivity as an evolutionary adaptation. *Scientific Reports*, 5(1). doi:10.1038/srep08242
- Hoel, J. B., Schwab, B., & Hoddinott, J. (2016). Self-control exertion and the expression of time preference: Experimental results from Ethiopia. *Journal of Economic Psychology*, 52, 136–146. doi:10.1016/j.joep.2015.11.005
- Hofmann, W., Gschwendner, T., Friese, M., Wiers, R. W., & Schmitt, M. (2008). Working memory capacity and self-regulatory behavior: Toward an individual differences perspective on behavior determination by automatic versus controlled processes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95(4), 962–977. doi:10.1037/a0012705
- Hofmann, W., Vohs, K. D., & Baumeister, R. F. (2012). What People Desire, Feel Conflicted About, and Try to Resist in Everyday Life. *Psychological Science*, 23(6), 582–588. doi:10.1177/0956797612437426
- Chartier, C. R., Riegelman, A., & McCarthy, R. J. (2018). StudySwap: A Platform for Interlab Replication, Collaboration, and Resource Exchange. *Advances in*

Methods and Practices in Psychological Science, 1(4), 574–579. doi:10.1177/2515245918808767

Chuang, Y., & Schechter, L. (2015). Stability of experimental and survey measures of risk, time, and social preferences: A review and some new results. *Journal of Development Economics*, 117, 151–170. doi:10.1016/j.jdeveco.2015.07.008

Ifcher, J., & Zarghamee, H. (2011). Happiness and Time Preference: The Effect of Positive Affect in a Random-Assignment Experiment. *American Economic Review*, 101(7), 3109–3129. doi:10.1257/aer.101.7.3109

Ingre, M., & Nilsson, G. (2018). Estimating statistical power, posterior probability and publication bias of psychological research using the observed replication rate. *Royal Society Open Science*, 5(9), 181190. doi:10.1098/rsos.181190

Inzlicht, M., & Berkman, E. (2015). Six Questions for the Resource Model of Control (and Some Answers). *Social and Personality Psychology Compass*, 9(10), 511–524. doi:10.1111/spc3.12200

Inzlicht, M., & Schmeichel, B. J. (2012). What Is Ego Depletion? Toward a Mechanistic Revision of the Resource Model of Self-Control. *Perspectives on Psychological Science*, 7(5), 450–463. doi:10.1177/1745691612454134

Inzlicht, M., Schmeichel, B. J., & Macrae, C. N. (2014). Why self-control seems (but may not be) limited. *Trends in Cognitive Sciences*, 18(3), 127–133. doi:10.1016/j.tics.2013.12.009

Ioannidis, J. P. A. (2005). Why Most Published Research Findings Are False. *PLOS Medicine*, 2(8), e124. doi:10.1371/journal.pmed.0020124

Ioannidis, J. P. A., Stanley, T. D., & Doucouliagos, H. (2017). The Power of Bias in Economics Research. *The Economic Journal*, 127(605), F236–F265. doi:10.1111/eoj.12461

Ishii, K., Eisen, C., & Hitokoto, H. (2017). The effects of social status and culture on delay discounting. *Japanese Psychological Research*, 59(3), 230–237. doi:10.1111/jpr.12154

Jebb, A. T., Tay, L., Diener, E., & Oishi, S. (2018). Happiness, income satiation and turning points around the world. *Nature Human Behaviour*, 2(1), 33–38. doi:10.1038/s41562-017-0277-0

Jeffreys, H. (1961). *Theory of probability* (3rd Ed.). Oxford, UK: Oxford University Press.

Joëls, M., Pu, Z., Wiegert, O., Oitzl, M. S., & Krugers, H. J. (2006). Learning under stress: how does it work? *Trends in Cognitive Sciences*, 10(4), 152–158. doi:10.1016/j.tics.2006.02.002

John, L. K., Loewenstein, G., & Prelec, D. (2012). Measuring the Prevalence of Questionable Research Practices with Incentives for Truth Telling. *Psychological Science*, 23(5), 524–532. doi:10.1177/0956797611430953

Kačmár, P., & Adamkovič, M. (v recenznom konaní). Replikačné štúdie v psychológii: pojednanie o dvoch dôležitých otázkach. *Československá psychologie*. 64(1).

Kahneman, D. (2003). A perspective on judgment and choice: Mapping bounded rationality. *American Psychologist*, 58(9), 697–720. doi:10.1037/0003-066x.58.9.697

Kahneman, D. (2011). *Thinking, fast and slow*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*, 47(2), 263. doi:10.2307/1914185

Kandasamy, N., Hardy, B., Page, L., Schaffner, M., Graggaber, J., Powlson, A. S., ... Coates, J. (2014). Cortisol shifts financial risk preferences. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(9), 3608–3613. doi:10.1073/pnas.1317908111

Kaplan, B. A., Amlung, M., Reed, D. D., Jarmolowicz, D. P., McKerchar, T. L., & Lemley, S. M. (2016). Automating Scoring of Delay Discounting for the 21- and 27-Item Monetary Choice Questionnaires. *The Behavior Analyst*, 39(2), 293–304. doi:10.1007/s40614-016-0070-9

Kapteyn, A., Kooreman, P., & Willemse, R. (1988). Some Methodological Issues in the Implementation of Subjective Poverty Definitions. *Journal of Human Resources*, 23, 222–242.

Kaya, F., Stough, L. M., & Juntune, J. (2016). Verbal and nonverbal intelligence scores within the context of poverty. *Gifted Education International*, 33(3), 257–272. doi:10.1177/0261429416640332

Kidd, C., Palmeri, H., & Aslin, R. N. (2013). Rational snacking: Young children's decision-making on the marshmallow task is moderated by beliefs about environmental reliability. *Cognition*, 126(1), 109–114. doi:10.1016/j.cognition.2012.08.004

Kim, H. B., Choi, S., Kim, B., & Pop-Eleches, C. (2018). The role of education interventions in improving economic rationality. *Science*, 362(6410), 83–86. doi:10.1126/science.aar6987

Kim, J. (2010). Neighborhood disadvantage and mental health: The role of neighborhood disorder and social relationships. *Social Science Research*, 39(2), 260–271. doi:10.1016/j.ssresearch.2009.08.007

- Kim, P., Evans, G. W., Angstadt, M., Ho, S. S., Sripada, C. S., Swain, J. E., ... Phan, K. L. (2013). Effects of childhood poverty and chronic stress on emotion regulatory brain function in adulthood. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 110(46), 18442–18447. doi:10.1073/pnas.1308240110
- Kirby, K. N., & Maraković, N. N. (1996). Delay-discounting probabilistic rewards: Rates decrease as amounts increase. *Psychonomic Bulletin & Review*, 3(1), 100-104. doi:10.3758/bf03210748
- Kirby, K. N., Petry, N. M., & Bickel, W. K. (1999). Heroin addicts have higher discount rates for delayed rewards than non-drug-using controls. *Journal of Experimental Psychology: General*, 128(1), 78–87. doi:10.1037/0096-3445.128.1.78
- Kline, R. B. (2011). *Principles and practice of structural equation modeling*. New York: Guilford Press
- Kraay, A., & McKenzie, D. (2014). Do Poverty Traps Exist? Assessing the Evidence. *Journal of Economic Perspectives*, 28(3), 127–148. doi:10.1257/jep.28.3.127
- Kurzban, R., Duckworth, A., Kable, J. W., & Myers, J. (2013). An opportunity cost model of subjective effort and task performance. *Behavioral and Brain Sciences*, 36(6), 661–679. doi:10.1017/s0140525x12003196
- Lahav, E., Rosenboim, M., & Shavit, T. (2015). Financial literacy's effect on elicited subjective discount rate. *Economics Bulletin*, 35(2), 1360-1368.
- Lawrance, E. C. (1991). Poverty and the rate of time preference: evidence from panel data. *Journal of Political Economy*, 99(1), 54-77. doi:10.1086/261740
- Lee, M. D., & Wagenmakers, E.-J. (2013). *Bayesian cognitive modeling: A practical course*. New York, NY, US: Cambridge University Press. doi: 10.1017/CBO9781139087759
- Lerner, J. S., Li, Y., & Weber, E. U. (2013). The Financial Costs of Sadness. *Psychological Science*, 24(1), 72–79. doi:10.1177/0956797612450302
- Lindqvist, A., & Björklund, F. (2017). How predictions of economic behavior are affected by the socio-economic status of the target person. *The Journal of Social Psychology*, 158(3), 361-378. doi:10.1080/00224545.2017.1357527
- Lindqvist, A., & Björklund, F. (2017). How predictions of economic behavior are affected by the socio-economic status of the target person. *The Journal of Social Psychology*, 158(3), 361-378. doi:10.1080/00224545.2017.1357527
- Liu, L., Feng, T., Chen, J., & Li, H. (2013). The Value of Emotion: How Does Episodic Prospection Modulate Delay Discounting? *PLOS ONE*, 8(11), e81717. doi:10.1371/journal.pone.0081717

- Liu, L., Feng, T., Suo, T., Lee, K., & Li, H. (2012). Adapting to the Destitute Situations: Poverty Cues Lead to Short-Term Choice. *PLOS ONE*, 7(4), e33950. doi:10.1371/journal.pone.0033950
- Lorant, V., Deliége, D., Eaton, W., Robert, A., Philippot, P., & Ansseau, A. (2003). Socioeconomic Inequalities in Depression: A Meta-Analysis. *American Journal of Epidemiology*, 157(2), 98–112. doi:10.1093/aje/kwf182
- Lusardi, A. (2008). Financial Literacy: An Essential Tool for Informed Consumer Choice? *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.1336389
- Lusardi, A. (2011). American's financial capability (Working paper, National Bureau of Economic Research). Dostupné na: <http://www.nber.org/papers/w17103.pdf>
- Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2011). Financial literacy around the world: an overview. *Journal of Pension Economics and Finance*, 10(4), 497–508. doi:10.1017/s1474747211000448
- Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2014). The Economic Importance of Financial Literacy: Theory and Evidence. *Journal of Economic Literature*, 52(1), 5–44. doi:10.1257/jel.52.1.5
- Lusardi, A., Michaud, P.-C., & Mitchell, O. S. (2017). Optimal Financial Knowledge and Wealth Inequality. *Journal of Political Economy*, 125(2), 431–477. doi:10.1086/690950
- MacCallum, R. C., Wegener, D. T., Uchino, B. N., & Fabrigar, L. R. (1993). The problem of equivalent models in applications of covariance structure analysis. *Psychological Bulletin*, 114(1), 185–199. doi:10.1037/0033-2909.114.1.185
- Mani, A., Mullainathan, S., Shafir, E., & Zhao, J. (2013). Poverty Impedes Cognitive Function. *Science*, 341(6149), 976–980. doi:10.1126/science.1238041
- Mann, T., & Ward, A. (2007). Attention, Self-Control, and Health Behaviors. *Current Directions in Psychological Science*, 16(5), 280–283. doi:10.1111/j.1467-8721.2007.00520.x
- Markman, A. B., Maddox, W. T., & Worthy, D. A. (2006). Choking and Excelling Under Pressure. *Psychological Science*, 17(11), 944–948. doi:10.1111/j.1467-9280.2006.01809.x
- Masicampo, E. J., & Baumeister, R. F. (2008). Toward a Physiology of Dual-Process Reasoning and Judgment: Lemonade, Willpower, and Expensive Rule-Based Analysis. *Psychological Science*, 19(3), 255–260. doi:10.1111/j.1467-9280.2008.02077.x
- Mather, M., & Lighthall, N. R. (2012). Risk and Reward Are Processed Differently in Decisions Made Under Stress. *Current Directions in Psychological Science*, 21(1), 36–41. doi:10.1177/0963721411429452

McBride Murry, V., Berkel, C., Gaylord-Harden, N. K., Copeland-Linder, N., & Nation, M. (2011). Neighborhood Poverty and Adolescent Development. *Journal of Research on Adolescence*, 21(1), 114–128. doi:10.1111/j.1532-7795.2010.00718.x

McCullough, M. E., & Willoughby, B. L. B. (2009). Religion, self-regulation, and self-control: Associations, explanations, and implications. *Psychological Bulletin*, 135(1), 69-93. doi:10.1037/a0014213

McKay, A., & Perge, E. (2013). How Strong is the Evidence for the Existence of Poverty Traps? A Multicountry Assessment. *Journal of Development Studies*, 49(7), 877–897. doi:10.1080/00220388.2013.785521

McLeod, J. D., & Kessler, R. C. (1990). Socioeconomic status differences in vulnerability to undesirable life events. *Journal of Health and Social Behavior*, 31(2), 162-172. doi:10.2307/2137170

Meier, S., & Sprenger, C. D. (2013). Discounting financial literacy: Time preferences and participation in financial education programs. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 95, 159–174. doi:10.1016/j.jebo.2012.02.024

Meier, S., & Sprenger, C. D. (2015). Temporal Stability of Time Preferences. *Review of Economics and Statistics*, 97(2), 273–286. doi:10.1162/rest_a_00433

Michaelson, L., de la Vega, A., Chatham, C. H., & Munakata, Y. (2013). Delaying gratification depends on social trust. *Frontiers in Psychology*, 4. doi:10.3389/fpsyg.2013.00355

Mishra, S., & Lalumière, M. L. (2016). Associations Between Delay Discounting and Risk-Related Behaviors, Traits, Attitudes, and Outcomes. *Journal of Behavioral Decision Making*. doi:10.1002/bdm.2000

Mistry, R. S., Biesanz, J. C., Taylor, L. C., Burchinal, M., & Cox, M. J. (2004). Family Income and Its Relation to Preschool Children's Adjustment for Families in the NICHD Study of Early Child Care. *Developmental Psychology*, 40(5), 727–745. doi:10.1037/0012-1649.40.5.727

Moreno, G. L. (2015). The effects of stress on decision making and the prefrontal cortex among older adults (Dizertačná práca). Dostupné na: <http://ir.uiowa.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5755&context=etd>

Moseley, W. G. (2001). African evidence on the relation of poverty, time preference and the environment. *Ecological Economics*, 38(3), 317-326. doi:10.1016/s0921-8009(01)00184-7

Moseley, W. G. (2001). African evidence on the relation of poverty, time preference and the environment. *Ecological Economics*, 38(3), 317-326. doi:10.1016/s0921-8009(01)00184-7

- Moshontz, H., Campbell, L., Ebersole, C. R., Ijzerman, H., Urry, H. L., Forscher, P. S., ... Antfolk, J. (2018). The Psychological Science Accelerator: Advancing Psychology Through a Distributed Collaborative Network. *Advances in Methods and Practices in Psychological Science*, 1(4), 501–515. doi:10.1177/2515245918797607
- Mudzingiri, C., Muteba Mwamba, J. W., & Keyser, J. N. (2018). Incentivized Time Preferences, Level of Education in a Household and Financial Literacy: Laboratory Evidence. *Journal of Economics and Behavioral Studies*, 10(2), 103. doi:10.22610/jebs.v10i2.2220
- Mulia, N., Ye, Y., Zemore, S. E., & Greenfield, T. K. (2008). Social disadvantage, stress, and alcohol use among Black, Hispanic, and White Americans: Findings from the 2005 U.S. National Alcohol Survey. *Journal of Studies on Alcohol and Drugs*, 69(6), 824–833. doi:10.15288/jsad.2008.69.824
- Muthukrishna, M., & Henrich, J. (2019). A problem in theory. *Nature Human Behaviour*, 3(3), 221–229. doi:10.1038/s41562-018-0522-1
- Myerson, J., Green, L., Scott Hanson, J., Holt, D. D., & Estle, S. J. (2003). Discounting delayed and probabilistic rewards: Processes and traits. *Journal of Economic Psychology*, 24(5), 619–635. doi:10.1016/s0167-4870(03)00005-9
- Najman, J. M., Hayatbakhsh, M. R., Clavarino, A., Bor, W., O'Callaghan, M. J., & Williams, G. M. (2010). Family poverty over the early life course and recurrent adolescent and young adult anxiety and depression: A longitudinal study. *American Journal of Public Health*, 100(9), 1719–1723. doi:10.2105/AJPH.2009.180943
- Naschold, F. (2012). “The Poor Stay Poor”: Household Asset Poverty Traps in Rural Semi-Arid India. *World Development*, 40(10), 2033–2043. doi:10.1016/j.worlddev.2012.05.006
- Nęcka, E., Gruszka, A., Orzechowski, J., Nowak, M., & Wójcik, N. (2018). The (In)significance of Executive Functions for the Trait of Self-Control: A Psychometric Study. *Frontiers in Psychology*, 9. doi:10.3389/fpsyg.2018.01139
- Nordt, C., Müller, B., Rössler, W., & Lauber, C. (2007). Predictors and course of vocational status, income, and quality of life in people with severe mental illness: A naturalistic study. *Social Science & Medicine*, 65(7), 1420–1429. doi:10.1016/j.socscimed.2007.05.024
- Nosek, B. A., Spies, J. R., & Motyl, M. (2012). Scientific Utopia. Perspectives on *Psychological Science*, 7(6), 615–631. doi:10.1177/1745691612459058
- Odum, A. L. (2011). Delay discounting: Trait variable? *Behavioural Processes*, 87(1), 1–9. doi:10.1016/j.beproc.2011.02.007

OECD INFE. (2011). Measuring financial literacy: Core questionnaire in measuring financial literacy: Questionnaire and guidance notes for conducting an internationally comparable survey of financial literacy. Paris: Organization for Economic Co-Operation and Development.

OECD. (2018a). Income inequality (indicator). doi: 10.1787/459aa7f1-en

OECD. (2018b). Poverty rate (indicator). doi: 10.1787/0fe1315d-en

Oldrati, V., Patricelli, J., Colombo, B., & Antonietti, A. (2016). The role of dorsolateral prefrontal cortex in inhibition mechanism: A study on cognitive reflection test and similar tasks through neuromodulation. *Neuropsychologia*, 91, 499–508. doi:10.1016/j.neuropsychologia.2016.09.010

Open Science Collaboration. (2015). Estimating the reproducibility of psychological science. *Science*, 349(6251), aac4716–aac4716. doi:10.1126/science.aac4716

Organizácia Spojených národov (1995), The Copenhagen Declaration and Programme of Action, World Summit for Social Development, 6-12 March 1995, New York, United Nations

Oshri, A., Hallowell, E., Liu, S., MacKillop, J., Galvan, A., Kogan, S. M., & Sweet, L. H. (2019). Socioeconomic hardship and delayed reward discounting: Associations with working memory and emotional reactivity. *Developmental Cognitive Neuroscience*, 37, 100642. doi:10.1016/j.dcn.2019.100642

Ottaviani, C., & Vandone, D. (2017). Financial Literacy, Debt Burden and Impulsivity: A Mediation Analysis. *Economic Notes*, 47(2-3), 439–454. doi:10.1111/ecno.12115

Paas, F. G. W. C., & Van Merriënboer, J. J. G. (1994). Instructional control of cognitive load in the training of complex cognitive tasks. *Educational Psychology Review*, 6(4), 351-371.

Pantazis, C., Gordon, D., & Levitas, R. (2006). Poverty and Social Exclusion in Britain. Bristol, The Policy Press.

Parish, S. L., Rose, R. A., Grinstein-Weiss, M., Richman, E. L., & Andrews, M. E. (2008). Material hardship in U.S. families raising children with disabilities. *Exceptional Children*, 75(1), 71-92.

Patel, V., Kirkwood, B. R., Pednekar, S., Weiss, H., & Mabey, D. (2006). Risk factors for common mental disorders in women. *British Journal of Psychiatry*, 189(6), 547–555. doi:10.1192/bjp.bp.106.022558

Pavlakakis, A. E., Noble, K., Pavlakakis, S. G., Ali, N., & Frank, Y. (2015). Brain Imaging and Electrophysiology Biomarkers: Is There a Role in Poverty and Education Outcome Research? *Pediatric Neurology*, 52(4), 383–388. doi:10.1016/j.pediatrneurol.2014.11.005

Payne, J. W., Bettman, J. R., & Schkade, D. A. (1999). Measuring constructed preferences: Towards a building code. *Journal of Risk and Uncertainty*, 19, 1-3, 243-270. doi:10.1023/A:1007843931054

Pearl, J. (2000, 2nd Ed. 2009). *Causality: Models, reasoning, and inference*. Cambridge, England: Cambridge University Press.

Pedroni, A., Frey, R., Bruhin, A., Dutilh, G., Hertwig, R., & Rieskamp, J. (2017). The risk elicitation puzzle. *Nature Human Behaviour*, 1(11), 803-809. doi:10.1038/s41562-017-0219-x

Pepper, G. V., & Nettle, D. (2017). The behavioural constellation of deprivation: Causes and consequences. *Behavioral and Brain Sciences*, 40. doi:10.1017/s0140525x1600234x

Piccolo, L. da R., Sbicigo, J. B., Grassi-Oliveira, R., & Fumagalli de Salles, J. (2014). Do socioeconomic status and stress reactivity really impact neurocognitive performance? *Psychology & Neuroscience*, 7(4), 567-575. doi:10.3922/j.psns.2014.4.16

Pocheptsova, A., Amir, O., Dhar, R., & Baumeister, R. F. (2009). Deciding Without Resources: Resource Depletion and Choice in Context. *Journal of Marketing Research*, 46(3), 344-355. doi:10.1509/jmkr.46.3.344

Porcelli, A. J., & Delgado, M. R. (2009). Acute Stress Modulates Risk Taking in Financial Decision Making. *Psychological Science*, 20(3), 278-283. doi:10.1111/j.1467-9280.2009.02288.x

R Core Team. (2014). *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. Dostupné na: <http://www.R-project.org/>

Ravallion, M. (2016). *The economics of poverty: History, measurement and policy*. New York: Oxford University Press.

Raver, C. C., Blair, C., Willoughby, M., & Family Life Project Key Investigators. (2013). Poverty as a predictor of 4-year-olds' executive function: New perspectives on models of differential susceptibility. *Developmental Psychology*, 49(2), 292-304. doi:10.1037/a0028343

Read, D., & Scholten, M. (2017). Future-Oriented Decisions: Intertemporal Choice. *Economic Psychology*, 35-50. doi:10.1002/9781118926352.ch3

Reimers, S., Maylor, E. A., Stewart, N., & Chater, N. (2009). Associations between a one-shot delay discounting measure and age, income, education and real-world impulsive behavior. *Personality and Individual Differences*, 47(8), 973-978. doi:10.1016/j.paid.2009.07.026

Riley, A. W., Coiro, M. J., Broitman, M., Colantuoni, E., Hurley, K. M., Bandeen-Roche, K., & Miranda, J. (2009). Mental health of children of low-income

depressed mothers: Influences of parenting, family environment, and raters. *Psychiatric Services*, 60(3), 329-336. doi:10.1176/appi.ps.60.3.329

Robb, C. A., & Woodyard, A. S. (2011). Financial knowledge and best practice behavior. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 22(1), 60-70.

Rohrer, J. M. (2018). Thinking Clearly About Correlations and Causation: Graphical Causal Models for Observational Data. *Advances in Methods and Practices in Psychological Science*, 1(1), 27-42. doi:10.1177/2515245917745629

Ropovik, I. (2015). A cautionary note on testing latent variable models. *Frontiers in Psychology*, 6. doi:10.3389/fpsyg.2015.01715

Ropovik, I., Adamkovič, M., & Greger, D. (2019). Neglect of publication bias in meta-analyses compromises evidence-based education policies. Dostupné na: osf.io/ephba

Rosseel, Y. (2012). lavaan: An R Package for Structural Equation Modeling. *Journal of Statistical Software*, 48(2). doi:10.18637/jss.v048.i02

Rothstein, H. R., & Bushman, B. J. (2012). Publication bias in psychological science: Comment on Ferguson and Brannick (2012). *Psychological Methods*, 17(1), 129-136. doi:10.1037/a0027128

Rowe, C., Gunier, R., Bradman, A., Harley, K. G., Kogut, K., Parra, K., & Eskenazi, B. (2016). Residential proximity to organophosphate and carbamate pesticide use during pregnancy, poverty during childhood, and cognitive functioning in 10-year-old children. *Environmental Research*, 150, 128-137. doi:10.1016/j.envres.2016.05.048

Sanfey, A. G., Rilling, J. K., Aronson, J. A., Nystrom, L. E., Cohen, J. D. (2003). The Neural Basis of Economic Decision-Making in the Ultimatum Game. *Science*, 300(5626), 1755-1758. doi:10.1126/science.1082976

Semmler, W., & Ofori, M. (2007). On poverty traps, thresholds and take-offs. *Structural Change and Economic Dynamics*, 18(1), 1-26. doi:10.1016/j.strueco.2006.04.002

Shah, A. K., Mullainathan, S., & Shafir, E. (2012). Some consequences of having too little. *Science*, 338(6107), 682-685. doi:10.1126/science.1222426

Shah, A. K., Mullainathan, S., & Shafir, E. (2018). Replicating studies on scarcity and borrowing behavior (Shah et al., 2012). Dostupné na: osf.io/vzm23

Shamosh, N. A., & Gray, J. R. (2008). Delay discounting and intelligence: A meta-analysis. *Intelligence*, 36(4), 289-305. doi:10.1016/j.intell.2007.09.004

Shamosh, N. A., DeYoung, C. G., Green, A. E., Reis, D. L., Johnson, M. R., Conway, A. R. A., ... Gray, J. R. (2008). Individual Differences in Delay Discounting: Relation

to Intelligence, Working Memory, and Anterior Prefrontal Cortex. *Psychological Science*, 19(9), 904–911. doi:10.1111/j.1467-9280.2008.02175.x

Shams, K. (2015). Developments in the Measurement of Subjective Well-Being and Poverty: An Economic Perspective. *Journal of Happiness Studies*, 17(6), 2213–2236. doi:10.1007/s10902-015-9691-z

Shankar, A., McMunn, A., & Steptoe, A. (2010). Health-Related Behaviors in Older Adults Relationships with Socioeconomic Status. *American Journal of Preventive Medicine*, 38(1), 39–46. doi:10.1016/j.amepre.2009.08.026

Shields, G. S., Sazma, M. A., & Yonelinas, A. P. (2016). The effects of acute stress on core executive functions: A meta-analysis and comparison with cortisol. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 68, 651–668. doi:10.1016/j.neubiorev.2016.06.038

Shrier, I., & Platt, R. W. (2008). Reducing bias through directed acyclic graphs. *BMC Medical Research Methodology*, 8(1). doi:10.1186/1471-2288-8-70

Schildberg-Hörisch, H. (2018). Are Risk Preferences Stable? *The Journal of Economic Perspectives*, 32(2), 135-154. doi: 10.2307/26409428

Simmons, J. P., Nelson, L. D., & Simonsohn, U. (2011). False-Positive Psychology. *Psychological Science*, 22(11), 1359–1366. doi:10.1177/0956797611417632

Simonovic, B., Stuppel, E. J. N., Gale, M., & Sheffield, D. (2016). Stress and Risky Decision Making: Cognitive Reflection, Emotional Learning or Both. *Journal of Behavioral Decision Making*, 30(2), 658-665. doi:10.1002/bdm.1980

Singh, G. K., Siahpush, M., Hiatt, R. A., & Timsina, L. R. (2010). Dramatic Increases in Obesity and Overweight Prevalence and Body Mass Index Among Ethnic-Immigrant and Social Class Groups in the United States, 1976–2008. *Journal of Community Health*, 36(1), 94–110. doi:10.1007/s10900-010-9287-9

Singh, R. K., & Göritz, A. S. (2018). Ego Depletion Does Not Interfere With Working Memory Performance. *Frontiers in Psychology*, 9. doi:10.3389/fpsyg.2018.00538

Slack, K. S., Holl, J. L., McDaniel, M., Yoo, J., & Bolger, K. (2004). Understanding the Risks of Child Neglect: An Exploration of Poverty and Parenting Characteristics. *Child Maltreatment*, 9(4), 395-408. doi:10.1177/1077559504269193

Smeeding, T. (2015). Poverty, Sociology of. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 753–759. doi:10.1016/b978-0-08-097086-8.32113-4

Social Justice Policy Group. (2016). Breakdown Britain: Interim report on the state of the nation [Report]. Dostupné na: www.centreforsocialjustice.org.uk/core/wp-content/uploads/2016/08/Breakdown-Britain.pdf

- Soman, D., Ainslie, G., Frederick, S., Li, X., Lynch, J., Moreau, P., ... Zauberman, G. (2005). The Psychology of Intertemporal Discounting: Why are Distant Events Valued Differently from Proximal Ones? *Marketing Letters*, 16(3-4), 347–360. doi:10.1007/s11002-005-5897-x
- Spears, D. (2011). Economic Decision-Making in Poverty Depletes Behavioral Control. *The B.E. Journal of Economic Analysis & Policy*, 11(1). doi:10.2202/1935-1682.2973
- Stanovich, K. (2010). *Rationality and the Reflective Mind*. Oxford: Oxford University Press. doi: 10.1093/acprof:oso/9780195341140.001.0001
- Starcke, K., & Brand, M. (2012). Decision making under stress: A selective review. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 36(4), 1228–1248. doi:10.1016/j.neubiorev.2012.02.003
- Steege, S., Tuerlinckx, F., Gelman, A., & Vanpaemel, W. (2016). Increasing Transparency Through a Multiverse Analysis. *Perspectives on Psychological Science*, 11(5), 702–712. doi:10.1177/1745691616658637
- Steinberg, L., Graham, S., O'Brien, L., Woolard, J., Cauffman, E., & Banich, M. (2009). Age Differences in Future Orientation and Delay Discounting. *Child Development*, 80(1), 28–44. doi:10.1111/j.1467-8624.2008.01244.x
- Stevens, J. (1996). *Applied multivariate statistics for the social sciences* (3rd ed.). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Stolper, O. A., & Walter, A. (2017). Financial literacy, financial advice, and financial behavior. *Journal of Business Economics*, 87(5), 581–643. doi:10.1007/s11573-017-0853-9
- Sweller, J., van Merriënboer, J. J. G., & Paas, F. G. W. C. (1998). Educational Psychology Review, 10(3), 251–296. doi:10.1023/a:1022193728205
- Tanaka, T., Camerer, C. F., & Nguyen, Q. (2010). Risk and time preferences: Linking experimental and household survey data from vietnam. *American Economic Review*, 100(1), 557–571. doi:10.1257/aer.100.1.557
- Tangney, J. P., Baumeister, R. F., & Boone, A. L. (2004). High Self-Control Predicts Good Adjustment, Less Pathology, Better Grades, and Interpersonal Success. *Journal of Personality*, 72(2), 271–324. doi:10.1111/j.0022-3506.2004.00263.x
- Tesch, A. D., & Sanfey, A. G. (2008). Models and methods in delay discounting. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1128(1), 90–94. doi:10.1196/annals.1399.010
- Thompson, V. A., Prowse Turner, J. A., & Pennycook, G. (2011). Intuition, reason, and metacognition. *Cognitive Psychology*, 63(3), 107–140. doi:10.1016/j.cogpsych.2011.06.001

- Tine, M. (2014). Working Memory Differences Between Children Living in Rural and Urban Poverty. *Journal of Cognition and Development*, 15(4), 599–613. doi:10.1080/15248372.2013.797906
- Tourangeau, R., & Yan, T. (2007). Sensitive questions in surveys. *Psychological Bulletin*, 133(5), 859–883. doi:10.1037/0033-2909.133.5.859
- Travers, E., Rolison, J. J., & Feeney, A. (2016). The time course of conflict on the Cognitive Reflection Test. *Cognition*, 150, 109–118. doi:10.1016/j.cognition.2016.01.015
- Tuk, M. A., Zhang, K., & Sweldens, S. (2015). The propagation of self-control: Self-control in one domain simultaneously improves self-control in other domains. *Journal of Experimental Psychology: General*, 144(3), 639–654. doi:10.1037/xge0000065
- Turkheimer, E., Haley, A., Waldron, M., D'Onofrio, B., & Gottesman, I. I. (2003). Socioeconomic status modifies heritability of IQ in young children. *Psychological Science*, 14(6), 623–628. doi:10.1046/j.0956-7976.2003.psci_1475.x
- Urminsky, O. & Zauberman, G. (2016). The psychology of intertemporal preferences. In: Wu, G. & Keren, G. (Eds.). *Blackwell handbook of judgment and decision making*. Wiley-Blackwell, Forthcoming. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2733286>
- Vadillo, M. A., Gold, N., & Osman, M. (2016). The Bitter Truth About Sugar and Willpower. *Psychological Science*, 27(9), 1207–1214. doi:10.1177/0956797616654911
- Van der Maas, M. (2016). Problem gambling, anxiety and poverty: an examination of the relationship between poor mental health and gambling problems across socio-economic status. *International Gambling Studies*, 16(2), 281–295. doi:10.1080/14459795.2016.1172651
- van Rooij, M. C., Lusardi, A. and Alessie, R. J. (2012). Financial Literacy, Retirement Planning and Household Wealth. *The Economic Journal*, 122, 449–478. doi:10.1111/j.1468-0297.2012.02501.x
- Vinkers, C. H., Tjebkink, J. K., & Otte, W. M. (2015). Use of positive and negative words in scientific PubMed abstracts between 1974 and 2014: retrospective analysis. *BMJ*, h6467. doi:10.1136/bmj.h6467
- Vohs, K., D. (2013). The poor's poor mental power. *Science*, 341(6149), 969–970. doi: 10.1126/science.1244172
- Wadsworth, M. E., Raviv, T., Reinhard, C., Wolff, B., Santiago, C. D., & Einhorn, L. (2008). An Indirect Effects Model of the Association Between Poverty and Child Functioning: The Role of Children's Poverty-Related Stress. *Journal of Loss and Trauma*, 13(2-3), 156–185. doi:10.1080/15325020701742185

- Waegeman, A., Declerck, C. H., Boone, C., Van Hecke, W., & Parizel, P. M. (2014). Individual differences in self-control in a time discounting task: An fMRI study. *Journal of Neuroscience, Psychology, and Economics*, 7(2), 65–79. doi:10.1037/npe0000018
- Wagenmakers, E.-J. (2007). A practical solution to the pervasive problems of p values. *Psychonomic Bulletin & Review*, 14(5), 779–804. doi:10.3758/bf03194105
- Wagmiller, R. L., Jr., Lennon, M. C., Kuang, L., Aber, J. L., & Alberti, P. M. (2006). The Dynamics of Economic Disadvantage and Children's Life Chances. *American Sociological Review*, 71(5), 847–866. doi:10.1177/000312240607100507
- Wang, M., Rieger, M. O., & Hens, T. (2016). How time preferences differ: Evidence from 53 countries. *Journal of Economic Psychology*, 52, 115–135. doi:10.1016/j.joep.2015.12.001
- Watson, D., Clark, L. A., & Tellegen, A. (1988). Positive and Negative Affect Schedule [Database record]. Retrieved from PsycTESTS
- Wicherts, J. M., Veldkamp, C. L. S., Augusteijn, H. E. M., Bakker, M., van Aert, R. C. M., & van Assen, M. A. L. M. (2016). Degrees of Freedom in Planning, Running, Analyzing, and Reporting Psychological Studies: A Checklist to Avoid p-Hacking. *Frontiers in Psychology*, 7. doi:10.3389/fpsyg.2016.01832
- Williams, D. R., John, D. A., Oyserman, D., Sonnega, J., Mohammed, S. A., & Jackson, J. S. (2012). Research on Discrimination and Health: An Exploratory Study of Unresolved Conceptual and Measurement Issues. *American Journal of Public Health*, 102(5), 975–978. doi:10.2105/ajph.2012.300702
- Williams, T. C., Bach, C. C., Matthiesen, N. B., Henriksen, T. B., & Gagliardi, L. (2018). Directed acyclic graphs: a tool for causal studies in paediatrics. *Pediatric Research*, 84(4), 487–493. doi:10.1038/s41390-018-0071-3
- Wittmann, M., & Paulus, M. P. (2009). Intertemporal choice: Neuronal and psychological determinants of economic decisions. *Journal of Neuroscience, Psychology, and Economics*, 2(2), 71–74. doi:10.1037/a0017695
- Wojcicki, J. M. (2005). Socioeconomic Status as a Risk Factor for HIV Infection in Women in East, Central and Southern Africa: A Systematic Review. *Journal of Biosocial Science*, 37(1), 1–36. doi:10.1017/s0021932004006534
- Xu, S., Pan, Y., Wang, Y., Spaeth, A. M., Qu, Z., & Rao, H. (2016). Real and hypothetical monetary rewards modulate risk taking in the brain. *Scientific Reports*, 6(1). doi:10.1038/srep29520
- Yu, R. (2016). Stress potentiates decision biases: A stress induced deliberation-to-intuition (SIDI) model. *Neurobiology of Stress*, 3, 83–95. doi:10.1016/j.ynstr.2015.12.006

Yuen, E. Y., Liu, W., Karatsoreos, I. N., Feng, J., McEwen, B. S., & Yan, Z. (2009). Acute stress enhances glutamatergic transmission in prefrontal cortex and facilitates working memory. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106(33), 14075–14079. doi:10.1073/pnas.0906791106

Zimbardo, P., Clements, N., & Rego Leite, U. (2017). Time Perspective and Financial Health: To Improve Financial Health, Traditional Financial Literacy Skills Are Not Sufficient. Understanding Your Time Perspective Is Critical. *Time Perspective*, 9–40. doi:10.1057/978-1-137-60191-9_2

3 Chudoba a jej vnímané príčiny, subjektívne ašpirácie chudobných a výskum subjektívnych ašpirácii chudobných matiek v jednorodičovských rodinách ^{*15}

Jaroslava Babjáková

Analýza odbornej psychologickej literatúry (Československá psychologie, Psychológia a patopsychológia dieťaťa, Studia Psychologica a Psychologie pro praxi, resp. Psychologie v ekonomické praxi) v Slovenskej republike a Českej republike za posledných 20 rokov preukázala, že odborná psychologická literatúra a výskum sa výrazne nevenoval téme chudoby v minulosti. Výskumy sa zaoberali napríklad socioekonomickými faktormi (Madarasová-Gecková et al., 2008), socioekonomickými rozdielmi (Gecková, Pudelský, & van Dijk 2001), socioekonomickým statusom (Hnilica, 2006), sociálnym statusom (Řehan & Cakirpaloglu, 2000) či sociálne znevýhodňujúcim prostredím (Džuka & Kovalčíková, 2008). V posledných rokoch bol zaznamenaný záujem o psychologický výskum chudoby napríklad subjektívnymi príčinami chudoby a psychologickými dôsledkami sa zaoberali Džuka et al. (2017), nízkopríjmovými osobami Džuka (2019) a témam vzťahujúcim sa na chudobu ako sú napríklad obavy z chudoby sa venovali Kačmárová, Babinčák a Vargová (2019). Na Slovensku sme nezaznamenali výraznejší záujem o výskum zameraný na vnímané príčiny chudoby okrem Mikuláškovej, Feckovej a Babinčáka (2017) a ašpirácie chudobných.

Pre identifikáciu chudobných sú využívané rôzne kritériá, napríklad ekonomické ťažkosti, resp. členovia rodín s ekonomickými ťažkosťami (Shek, 2004), subjektívne hodnotenie vlastného ekonomického statusu (Nasser & Abouchdid, 2006), životná úroveň respondentov (Davids & Gouws, 2013), príjem (Camfield, Masae, McGregor, & Promphaking, 2013) či socioekonomický status (Frostick, Phillips, Renton, & Moore, 2016). Chudoba je veľký sociokultúrny fenomén skúmaný najmä z ekonomického hľadiska, ktorého presná operacionálna definícia absenteje (Adamkovič & Martončík, 2017). Rovnako aj podľa Mikuláškovej a Adamkoviča (2018) je chudoba konceptom, ktorého definovaním sa zaoberajú skôr ekonómovia ako psychológovia. V psychologickom výskume je často využívaná operacionalizácia pojmu chudoba práve pomocou ekonomického pohľadu na ňu (Mikulášková & Adamkovič, 2018).

^{*15} Časť výskumu bola publikovaná v príspevku Babjáková, J., Džuka, J., & Gresty, J. (2019). Perceived causes of poverty and subjective aspirations of the poor: A literature review. *Československá psychologie*, 63(3), 325–336.

3.1 Vnímané príčiny chudoby

Výskum zameraný na vnímané príčiny chudoby sa orientoval doteraz prevažne na nechudobných respondentov, ktorí nežili v podmienkach chudoby (Nasser, Singahl, & Abouchedid 2005; Weiss & Gal, 2007). Opodstatnenosť skúmania tejto problematiky vyjadrujú Hayati a Karami (2005, s. 1), podľa ktorých „kauzálne atribúcie sú dôležitým mediátorom budúceho správania, pretože ak je označená príčina môže byť prijatá primeraná akcia.“ Skúmanie vnímaných príčin chudoby začalo v sedemdesiatych rokoch dvadsiateho storočia Feaginovou prácou „Poverty: We still believe that God helps those who help themselves“, z ktorej vychádzali aj ďalšie práce (Landmane & Renge, 2010). Výskumný záujem o túto problematiku stále trvá (napr. Davids & Gouws, 2013; Halik & Webley, 2011; Norcia & Rissotto, 2015). Zo 125 výsledkov pod heslom „causes of poverty“ v databáze PsycInfo sa problematike vnímania príčin chudoby venovala viac ako tretina a väčšinou sa jednalo o tri kategórie vnímaných príčin chudoby: individualistické, štrukturálne a fatalistické (Davids & Gouws, 2013; Hayati & Karami 2005; Hunt, 2004; Landmane & Renge, 2010; Nasser et al., 2005). Niektorí autori uvádzajú aj iné kategórie, a to konkrétne napríklad Harper, Wagstaff, Newton a Harrison (1990) – obviňovanie chudobných, obviňovanie vlád tretieho sveta, obviňovanie prírody a obviňovanie vykorisťovania. Halík a Webley (2011) vytvorili aj kategóriu „iné“ obsahujúcu vysvetlenia ako geografia, vek, krajina, ktoré podľa autorov nespádajú ani do jednej z troch vysvetlení chudoby. Nejednoznačnosť zaradenia väčšiny položiek medzi jednu z troch kategórií: individualistické, štrukturálne, fatalistické vysvetlenia uvádza aj Nandori (2014). Niektoré výskumy ale uvádzajú aj dve skupiny príčin, a to interné a externé (Shirazi & Biel 2005).

Z terminologického hľadiska je možné pozorovať pojmovú rôznorodosť pri skúmaní vnímaných príčin chudoby, napríklad atribúcie chudoby „attributions for poverty“ (Bullock, 1999; Norcia & Rissotto, 2015), vnímanie príčin chudoby „perceptions of the causes of poverty“ (Davids & Gouws, 2013) či presvedčenia o chudobe “beliefs about poverty“ (Hunt, 1996; Tagler & Conzarella, 2013).

Z hľadiska krajiny výskumu boli vnímané príčiny chudoby skúmané v mnohých krajinách a na rôznych kontinentoch sveta: Európa (da Costa & Dias, 2015); Austrália a Amerika (Feather, 1974); Veľká Británia (Furnham, 1982); Malajzia (Halik & Webley, 2011), Los Angeles Country (Hunt, 2004); Irán (Hayati & Karami, 2005); Lotyšsko (Landmane & Renge, 2010); India (Nasser, Singhal, & Abouchedid, 2005; Pandey et al., 1982); Lebanon a južná Afrika (Nasser & Abouchedid, 2006); Fínsko (Niemelä, 2008); Taliansko (Norcia & Rissotto, 2015); Hong Kong (Shek, 2004). Niektoré z výskumov sa zamerali na porovnanie medzi viacerými krajinami. Konkrétne Da Costa a Dias (2015) analyzovali

vnímanie príčin chudoby u 15 štátov Európskej Únie (EÚ) a v európskych krajinách uskutočnili analýzu Lepianka, Gelissen a van Oorschot (2010). Da Costa a Dias (2015) analyzovali vnímanie príčin chudoby v rámci 15 štátov EÚ, a to vzhľadom k týmto trom typom: individualistickému, sociálnemu a fatalistickému. Krajiny, v ktorých bolo dobré sociálne zabezpečenie vnímali príčiny chudoby v závislostiach a nedostatku šťastia. Naproti tomu v krajinách, v ktorých bol najvyšší index rizika chudoby boli chudobní považovaní za lenivých, neochotných a tiež prevažovala viera v to, že chudobní sú obeťami spoločnosti a nízkych sociálnych benefitov (da Costa & Dias, 2015). Shirazi (2005) v rámci rodových rozdielov zistil, že ženy vnímali externé príčiny ako dôležitejší determinant chudoby ako muži a externé príčiny boli pozitívne a silne spojené s vnímaním zodpovednosti vlády.

Tri rôzne vnímania príčin chudoby boli skúmané v kontexte rôznych premenných akými sú: spoločenská trieda (Abouchédid & Nasser, 2001; Bullock, 1999), príjem (Feather, 1974; Hunt, 2004; Niemelä, 2008; Norcia & Rissotto, 2015), rod (Bullock, 1999; Feather, 1974; Niemelä, 2008; Seider, Rabinowicz, & Gillmor, 2011), vek (Niemelä, 2008; Norcia & Rissotto, 2015), rasa (Davids & Gouws, 2013; Hunt, 1996; Shelton & Greene, 2012), zamestnanecký status (Feather, 1974), vzdelanie (Feather, 1974; Niemelä, 2008), politická orientácia (Furhnam, 1982; Seider, Rabinowicz, & Gillmor, 2011; Pandey et al., 1982), postoje k chudobným (Landmane & Renge, 2010), miesto kontroly (Nasser & Abouchédid, 2006), sociálna starostlivosť (Bullock, Williams, & Limbert, 2003), poskytovanie pomoci (Bullock, Williams, & Limbert, 2003; Tagler & Cozzarelli, 2013), viera v spravodlivý svet (Harper et al., 1990).

Individualistické vnímanie príčin chudoby zahŕňa charakteristiky ako lenivosť (Halik & Webley, 2011; Hayati & Karami, 2005; Nandori, 2014), nedostatok úsilia chudobných (Halik & Webley, 2011; Hayati & Karami, 2005), nedostatok vzdelania, neochota zmeny, drogy, alkohol, gambling, zlý manažment, nedbalosť, nevhodné postoje chudobných pri hľadaní práce (Halik & Webley, 2011) či nedostatok inteligencie k manažovaniu svojho vlastného života (Hayati & Karami, 2005). Konkrétne individualistické vnímanie príčin chudoby bolo zaznamenané vzhľadom k príjmu u dospelých, ktorí svoj príjem charakterizovali ako vysoký a nízky v porovnaní s tými so stredným príjmom (Feather, 1974). Individualistické vnímanie príčin chudoby bolo zaznamenané aj u dospelých s vysokým príjmom (Norcia & Rissotto, 2015). U ľudí z rozvinutých krajín, ktoré sú súčasťou EÚ prevažovali individualistické ale aj fatalistické príčiny chudoby (da Costa & Dias, 2015). Na druhej strane bolo individualistické vnímanie príčin chudoby zaznamenané u študentov z nižšej strednej triedy v porovnaní s tými z vysokej triedy (Abouchédid & Nasser, 2001) a tiež Hunt (1996) zistil negatívny vzťah medzi výškou príjmu a preferenciou individualistického vnímania príčin chudoby. Hayati a Karami (2005) zistili, že farmári, ktorí preferovali

individualistické vnímanie príčin chudoby mali okrem iného aj vyššiu kvalitu života, well-beingu. Podľa Norcia a Rissotto (2015) z hľadiska miesta kontroly u nízkopríjmových respondentov externé vysvetlenia a vyšší príjem bol spojený s internalistickými príčinami chudoby. Vyšší zamestnanecký status rodičov bol zaznamenaný u študentov s individualistickým vnímaním príčin chudoby (Abouchedid & Nasser, 2001) a takéto vnímanie príčin chudoby bolo v negatívnom vzťahu k postoju voči chudobným, čo znamená, že slabšie vnímanie individualistických príčin chudoby predikovalo pozitívnejší postoj k chudobným, a to aj u chudobných aj u sociálnych pracovníkov (Landmane & Renge, 2010). Z hľadiska ďalších sociodemografických premenných Bullock (1999) a Niemelä (2008) zistili preferenciu vnímania individualistických príčin chudoby u žien, pričom, ale Feather (1974) nezistil rodové rozdiely v tomto vnímaní, no zistil pozitívnu koreláciu s vekom. Naproti tomu Norcia a Rissotto (2015) zistili túto preferenciu u mladších. V rámci vzdelania bola zistená preferencia individualistického vnímania príčin chudoby pri nižšom vzdelaní (Hunt, 1996; Niemelä, 2008) či pri adolescentoch z vidieka s nižším vzdelaním (Halik & Webley, 2011). Negatívny vzťah výšky vzdelania a preferencie individualistického vnímania príčin chudoby zaznamenal Hunt (1996), ktorý v tomto kontexte zahrnul do analýzy rasu respondentov, pričom tento vzťah bol významný najmä pre respondentov bielej rasy. Podľa Davids a Gouws (2013) práve biela rasa je významným prediktorom individualistického vnímania príčin chudoby. V rámci politickej preferencie bolo možné zaznamenať preferenciu individualistického vnímania príčin chudoby najmä u „independent voters“ a menej u republikánov a demokratov (Bullock, 1999), u konzervatívcov v porovnaní s „labour voters“ (Furnham, 1982) a u pravicovo orientovaných respondentov (da Costa & Dias, 2015). Pripisovanie viny chudobným za ich chudobu bolo vo vzťahu aj k premenným ako je viera v spravodlivý svet, konkrétne v „pro-just world“ no výraznejšie pri „anti-just world beliefs“ (Harper et al., 1990). Z hľadiska pomoci a jej poskytovania výskum poukázala na negatívny vzťah k tomuto vnímaniu príčin chudoby (Tagler & Cozzarelli, 2013), ktoré je aj prediktorom reštriktívnych opatrení v sociálnej starostlivosti (Bullock et al., 2003).

Čo sa týka štrukturálneho vnímania príčin chudoby to je charakterizované napríklad nezamestnanosťou, nedostatkom pracovných príležitostí, nedostatkom sociálnej spravodlivosti, diskrimináciou, vládou (Hayati & Karami, 2005) či zlou ekonomikou (Nandori, 2014). V rámci skúmaných premenných bolo zistené, že štrukturálne vnímanie príčin chudoby je preferované u ľudí s nižším príjmom (Hunt, 2004; Niemelä, 2008), s nízkym alebo základným prístupom k základným potrebám, u tých, ktorí majú nízky štandard bývania (Davids & Gouws, 2013) či u chudobných (Bullock, 1999). Štrukturálne vnímanie príčin chudoby bolo zaznamenané aj v prípade ak bola vyššia identifikácia

s chudobnými (Landmane & Renge, 2010). Nasser a Abouchedid (2006) zistili, že štrukturálne vnímanie príčin chudoby sa prejavilo viac u tých, ktorí mali interné a nie externé miesto kontroly. V rámci rodu bolo preferované najmä ženami (Bullock, 1999; Hunt, 1996; Seider et al., 2011), pričom vzhľadom k veku sa prejavila ako pozitívna (Hastie, 2010; Niemelä, 2008) tak aj negatívna korelácia (Feather, 1974). V rámci rasy preferovali štrukturálne vnímanie príčin chudoby respondenti čiernej rasy oproti respondentom bielej rasy (Shelton & Greene, 2012). Štrukturálne vnímanie príčin chudoby bolo preferované sociálnymi pracovníkmi, ale porovnaním s inými skupinami zo strednej triedy sa nepotvrdila prevaha štrukturálneho vnímania príčin chudoby. Sociálni pracovníci preferovali psychologické príčiny, medzi ktoré radili intrapersonálne problémy, mentálne ťažkosti, rôzne poruchy osobnosti a ďalšie položky súvisiace s psychopatológiou, emóciami a interpersonálnymi zručnosťami (Weiss & Gal, 2007). Vzhľadom k počtu rokov venovaných sa istému odboru bolo zistené, že na začiatku štúdia sa študenti sociálnych vied a obchodu nelíšili v ich tendencii viniť osobu za chudobu a nezamestnanosť. Po dvoch rokoch štúdia sa ukázalo, že študenti sociálnych vied menej vinia osobu oproti študentom obchodu. V obviňovaní systému bol zaznamenaný reverzný efekt (Guimond & Palmer, 1996). Z hľadiska politickej ideológie Heaven (1994) zistil štrukturálne vnímanie príčin chudoby u respondentov, ktorí boli ľavičiari. Pravícovo orientovaní respondenti mali tendenciu zamerať sa na interné príčiny ako je nízka inteligencia či nižšia morálka (Heaven, 1994). K podobným výsledkom dospeli aj Pandey et al. (1982), ktorí zistili, že ľavičiari vnímajú chudobu viac cez sociálne príčiny oproti neutrálnym a pravičiarom, ktorí využívajú osobné charakteristiky chudobných, ich schopnosti. Tento pohľad na príčiny chudoby preferovali demokrati (Bullock, 1999), lejbristi (Labour voters) (Furnham, 1982) a konzervatívny pohľad bol v negatívnom vzťahu k vnímaniu príčin chudoby cez štrukturálne príčiny (Shirazi & Biel, 2005). Progresívna sociálna politika bola vo vzťahu k tomuto vnímaniu príčin chudoby (Bullock et al., 2003), a tiež pozitívne korelovalo s úmyslom poskytovať pomoc, avšak nie s dobrovoľníctvom (Tagler & Cozzarelli, 2013).

Čo sa týka fatalistického vnímania príčin chudoby, to reprezentuje vnímanie príčin v osude, v tom, že Boh dáva prirodzený poriadok, zdedení chudoby od rodičov či vo veľkej rodine (Hayati & Karami, 2005). Môže ísť aj o kombináciu fatalistického a štrukturálneho vnímania príčin chudoby, čo reprezentuje predsudky a diskrimináciu voči minoritám a chudobným, zlyhanie spoločnosti v poskytovaní škôl v dostatočnom množstve a kvalite či nešťastí (Bullock, 1999). Brimeyer (2008) uvádza vysvetlenie chudoby, ktoré nazýva nadprirodzený zásah, čo reprezentuje vôľa Boha alebo nedostatok viery. V rámci skúmaných vzťahov rôznych premenných a fatalistického vnímania príčin chudoby bolo zistené, že tento pohľad preferujú najmä respondenti s nízkymi a priemernými

platmi (Niemelä, 2008) a žijúci v podmienkach nízkej životnej úrovne (Davids & Gouws, 2013), ale aj respondenti z rozvinutých krajín (da Costa & Dias, 2015). Z ďalších sociodemografických premenných ako je rod, vek, vzdelanie, rasa, ale aj premenných ako je politické volebné správanie či poskytovanie pomoci predchádzajúci výskum nepriniesol jednoznačné zistenia vo vzťahu k fatalistickým príčinám chudoby. Napríklad z hľadiska rodu Feather (1974) zistil v jednej položke reprezentujúcej tento pohľad preferenciu u mužov naproti tomu Norcia a Rissotto (2015) zistili preferenciu u žien. Fatalistické vnímanie príčin chudoby bolo podľa Niemelä (2008) zaznamenané ako u starších tak aj mladších, pričom preferenciu druhej menovanej skupiny potvrdili Halík a Webley (2011). Davids a Gouws (2013) napríklad potvrdili fatalistické vnímanie príčin chudoby u respondentov inej rasy a obyvateľov mestských oblastí. V rámci politickej preferencie a volebného správania lejbristi („labour voters“) preferovali niektoré z príčin, ktoré radíme k fatalistickému vnímaniu chudoby a takisto bol tento pohľad zaznamenaný aj u pravičiarov alebo tých, ktorí boli neutrálni (Pandey et al., 1982). Fatalistické vnímanie príčin chudoby bolo vo vzťahu aj s progresívnou sociálnou politikou (Bullock et al., 2003).

3.2 Subjektívne ašpirácie chudobných

Nedostatok úsilia chudobných ľudí patrí podľa Landmare a Renge (2010) k vnímaným príčinám chudoby. Vyvíjajú teda chudobní dostatok úsilia a majú ašpirácie, kde toto úsilie vynakladajú na dosiahnutie stanovených cieľov? Smith (in Ostorne & Weiner, 2015, s. 149) uvádza, že: „skutočná tragédia chudobných je chudoba ich ašpirácii.“ Podľa Gurin a Gurin (1970) je vhodné zamerať sa na očakávania chudobných, ktoré sú dôležitými zložkami motivácie. Významné sú pritom minulé skúsenosti a teda minulé úspechy alebo zlyhania, pričom považujú práve nízke očakávania chudobných za dôležitý psychologický problém. Chudobní považujú za málo pravdepodobné dosiahnuť ich ciele a disponujú pocitom, že nemajú kontrolu nad vlastnými príležitosťami, čo vedie k ich veľmi nízkym očakávaniam (Gurin & Gurin, 1970).

Ašpirácie je možné definovať ako hodnotenie dôležitosti dosiahnutia určitého životného cieľa pre daného respondenta, no na druhej strane očakávania sú hodnotením respondentovho vnímania šance dosiahnuť určitý cieľ v živote (Kabiru, Mojola, Beguy, & Okigbo, 2013). Wijnberg a Weinger (1997, s. 203) zároveň uviedli, že „sny sú vedomé ašpirácie a tiež nádeje vzhľadom do budúcnosti. Ak matka vie vizualizovať samú seba v nevyskúšanej role, vie byť viac efektívna v realizovaní jej snov.“ Z výskumov zameraných na chudobné matky v jednorodičovských rodinách (De Civita et al., 2004; Lichter, Batson, & Brown, 2004; Miller-Lewis et al., 2005) môžeme identifikovať podľa nástrojov, či položiek zisťujúcich ašpirácie, že sa jednalo o chcenie v rôznych sledovaných oblastiach. Jednalo sa konkrétne o zisťovali ašpirácie matiek týkajúce sa

vzdelania ich detí ako odpoveď na stupeň vzdelanie, ktorý matky chcú, aby ich dieťa ukončilo (De Civita et al., 2004), o túžbu po vydaji (či sa žena v budúcnosti chce vydať) očakávania vydaja (očakávanie žien, že sa vydajú v budúcnosti v prípade, ak boli slobodné a vydaja za súčasného priateľa, ak kohabitovali) (Lichter et al., 2004). Niektorí sa tiež rozhodli skúmať aspirácie u detí (Pasquier-Doumer & Brandon, 2015), adolescentov (Nitardy, Duke, Pettingell, & Borowsky, 2014) a mladých dospelých (Kabiru et al., 2013).

Domáce výskumné zistenia v oblasti psychologického výskumu sa nevenujú aspiráciám chudobných či chudobných matiek v jednorodičovských rodinách na Slovensku alebo aj v Českej republike, no venuje sa jej výskum v zahraničí najmä v USA (Dill, 1998; Lichter et al., 2004; Parish et al., 2008; Sharp & Ispa, 2009), v Kanade (De Civita et al., 2004) či Austrálii (Miller-Lewis et al., 2005). Medzikultúrnemu porovnaniu medzi americkými a anglickými chudobnými matkami v jednorodičovských rodinách sa venovali Wijnberg a Weinger (1997). Kontext snov amerických a anglických žien sa líšil (Wijnberg & Weinger, 1997). Americké ženy zdieľali sny o práci a materiálnych úspechoch, ktoré boli tesne za starostlivosťou o deti a dosiahnutím finančnej nezávislosti. Americké matky pracujúce na polovičný úväzok chceli byť finančne samostatné, aby zvládli finančnú situáciu samé. Naproti tomu anglické ženy aj keď boli pod ekonomickým tlakom necítili vážne ohrozenie a túžili v budúcnosti po zmysluplných vzťahoch a rozvoji. Taktiež si priali kreatívne vyjadrenie ako aj naplnenie rodičovskej a finančnej zodpovednosti. Priali si, aby im práca priniesla oboje aj naplnenie aj prácu. Anglické ženy sa zdá mali viac volieb a ich sny sa nezameriavali výhradne na primárne potreby ako sú aj financie (Wijnberg & Weinger, 1997). V rámci výskumu zameraného na chudobných Camfield et al. (2013) nezistili nižšie aspirácie u chudobných žijúcich v Thajsku. Nezaznamenali signifikantné rozdiely v počte a type cieľov, ktoré ľudia z chudobných domácností považujú za dôležité, čo môže poukazovať na spoločenský konsenzus dôležitosti potrieb pre život. Chudobní ľudia sa môžu cítiť byť prijatí ich komunitou a môžu čerpať v miestnych sociálnych sieťach (Camfield et al., 2013).

Z hľadiska veku neboli zaznamenané vyššie aspirácie u mladších ako u starších respondentov (Camfield et al., 2013). Ani Kabiru, Mojola, Beguy a Okigho (2013) nezaznamenali rozdiely v aspiráciách z hľadiska veku, ktorí ešte do analýzy pridali očakávania, čiže vnímané životné šance, kde zaznamenali rozdiel. Konkrétne najmladšia kohorta respondentov nemala vyššie životné aspirácie, ale mala vyššie očakávania pre dosahovanie týchto aspirácií. Tento väčší rozdiel medzi aspiráciami a očakávaniami potom vedie k vyššej pravdepodobnosti kriminality (Kabiru et al., 2013). Čo sa týka detí podľa Pasquier-Doumer a Brandon (2015) tie, ktoré majú rodičov s nižším vzdelaním alebo chudobných rodičov mali nižšie aspirácie ako iné deti v akomkoľvek veku. Deti rodičov s nižším vzdelaním neaspirujú na prestížne povolania, pretože si myslia, že tieto povolania sú pre nich nedosiahnuteľné alebo o ich existencii ani nevedia (Pasquier-Doumer & Brandon, 2015). Skutočnosť, že hojnosť domácnosti s

nízkymi aspiráciami nie je pravidlom demonštrujú Frostick et al. (2016). Napriek vysokej deprivácii domácnosti, v ktorej adolescenti žili boli zaznamenané vysoké aspirácie a významná spojitosť medzi blahom domácnosti a očakávaním pokračovať vo vyššom vzdelávaní. Bieli britskí študenti mali nižšie aspirácie ako tí z iných etník. Dievčatá chceli byť úspešnejšie v škole ako chlapci, teda chceli ísť na univerzitu. V rámci aspirácii v povolani neboli rodové rozdiely a rozdiely neboli zistené ani vzhľadom k veku. Vo vzťahu však boli školské aspirácie, vyššie školské aspirácie a aspirácie v povolani so spokojnosťou so životom a sebahodnotením (Frostick et al., 2016). Nižšie aspirácie boli zistené u adolescentov bielej rasy, ale nie inej rasy poberajúci obed za zvýhodnené ceny alebo bez poplatku (Nitardy et al., 2014).

Podľa údajov Štatistického úradu Slovenskej Republiky (2020, online), sú jednorodičovské rodiny dlhodobo jednou z chudobou najohrozenejších skupín na Slovensku. Po prvé sa výskum z hľadiska aspirácii chudobných matiek v jednorodičovských rodinách vzťahuje na ich deti, konkrétne sa venoval témam očakávania k výchove dcér a synov (Parish et al., 2008; Sharp & Ispa, 2009) a matkiným aspiráciám ohľadom vzdelania pre jej dieťa (De Civita et al., 2004). Na preskúmanie cieľov a očakávaní vzhľadom k výchove dcér a synov nízkopríjmových matiek v jednorodičovských rodinách, ktoré boli čiernej rasy sa zamerali Sharp a Ispa (2009). Pomocou 12 pološtruktúrovaných rozhovorov s nízkopríjmovými matkami v jednorodičovských rodinách skúmali ciele pri výchove dieťaťa na základe ktorých reflektovali najmä strach založený na ich osobnej skúsenosti. Matky chceli, aby ich dcéry rešpektovali samé seba a vyhli sa nevhodným situáciám s chlapcami a obávali sa, že by mohli dopadnúť ako ony s mužmi preto, aby sa ich dcéry vyhli tehotenstvu v tínedžerskom veku. Vzhľadom k synom matky chceli, aby boli iní ako muži, ktorých ony poznali. Za významné u chlapcov vnímali dosiahnutie rešpektu, zodpovednosti, úcty k ženám a celkovo gentlemanský prístup (Sharp & Ispa, 2009). Podobne aj Parish et al. (2008) zistili medzi aspiráciami matiek v jednorodičovských rodinách, ktoré boli chudobné a zároveň mali aj nejaké postihnutie, že chcú lepší život pre svoje deti a zároveň im ukázať morálny príklad. Čo sa týka aspirácií matiek ohľadom vzdelania ich detí De Civita et al. (2004) nezistili významnú koreláciu medzi rodinnou štruktúrou a aspiráciami matky ohľadom vzdelania jej dieťaťa, avšak bola zistená stredne silná pozitívna korelácia medzi týmito jej aspiráciami a ekonomickými zdrojmi rodiny (a tiež medzi jej aspiráciami ohľadom vzdelania jej dieťaťa a vzdelaním matky či vekom matky, v ktorom sa jej narodilo prvé dieťa). V rámci vzdelania bola zistená negatívna korelácia medzi aspiráciami matky ohľadom vzdelania jej dieťaťa ak dieťa potrebovalo buď špeciálne vzdelávanie alebo na svoj vek nebolo v takej triede ako by už malo byť, ale ešte v nižšej. Matky takýchto deti mali na tieto svoje deti nižšie aspirácie ohľadom ich vzdelania. Naproti tomu vyšší vek matky pri narodení jej prvého dieťaťa a viac rokov formálneho vzdelania pozitívne korelovalo s vyššími aspiráciami ohľadom vzdelaniach jej dieťaťa. Čo sa týka chudoby, tie matky, ktoré boli závislé na príspevkoch od vlády („welfare-dependent“) a ktoré boli pracujúcimi

chudobnými vykazovali signifikantne nižšie aspirácie ohľadom vzdelanie ich detí ako matky, ktoré boli z nikdy nechudobných rodín (De Civita et al., 2004).

Po druhé boli formulované aspirácie chudobných matiek v jednorodičovských rodinách k sebe samým, ktoré je možné zaradiť do dvoch podkategórií, a to podľa cieľa, na ktorý sú zamerané. Po prvé ide o zvýšenie vzdelania (Dill, 1998) či aspirácie spojené s prácou (Dill, 1998; Parish et al., 2008). Po druhé sa jedná o ich manželský status (Lichter et al., 2004). Výskum Miller-Lewis et al. (2005) skúma ako pracovné tak aj rodinné aspirácie v kontexte psychologického distresu. Do prvej podkategórie patrí výskum Dilla (1998), ktorý v kvalitatívnej analýze pojednáva o cieľoch a aspiráciách nízkopríjmových afroamerických matiek v jednorodičovských rodinách, z ktorých väčšina sú poberateľkami príspevkov („welfare recipients“). Pre tieto matky bolo dôležité dokončenie vzdelania a nájdenie si práce. Vzdelanie vnímali ako významný cieľ pre seba a tiež aj pre svoje deti, avšak napriek ich vzdelaniu a tréningom žili v chudobe. Mnohé z týchto žien boli tzv. pracujúce chudobné a potrebovali pomoc od rodiny či vlády. Ekonomické bariéry boli niekedy spojené aj s rasovou diskrimináciou, ktorá viedla k limitovaným pracovným príležitostiam pre tieto ženy čiernej rasy (Dill, 1998). Podobne Parish et al. (2008), ktorí sa zaoberali aspiráciami respondentiek s kumulovanými problémami (mnohonásobnými ťažkosťami) reprezentovanými spojením troch výrazne náročných okolností (chudoba, status matky v jednorodičovskej rodine, postihnutie – telesné, mentálne alebo intelektuálne) zaznamenali u týchto respondentiek ochotu pracovať. Naproti mnohým vyššie uvedeným výskumom pojednávajúcim o aspiráciách matiek žijúcich v chudobe (De Civita et al., 2004; Miller-Lewis et al., 2005; Sharp & Ispa, 2009) a dokonca aj zažívajúcich kumulované ťažkosti (Parish et al., 2008), niektoré z výskumov opomínajú kontext chudoby pri skúmaní tejto témy. Napríklad Ogunsiji a Wilkes (2005), ktorí za významné identifikovali momentálne štúdium matiek v jednorodičovských rodinách na univerzite, pretože ho hodnotili pozitívne a videli práve z tohto dôvodu svoju budúcnosť lepšie. Na druhej strane, aspirácie ohľadom manželstva vo výskumnom súbore obsahujúcom jednak slobodné a tiež aj kohabitujúce ženy, ktoré mali deti alebo aj tie, ktoré deti nemali a boli z rôzneho socioekonomického znevýhodneného prostredia preskúmali Lichter et al. (2004) a zistili, že matky v jednorodičovských rodinách netúžia viac po vydaji ako slobodné ženy bez detí. Matky v jednorodičovských rodinách s najvyšším vzdelaním a zároveň nikdy nevydaté túžili po vydaji najviac. Túžba a očakávanie po vydaji bola veľmi vysoká u slobodných žien zahrňujúc aj matky v jednorodičovských rodinách. Tieto matky v jednorodičovských rodinách boli avšak menej schopné transformovať ich túžbu po vydaji do takéhoto správania napriek tomu, že túžili po vydaji, a teda chceli mať stabilný rodinný život. Vydať sa bolo identifikované ako vysoko hodnotený osobný cieľ u nevydatých žien vrátane nízkopríjmových matiek v jednorodičovských rodinách. Analýza ukázala, že matky v jednorodičovských rodinách majú nižšie očakávania ale nie túžby po manželstve ako slobodné ženy bez detí. Takisto aj ženy zo znevýhodnených rodín, ktoré poberali finančnú

pomoc mali nižšie očakávania ale nie túžby ohľadom manželstva (Lichter et al., 2004). Pracovné aj rodinné aspirácie kombinuje výskum Miller-Lewis et al. (2005) realizovaný u mladých žien z Austrálie, ktoré boli slobodné, čiže nežili v manželstve ani vo vzťahu a zároveň boli čerstvými matkami s rôznym príjmom. Bola zistená menšia pravdepodobnosť, že sa tieto ženy stanú tehotnými medzi prvou a druhou štúdiou, ktoré boli počas výskumu realizované, v prípade ak tieto ženy mali menej skúseností s nezamestnanosťou, vyšší príjem, vyššie aspirácie ohľadom práce a nižšie aspirácie ohľadom rodiny. Čo sa týka aspirácii do budúcnosti bol zaznamenaný pozitívny vzťah so psychologickým distresom. Vyšší psychologický distres bol signifikantne spojený s väčšími aspiráciami ohľadom práce a nižšími aspiráciami ohľadom rodiny. Aspirácie nemediovali vzťah medzi nezamestnanosťou/príjmom a následným tehotenstvom. Vzťah medzi aspiráciami a následným tehotenstvom, a tiež medzi nezamestnanosťou/príjmom a následným tehotenstvom boli čiastočne mediované psychologickým distresom (Miller-Lewis et al., 2005).

3.3 Aspirácie chudobných matiek v jednorodičovských rodinách – kvalitatívny výskum

Na základe realizácie pološtruktúrovaných rozhovorov s 8 chudobnými matkami v jednorodičovských rodinách vo veku 30-55 rokov sme v našom výskume zisťovali aké sú aspirácie chudobných matiek v jednorodičovských rodinách žijúcich v meste na východnom Slovensku, ktoré sú klientkami organizácie zaoberajúcej sa pomocou chudobným. Za účelom dodržania anonymity sme respondentky označili A, B, C, D, E, F, G, H. K analýze dát sme použili metódu vytvárania trsov (clustering), ktorá podľa Čermáka a Štepaníkovej (1998) môže slúžiť k hierarchizácii, a to od dielčích kategórii po všeobecné jednotky. Identifikovali sme dve hlavné skupiny aspirácii, a to aspirácie matiek vzhľadom k ich deťom a tiež aspirácie matiek vzhľadom k sebe samým. Skutočnosť, že matky formulovali aspirácie vzhľadom k sebe a tiež vzhľadom k deťom môže poukazovať na významnosť detí v živote matiek a starostlivosť o ne, ktorá má dopad na ich vlastný život.

Čo sa týka aspirácii matiek vzhľadom k deťom viaceré respondentky uviedli podobne ako respondentka B: „To je hlavné, a to každá matka si povie, že pre dcéry aj keby svet prebil.“ pričom tu boli identifikované štyri témy, a to materiálne zabezpečenie, vzdelanie detí, zdravie a výchova. Po prvé, v rámci aspirácii, ktoré sa týkali ich detí jednou z oblastí boli zaznamenané ciele vyjadrujúce materiálne zabezpečenie ako uvádza respondentka A. A: „...chcem aby deti mali každý svoju izbu, aby mali všetko, čo potrebujú, nič viac, nič menej. Nepotrebujem mať neviem čo, ale proste mali svoju izbu a všetko, čo k tomu patrí...“ Podobne uviedla aj respondentka E. E: „Veľkým mojím snom je zabezpečiť svoje deti, lebo nič som im nedala. Ja som sa snažila prežiť zo dňa na deň. Ja som nevedela šetriť, lebo nebolo z čoho. Zase som nebola nejaká

zlatokopka, čo si nájde nejakého priateľa, aby kvôli peniazom, všetko mám vydreté rukami. Ja nemám nič zadarmo. Teraz čo z XY mám potraviny alebo l'adničku, práčku, mne keď prvýkrát z XY niečo dali ja som im d'akovala, ja som nevedela im vynad'akovať, mne nikto nič zadarmo nedal, rozumiete ma.“ Respondentka E taktiež uviedla: „Veľa toho by som chcela. Chcela by som, aby dievčatá niečo mali, aby sa nemuseli tak trápiť a hlavne XY (staršia dcéra) pomôcť, XY (mladšia dcéra), to bývanie rozumiete ma.“ Je možné konštatovať, že z aspirácii vzťahujúcich sa na deti matky formulovali pranie materiálne zabezpečiť deti. Taktiež uviedli konkrétne chcenie lepšieho života pre svoje deti, čo je v súlade so zistením Parish et al. (2008).

Po druhé boli identifikované výpovede vzťahujúce sa k vzdelaniu ich detí, o čom svedčia výpovede respondentiek D, B a A. D: „...syn, aby sa učil, veď sa učí ale, aby sa učil ešte viac...“ Rovnako aj respondentka A: „...aby chodili do školy, vyštudovali a aby sme sa mali dobre...“ Okrem toho to spájali už aj s dobrou prácou ako uvádza respondentka B: „Do budúca chcem aby dievčatá mali dobrú školu, dobrú robotu...“ V týchto vyjadrenia je tak možné pozorovať chcenie, aby ich deti mali vzdelanie a dobrú prácu v súlade so zistením Dilla (1998).

Po tretie sa výpovede týka zdravie ich detí, konkrétne respondentka C uviedla: „...a hlavne hlavne, čo chcem čím skôr, aby mal XY (syn) po tej operácii či už by bral invalidné alebo proste to už je jedno, len aby proste bol za tou vodou, aby mohol s nami chodiť kade tade po tých výletoch, jak predtým, že sme boli spolu stanovať, bo teraz pôjde stanovať a hovorí mami načo pôjdem tam, do vody nemôžem, hovorí budem pozerat' jak iní.“

Po štvrté bola identifikovaná téma vzhľadom k výchove resp. starostlivosti. Respondentka F uviedla: „Nič nechcem len, aby som tu ešte bola kým vnuk vyrastie. Žeby som sa mohla o neho čo najdlhšie postarať, aby sa osamostatnil, uvidíme či sa mi to podarí a chcela by som aby tie dievčatá sa spamätali, aby fungovali ako v normálnej rodine a vychovávali tie deti a najmä tá staršia, aby naspäť získala tú svoju dcéru, aby naozaj fungovala ako matka aj žena alebo nedajbože aj manželka a hovorím tá mladšia to isté. Proste, žeby sa dievčatá spamätali z toho všetkého a hovorím vnuk, aby som bola čo najdlhšie, aby som ho mohla dať do poriadku, žeby nebol sám na tom svete, lebo ako neviem, čo by bolo.“ Môžeme poznamenať, že matkám záležalo na zdraví ich detí, a to buď vo všeobecnosti alebo pri pomoci s konkrétnym zdravotným problémom. Medzi ďalšie aspirácie matiek formulovaných vzhľadom k ich deťom patrila výchova. Matkám záležalo na tom, aby sa mohli postarať a byť oporou pre deti a mali usporiadaný život. Podobne Sharp a Ispa (2009) zaznamenali dôležitosť výchovy detí, keď identifikovali u matiek chcenie, aby ich dcéry neboli tehotné v tínedžerskom veku a synovia sa správali zodpovedne, s úctou a rešpektom. Morálny príklad pre deti matky hodnotili významne aj vo výskume Parish et al. (2008).

Čo sa týka druhej identifikovanej oblasti tém, aspirácii chudobných matiek v jednorodičovských rodinách vzhľadom k sebe samým boli identifikované

nasledujúce témy: financie a materiálne zabezpečenie, bývanie, práca a sobáš, vzdelanie, zdravie a oddych. Zdravie a oddych sa vzťahovali aj k ich rodine.

Po prvé, oblasť financií a materiálneho zabezpečenia podporujú výroky viacerých respondentiek. Konkrétne D: „...aby sme netrpeli núdzou...“, a zároveň respondentka B uviedla. B: „Aby sa u doktoroch neplatilo tol'ko, že idete na pohotovosť tam 30 tam 50, za lieky, aby to trošku bola zmena nejaká.“ Aj respondentka E by si priala mať viac financií, čo vyjadrila nasledovne. E: „Hlavne, hlavne to keby Pánbožko pomohol, keby som niečo vyhrala hneď jednej druhej, aby sa nemuseli tak trápiť jak som sa trápila ja a nenapísať na mužov majetky, na seba. Keby sa niečo nedajbože stalo, žeby mali furt a nie polku z toho dostať.“ Respondentka G by do budúcnosti chcela práčku. G: „Práčka to tak jak druhá ruka.“ Zároveň uvádza, že: G: „Nedá sa hovoriť, 300 eura 400 nedá sa.“ Aj respondentka F uviedla cieľ do budúcnosti vzhľadom k financiám. F: „Hlavne ten dlh, aby som splatila za nájom, hrozilo mi lebo ma dali aj na súd, ešte mi neprišlo odpoveď, bo som sa odvolala, lebo som napísala dôvody, prečo sa to stalo, lebo oni mi dali výpoveď z nájmu ale splácam, takže nemali by mi dať, lebo splácam aj teraz platím nájom aj všetko ale uvidíme ešte mi neprišla odpoveď. No dúfam, že ma nevyst'ahujú.“ Matky teda chceli lepšie materiálne a finančné zabezpečenie ale aj spotrebný tovar ako je práčka. Jedna z respondentiek v budúcnosti plánovala splatiť dlh, ktorý mala kvôli obave z vyst'ahovania z bytu. Richards (1989) v súvislosti s bývaním zistil zvyšujúcu sa pravdepodobnosť zmeny bydliska v súvislosti s nízkym príjmom. V rámci bývania respondentky vyjadrili prianie po lepšom bývaní, či bývaní na dedine. Tieto ciele do budúcnosti môžu súvisieť s chcením vymaniť sa z nepriaznivej finančnej situácie a dosiahnuť lepší životný štandard. Konkrétne po druhé, oblasť bývania bolo možné viackrát zaznamenať nasledovne: G: „Čo ja viem chceli by sme odísť stadiaľ dakde, ale nemám kde, ale nie d'aleko tu blízko, svoj rodinný domček, bo to ne našo, to furt, tam sú 36 dediči na ten dom.“ Respondentka G vidí ale ako prekážku v zrealizovaní tohto cieľa hlavne financie. G: „Áno, chcela by som, žeby ale to sa nedá to nič, keď ťažký ťažké, to ne to nemôžem, ja by som prestúpila ako do druhého, ale ako od bytu do bytu, to sa nedá.“ Prvoradosť bývania zdôraznila respondentka C. C: „To bývanie toto, toto je samé prvé a potom to ostatné to by prišlo samé jak sa hovorí, bo bývanie je vždycky prvoradé.“ Bývanie a domov boli medzi aspiráciami aj respondentka H: „Jú, ja mám taký jeden plán ale neviem či sa splní, že chcela by som mať všetky deti pri sebe, mať jeden taký dobrý dom a s nimi žiť v jednej domácnosti, aby sme boli spolu. Na toto furt myslím, ale to sa nesplní.“ Prekážku k splneniu vníma takto. H: Chýba k tomu peniaze. Lebo keď človek nemá peniaze nemá nič.“

Po tretie, výroky sa vzťahovali k práci, a to najmä u matiek pracujúcich na aktívnych prácach, ktoré formulovali ciele vzhľadom k nájdeniu si stabilnej práce. B: „No nooo jaaa ja som zatiaľ spokojná ale ešte to není ono, ja by som chcela stálu robotu a lepšiu, toto je môj cieľ toto by som chcela dosiahnuť...“ Nájdenie si práce ako cieľ do budúcnosti formulovala aj momentálne nezamestnaná respondentka G a respondentka E by v budúcnosti taktiež chcela

inú prácu, ktorá by ju viac zaujímal ako tá ktorú robí teraz (upratovanie). Po štvrté sme zaznamenali aj výroky vzťahujúce sa k vzdelaniu jednej respondentky, ktorá v minulosti mala podanú prihlášku na vysokú školu, no nedostala sa na štúdium. Na jednej strane možnosť ďalšieho štúdia vylučovala. D: „Nie, už nie, už nemám takú motiváciu.“ D: „Neviem, tak načo mi to už bude teraz.“ Na druhej strane však uviedla. D: „Neviem asi nie ale ja nad tým stále tak rozmýšľam tak uvidím potom možno mi kamarátka hovorí: „Ta mám aj takú 53-ročnú kolegyňu, to si môžeš stále urobiť vysokú školu.“ D: „A ta už načo takej 53-ročnej vysoká škola, načo to už je, ako dobre, že si urobí radosť ale neviem, nejaké uplatnenie v práci? Neviem.“ Čo sa týka študijného odboru zvažuje odbor sociálna práca. Mať stabilnú a tiež zaujímavejšiu prácu bolo ďalšou oblasťou aspirácii matiek. Podobne aj Parish et al. (2008) identifikovali u týchto matiek chcenie pracovať. To môže súvisieť s ich uvedomovaním si vlastnej finančnej situácie, keďže sú samoživiteľkami. Jedna z respondentiek (D) uvažovala nad vysokoškolským vzdelaním ale nebola preň úplne rozhodnutá. Naproti tomu Dill (1998) zaznamenal chcenie matiek dokončiť si vzdelanie, nakoľko to vnímali ako významný cieľ. Respondentky v našom výskumnom súbore nemali vysokoškolské vzdelanie a respondentka, ktorá nad tým uvažovala nebola pre to rozhodnutá, nakoľko nevnímala už jeho významnosť vzhľadom k uplatneniu sa na pracovnom trhu. To je v rozpore so zistením Ogunsiji a Wilkes (2005), ktorí realizovali výskum u matiek v jednorodičovských rodinách, ale opomínal kontext chudoby, čo by mohlo vysvetliť rozpor medzi týmto zistením a naším zistením. Vysvetlením by mohlo byť, že matka v našom výskumnom súbore mohla zvažovať aj prípadné finančné náklady na toto štúdium, ktoré ju mohli odrádzať od tohto štúdia. Je možné, že sa na tom podieľali mnohé rodinné okolnosti alebo kultúrne faktory (niektoré z respondentiek boli Rómky), ktorých overenie by mohol poskytnúť budúci výskum. Jedna z respondentiek vyjadrila plánovanie svadby v budúcnosti. To je v súlade s Lichterom et al. (2004), ktorí u nízkopríjmových nevydatých žien v jednorodičovských rodinách zistili vydaj ako veľmi hodnotný osobný cieľ. Naproti tomu ostatné respondentky v našom výskumnom súbore neformulovali takýto cieľ, čo môže súvisieť s ich vekom v prípade starších respondentiek, ale tiež aj s ďalšími faktormi napríklad sklamanie v láske.

Vzhľadom k sebe aj k rodine chudobné matky v jednorodičovských rodinách v našom výskume formulovali ciele vzhľadom k zdraviu a oddychu. V rámci zdravia napríklad respondentka D uviedla: „...a aby na mňa neprišiel ten syndróm vyhorenia, lebo keď to už na človeka príde už je zle, už je zle nedobre už treba vymeniť prácu, lebo ja si myslím, keď ma niekto syndróm vyhorenia to už je za, to už nedá sa nič s tým robiť.“ Významnosť témy zdravia vo všeobecnosti sme identifikovali u respondentiek D a H. D: „Tak byť zdravý, aby sme boli zdraví...“ Podobne skonštatovala respondentka H. H: „Aby sme mali pokojný život, aby sme všetci boli spolu, toto furt chcem, aby rodina bola zdravá...“ Následne ešte dodala. H: „Žiť normálne, zdravie a pohoda.“ Okrem iného dôležitosť zdravia uviedla aj respondentka B. Čo sa týka zdravia z nášho

pozorovania sme zaznamenali, že viacerým respondentkám chýbal jeden alebo aj viac zubov. Túto skutočnosť skonštatovala aj respondentka E: „Áaaano, vadí im že nemám zuby, lenže neopýtajú sa „Máš na tie zuby?“ E: „No šak mne tristo eurá na papuľu treba.“ Respondentka E uviedla aj ďalšie zdravotné ťažkosti E: „...a tiež nie som psychicky v poriadku lebo ja som mala ťažký rozvod, ťažké manželstvo, bol to šok, že si našiel takú jakú si našiel a viete ja mám odvtedy nespavosť...“ Množstvo zdravotných ťažkostí uviedla aj respondentka F. F: „Ja som chorá som ale na to nemyslím, ja som napríklad...“. Z hľadiska oddychu ako aspirácie do budúcnosti sa vyjadrili viaceré respondentky. Konkrétne F: „Tak už nič, pre seba čo môžem len, aby som mala pokoj kl'ud, potrebujem sa tiež odreagovať, oddýchnuť ale kedy to bude neviem.“ Respondentka E skonštatovala do budúcnosti nasledovné. E: „A za to všetko, čo sme si prežili, jednu dovolenku k moru, všetci ísť k moru, čo sme si všetko my tri prežili, a tak Vám hovorím nejakú dovolenku pri mori, hocikde, hoc len v Bardejove, na masáže na plaváreň. Oddýchnuť si aj s nimi, lebo aj XY (staršia dcéra) si to zaslúži aj ja si to zaslúžim a XY (mladšia dcéra) môže sa pridať.“ Obdobne konštatovala respondentka C. C: „Môj plán? Ja čo ešte? Ja by som chcela v živote raz vyhrať a ísť niekam na dovolenku. Bohužiaľ, z toho čo som mala som chcela, že pôjdem so synom, vnukom, no bohužiaľ nedá sa a teraz neviem to našetriť...“ Respondentky vyjadrili aj chcenie dobrého zdravia pre seba a svoju rodinu, pretože niektoré z nich uviedli aj vlastné zdravotné ťažkosti. Zdravotné ťažkosti matiek rovnako identifikovala aj Vancáková (2015), a to aj konkrétne zdravotné ťažkosti s chrupom, čo sme zaznamenali aj v našom výskumnom súbore pozorovaním ale aj vo vyjadrení respondentky E. Nakoniec respondentky formulovali aj chcenie po pokoji a oddychu. Formulácia tohto ich cieľa môže súvisieť s momentálnou záťažou zvládať náročnosť ich každodennej situácie, a teda chcením načerpať sily.

Výsledky tohto výskumu nemožnosť zovšeobecniť na všetky chudobné matky v jednorodičovských rodinách. Budúci výskum by sa mohol zamerať na preskúmanie aspirácii chudobných matiek v jednorodičovských rodinách, ktoré nepoberali pomoc v nejakej organizácii a nežili v mestách, ale na dedinách, prípadne sa zamerať aj na iné skupiny chudobných nielen na matky v jednorodičovských rodinách. Za významný prínos realizácie tohto výskumu považujeme popísanie doteraz nepreskúmanej oblasti aspirácii chudobných matiek v jednorodičovských rodinách.

Zhrnutie

Na základe vyššie uvedeného je zrejmé, že aj keď výskum v oblasti vnímania príčin chudoby a subjektívnych aspirácií chudoby na Slovensku nie je vo veľkej miere realizovaný touto problematikou sa zaoberá zahraničný výskum. V rámci vnímania príčin chudoby boli v predchádzajúcich výskumoch sledované najmä tri línie, a to individualistické (pripisovanie príčin jedincovi), štrukturálne (príčiny v spoločnosti) a fatalistické (príčiny v osude) vnímanie príčin chudoby, ktoré boli skúmané v rámci rôznych sociodemografických premenných ako je príjem, rod, vek, vzdelanie, rasa, politické volebné správanie, viera v spravodlivý svet či poskytovanie pomoci. Čo sa týka výskumu aspirácií chudobných zamerali sme sa na predchádzajúce zistenia, ktoré ale nenaznačili jednoznačnosť vysokých alebo nízkych aspirácií u chudobných, pričom sme sa venovali aj výskumom zameraným na deti a adolescentov a taktiež aj na matky v jednorodičovských rodinách, nakoľko práve ony sú na Slovensku významne ohrozené chudobou. Na základe toho sme sa rozhodli aj realizovať kvalitatívne rozhovory s chudobnými matkami v jednorodičovských rodinách, ktorých výsledky sme popísali v tomto príspevku, pričom môžeme konštatovať, že matky formulovali aspirácie jednak vzhľadom k deťom a jednak aj k sebe samým, týkajúce sa najmä oblasti ako sú financie, bývanie, zdravie, vzdelanie, výchova či oddych. V budúcnosti bude potrebné overovanie týchto zistení na väčších a reprezentatívnejších výskumných súboroch. Tento kvalitatívny výskum je prvotným vhl'adom do problematiky aspirácií chudobných, konkrétne chudobných matiek v jednorodičovských rodinách. Okrem výskumu aspirácií by sa výskum mohol zamerať aj na výskum vnímania príčin chudoby, a to taktiež z pohľadu rôznych skupín obyvateľstva (chudobných, nechudobných, špecifické skupiny chudobných), porovnať kontext vnímania príčin chudoby v rôznych krajinách či preskúmať možné premenné podieľajúce sa na vysvetlení individualistického, štrukturálneho a fatalistického vnímania príčin chudoby.

Zoznam bibliografických odkazov - 3. kapitola

Abouchedid, K., & Nasser, R. (2001). Poverty attitudes and their determinants in Lebanon's plural society. *Journal of Economic Psychology*, 22, 271-282.

Adamkovič, M., & Martončík, M. (2017). A Review of Consequences of Poverty on Economic Decision-Making: A Hypothesized Model of a Cognitive Mechanism. *Frontiers in Psychology*, 8, 1-13.

Bullock, H. E. (1999). Attributions of poverty: A comparison of middle-class and welfare recipient attitudes. *Journal of Applied Social Psychology*, 29, 2059-2082.

Brimeyer, T. M. (2008). Research note: religious affiliation and poverty explanations: individual, structural, and divine causes. *Sociological Focus*, 41, 226- 237.

Bullock, H. E, Williams, W. R., & Limbert, W. M. (2003). Predicting support for welfare policies: impact of attributions and beliefs about inequality. *Journal of Poverty*, 7, 35-56.

Camfield, L., Masae, A., McGregor, J. A., & Promphaking, B. (2013). Cultures of aspiration and poverty? Aspirational inequalities in northeast and southern Thailand. *Social Indicators Research*, 114, 1049-1072.

Čermák, I., & Štěpaníková, I. (1998). Kontrola validity dat v kvalitativním psychologickém výzkumu. *Československá psychologie*, 42, 50-62.

da Costa, L. P., & Dias, J. G. (2015). What do European believe to be the causes of poverty? A multilevel analysis of heterogeneity within and between countries. *Social Indicators Research*, 122, 1-20.

Dauids, Y. D., & Gouws, A. (2013). Monitoring perceptions of the causes of poverty in South Africa. *Social Indicators Research*, 110, 1201-1220.

De Civita, M., Pagani, L., & Tremblay, R. E. (2004). The role of maternal educational aspirations in mediating the risk of income source on academic failure in children from persistently poor families. *Children and Youth Services Review*, 26, 749-769.

Dill, B. T. (1998). A better life for me and my children: Low-income single mothers' struggle for self-sufficiency in the rural south. *Journal of comparative family studies*, 29, 419-428.

Džuka, J., & Kovalčíková, I. (2008). Socially disadvantaging environment and a child from a socially disadvantaging environment - the term and the definition. *Československá psychologie*, 52, 633-637.

Džuka, J., Babinčák, P., Kačmárová, M., Mikulášková, G., & Martončík, M. (2017). Subjektívne príčiny a psychologické dôsledky chudoby: prehľadová štúdia. *Československá psychologie*, 61, 58-67.

Džuka, J. (2019). Low-income People and Their SWB: Multiple Mediational Role of Two Basic Psychological Needs. *Československá psychologie*, 63, 4, 402-412.

Feather, N. T. (1974). Explanations of poverty in Australian and American samples: The person, society, or fate? *Australian Journal of Psychology*, 26, 199-216.

Frostick, C., Phillips, G., Renton, A., & Moore, D. (2016). The educational and employment aspirations of adolescents from areas of high deprivation in London. *Journal of Youth and Adolescence*, 45, 1126-1140.

Furnham, A. (1982). Why are the poor always with us? Explanations for poverty in Britain. *British Journal of Social Psychology*, 21, 311-322.

Gecková, A., Pudelský, M., & van Dijk, J. P. (2001). Vplyv percipovanej sociálnej opory na zdravie a socio-ekonomické rozdiely v sociálnej opore adolescentov. *Československá psychologie*, 45, 7-18.

Guimond, S., & Palmer, D. L. (1996). The politician socialization of commerce and social science students: epistemic authority and attitude change. *Journal of Applied Social Psychology*, 26, 1985-2013.

Gurin, G., & Gurin, P. (1970). Expectancy theory in the study of poverty. *Journal of Social Issues*, 26, 83-104.

Heaven, P. C. L. (1994). The perceived causal structure of poverty: A network analysis approach. *British Journal of Social Psychology*, 33, 259-271.

Halik, M., & Webley, P. (2011). Adolescents' understanding of poverty and poor in rural Malaysia. *Journal of Economic Psychology*, 32, 231-239.

Harper, D. J., Wagstaff, G. F., Newton, J. T., & Harrison, K. R. (1990). Lay causal perceptions of third world poverty and the just world theory. *Social Behavior and Personality*, 18, 235-238.

Hastie, B. (2010). Linking cause and solution: predicting support for poverty alleviation proposals. *Australian Psychologist*, 45, 16-28.

Hayati, D., & Karami, E. (2005). Typology of causes of poverty: The perception of Iranian farmers. *Journal of Economic Psychology*, 26, 884-901.

Hunt, M. O. (1996). The individual, society, or both? A comparison of black, Latino and white beliefs about the causes of poverty. *Social Forces*, 75, 293-322.

Hunt, M. O. (2004). Race/ethnicity and beliefs about wealth and poverty. *Social Science Quarterly*, 85, 827-853.

Kabiru, C. W., Mojola, S. A., Beguy, D., & Okigbo, Ch. (2013). Growing up at the „Margins“: concerns, aspirations, and expectations of young people living in Nairobi's Slums. *Journal of Research on Adolescence*, 23, 81-94.

Kačmárová, M., Babinčák, P., & Vargová, D. (2019). Fear of poverty - verification of its relationship to socio-economic status and selected personality variables. *Človek a spoločnosť*, 22, 1, s. 1-10.

Landmare, D., & Renge, V. (2010). Attributions for poverty, attitudes toward the poor and identification with the poor among social workers and poor people. *Baltic Journal of Psychology*, 11, 37-50.

Lichter, D. T., Batson, Ch. D., & Brown, J. B. (2004). Welfare reform and marriage promotion: The marital expectations and desires of single and cohabiting mothers. *Social service review*, 38, 2-25.

Mikulášková, G., & Adamkovič, M. (2018). The relationship self-esteem, aggression and poverty. *Človek a spoločnosť*, 21(1), 1-11.

Madarasová-Gecková, A., Tavel, P., Gajdošová, B., Žežula, I., & van Dijk, J. P. (2008). Socio-economic and psychosocial factors of the adolescents' sense of integrity. *Československá psychologie*, 52, 132-144.

Mikulášková, G., Fecková, A., & Babinčák, P. (2017). Postoje k chudobe a atribúcie príčin chudoby. Prezentovaný príspevok na vedeckej konferencii Sociálne procesy osobnosť 2016 (Nový Smokovec; 12.-14.9.2016), s. 346-353.

Miller-Lewis, L. R., Wade, T. D., & Lee, Ch. (2005). Risk factors for pregnancy and childbearing in single young women: Evidence from the Australian longitudinal study on women's health. *International Journal of Behavioral Development*, 29, 292-303.

Nandori, E. S. (2014). Interpretation of poverty in St. Louis country, Minnesota. *Applied Research Quality Life*, 9, 479-503.

Nasser, R., & Abouchéid, K. (2006). Locus of control and the attribution for poverty: comparing Lebanese and South African university students. *Social Behavior and Personality*, 34, 7, 777-796.

Nasser, R., Singhal, S., & Abouchéid, K. (2005). Causal attributions for poverty among Indian youth. *Current Research in Social Psychology*, 11, 1-13.

Niemelä, M. (2008). Perceptions of the causes of poverty in Finland. *Acta Sociologica*, 51, 23-40.

Nitardy, Ch. M., Duke, N. N., Pettingell, S. L., & Borowsky, I. W. (2014). Racial and ethnic disparities in educational achievement and aspirations: Findings from statewide survey from 1998 to 2010. *Maternal and child health journal*, 19(1), 58-66.

Norcia, M., & Rissotto, A. (2015). Causal attributions for poverty in Italy: What do people think about impoverishment. *International Journal of Sustainable Development*, 8, 59-70.

Ogunsiji, O., & Wilkes, L. (2005). Managing family life while studying: Single mothers' lived experience of being students in a nursing program. *Contemporary nurse*, 18(1-2), 108-123.

Osborne, D., & Weiner, B. (2015). A latent profile analysis of attributions for poverty: Identifying response patterns underlying people's willingness to help the poor. *Personality and Individual Differences*, 85, 149-154.

Pandey, J., Sinha, Y., Prakash, A., & Tripathi, R. C. (1982). Right-left political ideologies and attribution of the causes of poverty. *European Journal of Social Psychology*, 12, 327-331.

Parish, S. L., Magaña, S., & Cassiman, S. A. (2008). It's just that much harder: Multilayered hardship experiences of low-income mothers with disabilities. *Affilia: Journal of woman and social work*, 23(1), 51-65.

Pasquier-Doumer, L., & Brandon, F. R. (2015). Aspiration failure: A poverty trap for indigenous children in Peru?. *World Development*, 72, 208-223.

Řehan, V., & Cakirpaloglu, P. (2000). Social status and the value orientation of the young generation. *Československá psychologie*, 44, 202-205.

Richards, L. N. (1989). The Precarious Survival and Hard-Won Satisfactions of White Single-Parent Families. *Family Relations*, 38, 396-403.

Seider, S. C., Ravinowicz, S. A., & Gillmor, S. C. (2011). Changing American college students' conceptions of poverty through community service learning. *Analyses of Social Issues and Public Policy*, 11, 105-126.

Sharp, E. A., & Ispa, J. M. (2009). Inner-city single black mothers' gender-related childrearing expectations and goals. *Sex roles*, 60, 656-668.

Shek, D. T. L. (2004). Beliefs about causes of poverty and psychological well-being of parents and adolescents experiencing economic disadvantage in Hong Kong. *The American Journal of Family Therapy*, 32, 239-254.

Shelton, J. E., & Greene, A. D. (2012). Get up, get out, and git sumthin': How race and class influence african americans' attitudes about inequality. *American Behavioral Scientist*, 56, 1481-1508.

Shirazi, R., & Biel, A. (2005). Internal-external causal attributions and perceived government responsibility for need provision: A 14-culture study. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 36, 96-116.

Štatistický úrad Slovenskej republiky. (2020, online). Rodinný stav obyvateľstva podľa pohlavia. Vyhľadanie 17.1. 2020, dostupné na http://datacube.statistics.sk/#!/view/sk/VBD_SLOVSTAT/om2018rs/v_om2018rs_00_00_00_sk.

Tagler, M. J., & Cozzarelli, C. (2013). Feelings toward the poor and beliefs about the causes of poverty: the role of affective-cognitive consistency in help-giving. *The Journal of Psychology*, 147, 517-539.

Vancáková, S. (2015). *Rodina a pomoc štátu...realita alebo utópia?*. Ružomberok: Verbum.

Weiss, I., & Gal, J. (2007). Poverty in the eyes of the beholder: Social workers compared to other middle-class professionals. *British Journal of Social Work*, 37, 893-908.

Wijnberg, M. H., & Weinger, S. (1997). Marginalization and the single mother: a comparison of two studies. *Affilia*, 12, 197-214.

4 Sociálne reprezentácie chudoby – diskurzívna analýza výpovedí nechudobných a chudobných osôb

Gabriela Mikulášková, Monika Kačmárová

Na význam analýzy diskurzov upriamujú pozornosť postmoderné smery v psychológii, ktoré predpokladajú normatívnu funkciu prevládajúcich diskurzov (Freedman & Combs, 2009). Diskurzívna psychológia poukazuje na to, ako má prevládajúci diskurz (rozprava) v spoločnosti moc usmerňovať, regulovať, odmeňovať či sankcionovať isté sociálne javy (Harré & Gillet, 2001). Aj na chudobu je možné v psychológii nazerať ako na koncept, ktorý je významne ovplyvňovaný meniacim sa spoločenským diskurzom. Gerbery (2008) upozorňuje na skutočnosť, že práve boj proti chudobe je príkladom toho, že skôr ako samotné fakty o jave, aktuálne podoby diskurzov o chudobe ovplyvňujú jej vnímanie a výkon sociálnej politiky. Konkrétnym príkladom je nežiaduce obviňovanie obetí chudoby za tento stav, na ktoré poukazuje Paugam (2016). Na relevantnosť skúmania diskurzov o chudobe upozorňuje Shek (2004), ktorý považuje skúmanie atribuovaných príčin chudoby za dôležité, pretože ovplyvňujú motiváciu prekonať stav chudoby a rozpoznať možnosti vymanenia sa z nej.

Dauids a Gouws (2013), rovnako Shek (2004) preferujú chápanie chudoby ako sociálne konštruovaného fenoménu, pochopenie ktorého je nevyhnutné na to, aby sa zabránilo stigmatizácii chudobných. Shek a Ma (2009) opisujú 4 kategórie presvedčení o pôvode chudoby: márnوترatnosť (nehospodárny vzorec správania), nespravodlivosť (nespravodlivá distribúcia finančných zdrojov), pripísaná deprivácia (napríklad vyrastanie v chudobnej rodine) a fatalizmus (osobné nešťastie). Tieto výskumy uvádzajú tri skupiny príčin, ktorými je atribuovaná chudoba (Dauids & Gouws, 2013; Da Costa & Dias, 2014; Furnham, 1982): individualistické vysvetlenia, štrukturálne alebo sociálne vysvetlenia a fatalistické vysvetlenia. Individualistické vysvetlenia nachádzajú príčinu chudoby v osobe samotnej (zneužívanie alkoholu a drog, lenivosť, nedostatok odhodlania k prekonávaniu prekážok, nízka inteligencia, atď.). Štrukturálne vysvetlenia sa zakladajú na tom, že za chudobou sú externé sociálne, politické alebo ekonomické vplyvy alebo kontextuálne faktory (nedostatok práce pre chudobných v danej krajine, diskriminácia obyvateľov, nedostatočná štátna podpora, atď.). V rámci fatalistických vysvetlení sú príčiny chudoby pripisované nešťastiu, osudu alebo chorobe. Hayati a Karami (2005) spájajú individualistické atribúcie príčin chudoby s úrovňou kvality života. Da Costa a Dias (2013) uvádzajú, že pre ekonomicky rozvinutejšie krajiny sú typické preferencie individualistických a fatalistických príčin a preferencia štrukturálnych príčin je prítomná v menej rozvinutých krajinách.

Na moc dominantného diskurzu upozorňuje Gans (1995), ktorý v tejto súvislosti uvádza ako príklad kategorizáciu americkej spoločnosti, podľa ktorej existujú dve kategórie chudobných – „deserving“ a „undeserving poor“. V prvej skupine sa nachádzajú osoby, ktorým situácia (napríklad v zdravotníctve alebo okolnosti) neumožňujú postarať sa o seba a prijímajú starostlivosť zo strany spoločnosti, kým v druhej skupine sa nachádzajú osoby, ktoré si stav chudoby navodili svojim nevhodným správaním a preto si túto pomoc nezaslúžia. Idea, že chudoba je ovplyvňovaná aktuálnym historickým a spoločenským kontextom je podporovaná štúdiami skúmajúcimi historický kontext chudoby (Geremek, 1999; Rheinheimer, 2003). Uvedení autori dokladujú ako sa zmenou historického kontextu menil nielen pohľad na chudobu, ale zároveň spôsob zaobchádzania s chudobnými. Ďalej poukazujú na historicky rôzne definície chudoby (od súcitu, milosrdenstva, zľutovania a charity k sociálnej solidarite), poukazujú na diferenciáciu medzi materiálnou a nemateriálnou stránkou chudoby a analyzujú mieru stálosti opatrení voči chudobe.

Ďalšou typológiou chudoby, ktorá prepája spoločenskú rozpravu a sociálne praktiky voči chudobným je Paugamova koncepcia (2005), ktorá rozlišuje integrujúcu, marginálnu a diskvalifikujúcu chudobu. Integrujúca chudoba podľa autora nie je vnímaná ako problém, keďže je rozšírená v celej spoločnosti a je zmierňovaná sociálnou oporou. Marginálna chudoba súvisí s celkovým hospodárskym stavom krajiny a chudobná osoba je chápaná ako neschopná svoj stav chudoby zmeniť, zatiaľ čo diskvalifikujúca chudoba je chápaná ako dôsledok nemožnosti zamestnať sa. Paugam (2016) uvádza praktický dopad kategorizácie v tom, že pri použití konceptu marginálnej chudoby sú chudobní vnímaní negatívne a môžu trpieť sociálnou stigмой, kým koncept diskvalifikujúcej chudoby umožňuje pozitívnejšie vnímanie chudobných.

Diferencovaný prístup k chudobným, hoci v nepriamej forme, umožňuje aj klasická typológia atribúcií príčin chudoby (van Oorschot & Halman, 2000). Atribuovanou príčinou chudoby tak môže byť: 1. zlyhanie jednotlivca, tzv. blaming-the-poor prístup, 2. osud jednotlivca, 3. zlyhanie spoločnosti, tzv. blaming-the-state prístup a 4. osud spoločnosti. Táto kategorizácia umožňuje identifikáciu dvoch základných dimenzií – „jednotlivec verzus spoločnosť“ a „zlyhanie verzus osud“. Strapcová (2005) v tejto súvislosti uvádza, že uvedené delenie umožňuje príčiny chudoby vnímať buď ako vnútorné, viažuce sa na konkrétneho jednotlivca (akcentuje morálne zlyhanie, napr. chudobní ako ľudia s negatívnymi osobnostnými vlastnosťami) alebo vonkajšie, teda viažuce sa predovšetkým na spoločnosť (či istú skupinu ľudí) a teda neovplyvniteľné konkrétnym jednotlivcom – chudobní ako obeť vonkajších vplyvov. Relevantnosť skúmania sociálnych reprezentácií chudoby potvrdzuje výskum Alema, Köhlna a Staga (2014), ktorí uvádzajú ako predstava ľudí o svojej chudobe ovplyvňuje subjektívne ohodnotenie príjmu aj v budúcnosti. V kontexte psychologického výskumu je nutné uviesť skutočnosť, že podstatná časť zmienených štúdií je prevažne sociologického charakteru. Výskumná štúdia Willemsa, Swinnena a De Maeseneera (2005), ktorí konceptualizovali pohľad

osôb, ktorí netrpia chudobou a s chudobným obyvateľstvom sa stretávajú v každodennej medicínskej praxi, je skôr výnimkou. Psychologický výskum preferuje skôr skúmanie diskurzov o chudobe z pohľadu samotných chudobných (Hernández, 2016; Ho et al., 2016; Tuason, 2005; Zhang, 2016).

Uvedené teoretické východiská implikujú nasledujúce: 1. diskurz o chudobe sa mení a zmenou diskurzu sa menia isté sociálne praktiky voči chudobným, 2. skúmanie diskurzov o chudobe bolo skôr doménou sociológie napriek tomu, že súčasná psychológia má teoretické zázemie (diskurzívna psychológia, teória sociálneho konštruktivismu), ktoré umožňuje analyzovať súvislosti medzi jazykom a prevládajúcimi sociálnymi praktikami, 3. psychologické výskumy sú zamerané skôr na vnímanie stavu chudoby chudobnými osobami.

4.1 Kvalitatívna štúdia I.

S cieľom ozrejmiť diskurz o chudobe – avšak optikou nechudobných osôb – sme realizovali kvalitatívnu štúdiu I., ktorá bola zameraná na: 1. analýzu diskurzu o sociálnych reprezentáciách stavu chudoby a 2. analýzu diskurzu o chudobe a jej príčinách, dôvodoch zotrvania v chudobe a možnostiach vymanenia sa z chudoby. Prostredníctvom online dotazníka (Google formuláre) sme v období február – apríl 2017 získali odpovede od 12 mužov a 40 žien vo veku 15-56 rokov ($M = 25,92$ roka; $SD = 8,22$). Z hľadiska rodinného stavu bolo 34 osôb slobodných a 18 žilo v partnerskom zväzku. Z hľadiska najvyššie dosiahnutého vzdelania mali 4 respondenti dosiahnuté základné vzdelanie, 10 stredoškolské, 16 osôb aktuálne študovalo na vysokej škole a 22 dosiahlo vysokoškolské vzdelanie. Respondentov sme sa nepýtali na ich aktuálnu pracovnú pozíciu. Na otázku: „Ako je na tom Vaša rodina po finančnej a materiálnej stránke?“ 12 osôb odpovedalo možnosťou „veľmi dobre“, 17 osôb označilo odpoveď „celkom dobre“, 20 osôb označilo možnosť „priemerne“, 1 odpovedala „nie veľmi dobre“ a 1 osoba uviedla „zle“.

Jednotkou diskurzívnej analýzy boli výroky, ktorými respondenti odpovedali na tieto otázky: 1. „Kedy (za akých okolností) by ste o sebe povedali, že ste chudobný?“, 2. „Čo by Vám naznačovalo ako prvé, že ste chudobný (podľa čoho by ste to poznali u seba)?“, 3. „Kedy (za akých okolností) by ste osobu, napr. suseda či známeho, označili ako chudobnú?“, 4. „Ak Vám niekto povie, že je v situácii chudoby, čo si pod tým predstavíte?“, 5. „Čo považujete za najčastejšie príčiny chudoby?“, 6. „Prečo podľa Vás niekedy chudobní ľudia ostávajú chudobnými?“, 7. „Predstavte si, že poznáte chudobného človeka a po roku sa dozviete, že sa z chudoby dostal/vymanil. Ako by ste si to vysvetlili?“. Realizovaná bola diskurzívna analýza výrokov s využitím otvoreného kódovania. Dáta boli validované metódou úplného spracovania dát a metódou triangulácie výskumníkov (Silverman, 2005). Spolu bolo analyzovaných 692 výrokov.

Výsledky analýzy diskurzu o chudobe optikou nechudobných budeme prezentovať v rámci jednotlivých oblastí, a to: stav chudoby, proces „stávania sa chudobným“, príčiny chudoby, zotrvanie v chudobe a vymanenie sa z chudoby.

Stav chudoby v diskurzoch nechudobných

Cieľom analýzy bolo ozrejmiť ako je stav chudoby a proces „stávania sa“ chudobným prezentovaný vo výpovediach osôb. Výsledky poukázali na to, že stav chudoby a proces „stávania sa“ chudobným tvoria samostatné diskurzy, ktoré sú zároveň diferencované podľa toho či osoba vypovedá o svojej chudobe, ktorý sme nazvali diskurz o internej chudobe alebo o chudobe iných osôb – diskurz o externej chudobe.

Porovnanie tematickej štruktúry opisov internej chudoby a externej chudoby naznačuje, že stav vlastnej chudoby a chudoby inej osoby tematizuje iné oblasti. Opis internej chudoby obsahuje témy, ktoré sú zahrnuté do 5 významných oblastí: materiálna, psychická, fyzická, behaviorálna a sociálna, pričom najbohatší opis je pri rozprave o psychickej a behaviorálnej oblasti. V psychickej oblasti je dominujúcou kategóriou chudoba ako výsledok porovnávania sa, ktoré v rozpravách nadobúda niekoľko významov. Respondenti opisujú stav chudoby ako výsledok nepriaznivého porovnávania sa s vlastnými štandardmi, so želaným stavom, s minulosťou, a tiež s inými osobami. Porovnávanie s inými reprezentuje napríklad výrok – *„Dcéra by nemohla ísť na školský výlet s ostatnými deťmi.“*, porovnávanie s minulosťou – *„Byť v situácii, kedy by som už nemal z čoho žiť...“*, porovnávanie so štandardom – *„Ak by som nemala dostatok peňazí na zabezpečenie štandardu, ktorý je na Slovensku považovaný za štandard.“* a so želaným stavom – *„...nemôžem si kúpiť čo chcem, len tak.“*, *„ak nemám, čo chcem.“* Psychická oblasť v diskurzoch o externej chudobe tematizovaná nebola. Externá chudoba je v opisoch tematizovaná len 2 oblasťami, a to materiálnou a sociálnou. Porovnanie diskurzov internej a externej chudoby naznačuje, že téma sociálnej oblasti ako oblasti dotknutej chudobou je prezentovaná diferencovane. Samota je spoločne zdieľaným významom, avšak kým osoby pri opisoch vlastnej chudoby zdôrazňujú stratu rodiny – *„Keby som bol sám, bez rodiny a priateľov, ktorí za to stoja.“*, pri externej chudobe je chudoba opisovaná ako stav, ktorý neumožňuje postarať sa o svoju rodinu – *„Doma má deti, ktoré nemá z čoho nakrmiť.“* Ďalším rozdielom je opis behaviorálnej oblasti, ktorý sa v diskurze externej chudoby neobjavuje. Pokiaľ osoby opisujú vlastnú chudobu, spájajú ju so zmenami vo finančnom hospodárení, konkrétne v podobe nutnosti šetrenia – *„bolo by iba na najlacnejšie potraviny, iba na prežitie...“*, nemožnosti kupovania pre radosť – *„Keby som si nemohla dovoliť to, čo momentálne považujem za samozrejmú.“* a v nutnosti rozpočtu – *„Keď by bolo treba obracať každý cent v ruke...“*. Jedinou témou, ktorá je opisovaná zhodne je materiálna oblasť, v ktorej respondenti neodlišujú vlastnú chudobu a chudobu iných. V tejto oblasti je opisovaný stav jedla – *„Keby som nemal čo dať do úst.“*, *„...že nemá peniaze na jedlo.“* Ďalej sa vyjadrujú k stavu oblečenia – *„Keď nemám peniaze na oblečenie.“*

tiež k bývaniu – „...nemala by som kde bývať.“, „Nemá kde bývať.“ a k financiám – „Nemá peniaze na základné veci potrebné pre život.“

Proces „stávania sa“ chudobným v diskurzoch nechudobných

Analýza výrokov poukázala na to, že rozdiely v opisoch internej chudoby z hľadiska stavu chudoby a z hľadiska procesu „stávania sa“ chudobným sú minimálne. Opis internej chudoby je konzistentný v tematizovaní materiálnej, fyzickej, behaviorálnej a sociálnej oblasti, najvýznamnejší rozdiel je v opise psychickej oblasti, v ktorej je proces „stávania sa“ viac spájaný s negatívnym prežívaním. Proces „stávania sa“ chudobným obsahuje bohatší opis pocitov neistoty, trápenia, nespokojnosti v porovnaní s opisom stavu chudoby, čo dokumentujú výroky – „Keď musím váhať, že či mám za čo nakúpiť...“, „Cítil by som sa pod psa.“, „Nespokojnosť so sebou samým“. Tematická štruktúra diskurzov o externej chudobe je odlišná podľa toho, či je opisovaný stav chudoby iných alebo proces „stávania sa chudobným“ u iných osôb. Analýza výpovedí poukazuje na bohatšie opisy procesu „stávania sa“ chudobným u inej osoby. Zhodne sú charakterizované materiálna a sociálna oblasť ovplyvnené chudobou, kde sa objavujú opisy týkajúce sa jedla (z hľadiska jeho kvantity aj kvality), úrovne bývania, oblečenia a stavu financií (aj v zmysle nemožnosti platiť účty) – „Nedostatok peňazí na stravovanie.“, „Ak by sa nemal za čo najesť.“, „Zlá životospráva“, „...že mám biedne oblečenie.“, „Ak by chodil oblečený v starších veciach.“, „Dom v zlom stave.“, „Nemala by som peniaze na zaplatenie šekov.“, „Nedokáže zaplatiť účty za byt.“ Na rozdiel od toho, opis procesu „stávania sa“ chudobným prezentuje zmeny v správaní sa osoby, ktorá sa stáva chudobnou – tematizované je zobrazenie, sťahovanie, predaj nehnuteľností, ktoré sa v opisoch internej chudoby neobjavujú. Ako príklady takýchto výrokov opisujúcich inú osobu, ktorá „sa stáva chudobnou“ uvádzame – „Ak by zobral o peniaze.“, „Keby prišiel o strechu nad hlavou.“, „Je nútený sťahovať sa do menšieho bytu.“ Fyzická oblasť v oboch oblastiach obsahovala vyjadrenia týkajúce sa vzhľadu a udržiavania osobnej hygieny – „Keby smrdel a chodil by v špinavých a otrhaných veciach.“

Príčiny chudoby v diskurzoch nechudobných

Diskurzívna analýza odpovedí na otázku aké sú príčiny chudoby poukázala na to, že existujú dva odlišiteľné diskurzy o príčinách, zotrvaní a možnostiach vymanenia sa z chudoby, a to individualistický diskurz (ktorý kladenie dôraz na úlohu jednotlivca) a štrukturalistický diskurz (tematizujúci úlohu spoločnosti). Pomenovanie diskurzov je v súlade s literatúrou, ktorá opisuje v diskurzoch pretrvávajúce atribúcie príčin a stavu chudoby (Davids & Gouws, 2013; Da Costa & Dias, 2014).

Ako už bolo uvedené, individualistický diskurz tematizuje úlohu jednotlivca v príčinách chudoby. Opis jednotlivca je prezentovaný predovšetkým negatívnymi charakteristikami jedinca, z ktorých najvýznamnejšie tematizované sú: nedostatok motivácie (neochota pracovať a riešiť situáciu), ďalej osobnostné vlastnosti (idealizmus, egoizmus, pohodlnosť, narcizmus), nedostatok finančnej gramotnosti (neschopnosť správne hospodáriť s peniazmi a zadlžovanie sa) a závislosť na iných osobách. K ďalším tematizovaným príčinám chudoby patrila prítomnosť psychopatológie (alkoholizmus, gamblerstvo), prítomnosť choroby (dlhodobé vyčerpanie, telesná choroba) a situácia v rodine (počet detí a rozvod). Štrukturalistický diskurz o príčinách zobrazuje úlohu zlyhania spoločnosti v 2 tematických okruhoch: v sociálnej oblasti a v situácii krízy. V atribúcii príčin chudoby je dôraz kladený na význam zlého sociálneho systému, ktorý respondenti vnímajú jednak v nedostačujúcej sociálnej starostlivosti, v aktuálnej vláde a tiež vo vysokých cenách životne dôležitých vecí (lieky, bývanie, jedlo). Ďalšou vnímanou príčinou chudoby je krízová situácia či už v krajine (živelné pohromy, vojny) alebo v rodine (smrť člena rodiny).

Zotrvanie v chudobe v diskurzoch nechudobných

Výsledky analýzy výpovedí poukazujú na to, že diskurz o zotrvaní v chudobe tvorí podobne ako diskurz o príčinách chudoby dve odlíšiteľné diskurzívne línie, a to individualistickú a štrukturalistickú.

Individualistický diskurz prezentuje osobu zotrvávajúcu v chudobe ako osobu s nižšou motiváciou, ktorá sa vyznačuje neochotou pracovať, nedostatkom ambícií a súčasný stav je pre ňu vyhovujúci. Psychický stav zotrvávajúcich v chudobe je vnímaný ako stav rezignácie, strachu, pohodlnosti, pričom významnú úlohu zohráva spoliehanie sa na iných, nedostatok vzdelania a zdravotné ťažkosti. Porovnanie diskurzu o príčinách chudoby a mechanizme zotrvávania v chudobe poukazuje na to, že osobnostné vlastnosti ako idealizmus, egoizmus, túžba mať všetko a rôzne závislosti, prítomné v diskurze o príčinách chudoby, v diskurze o zotrvávaní v chudobe prítomné nie sú. Analýza tematickej štruktúry štrukturalistického diskurzu o zotrvávaní v chudobe naznačuje, že respondenti akcentujú nedostatok možností zamestnať sa a sociálne faktory akými sú odmietanie spoločnosťou, absencia sociálnej opory a v porovnaní s diskurzom o príčinách preferujú témy sociálnej opory viac než finančnú nedostupnosť životne dôležitých vecí.

Vymanenie sa z chudoby v diskurzoch nechudobných

Výsledky analýzy výrokov na tému možnosti vymanenia sa z chudoby, podobne ako diskurzy o príčinách či zotrvaní v stave chudoby poukázali na 2 samostatné diskurzy: individualistický diskurz o možnostiach vymanenia sa z chudoby,

v ktorom je hlavným aktérom jednotlivec a štrukturalistický diskurz, v ktorom je hlavným aktérom spoločnosť.

Individualistický diskurz prezentuje možnosť vymanenia sa z chudoby ako zmenu, ktorú respondenti opisujú na niekoľkých úrovniach: osobnostnou zmenou, ktorú spájajú so zmenou životných postojov, prevzatí zodpovednosti za svoj život a v sebarealizácii. Dôležitým predpokladaným aspektom je v opisoch možností vymanenia sa z chudoby liečba závislosti a zmena zamestnania či sťahovanie sa za prácou. Štrukturalistický diskurz o možnostiach vymanenia sa z chudoby prezentuje jedinú možnosť a to finančnú podporu od sociálneho okolia („dobrí ľudia“, nadobudnutie dedičstva).

Porovnanie diskurzov o príčinách, zotrvaní v chudobe a vymanení sa z chudoby poukazuje na to, že témy prezentované pri príčinách a zotrvávaní v chudobe sa v opisoch vymanenia sa z chudoby neobjavujú (ponuka práce, zlepšenie sociálneho systému, zníženie cien).

Diskusia a zhrnutie

Analýza diskurzu výpovedí nechudobných osôb o stave chudoby preukázala, že opisy chudoby sa líšia vzhľadom na to, či osoba opisuje svoju potenciálnu chudobu, v štúdiu tzv. interná chudoba alebo stav chudoby iných osôb, tzv. externá chudoba. Ďalším významným zistením je, že diskurzy o chudobe sú odlišné podľa toho, či je obsahom diskurzu chudoba ako stav alebo chudoba ako proces „stávania sa“ chudobným (v tejto štúdiu reprezentovaný pýtaním sa na prvé náznaky chudoby). Štúdia preukázala, že opisy internej a externej chudoby zhodne tematizujú len jedinú, a to materiálnu oblasť, ktorá je dotknutá chudobou. Respondenti zobrazujú stav vlastnej chudoby a chudoby inej osoby predovšetkým v materiálnej oblasti, konkrétne chudobu spájajú s nedostatkom financií, oblečenia a nemožnosti primeraného bývania. Stav chudoby – internej a externej – je zhodne vnímaný ako zhoršenie fungovania v sociálnej oblasti, pričom samota je kľúčovým významom.

Detailnejšia analýza však preukázala aj rozdiely v diskurzoch v sociálnej oblasti. Interná chudoba je prezentovaná ako stav nedostatku sociálnej opory, zatiaľ čo externá chudoba je prezentovaná ako stav nemožnosti poskytovať sociálnu oporu iným. Toto zistenie nepriamo poukazuje na vyššiu mieru „náročnosti“ respondentov, pokiaľ je za chudobnú osobu označená iná osoba. Významnou témou pri opise internej chudoby sa ukazuje téma porovnávania sa, či už s vlastným štandardom, minulosťou, želaným stavom alebo inými osobami (psychická oblasť dotknutá chudobou). Analýza výpovedí tým potvrdila koncept chudoby, ktorý subjektívnu chudobu chápe ako dôsledok sociálneho porovnávania sa (Miller, Reichert, & Flores, 2015), avšak v našom výskumnom súbore sa to potvrdilo len pri opisoch internej chudoby. Ďalšou témou, ktorá je súčasťou diskurzu o internej chudobe sú zmeny vo finančnom hospodárení,

v podobe obmedzovania sa vo výdavkoch, nemožnosti kupovania pre radosť a v nutnosti tvorby rozpočtu (teda behaviorálna oblasť súvisiaca s chudobou). Zaujímavým je zistenie, že prijatie „sporiacich mechanizmov“ respondenti prezentujú len vtedy, ak sa stav chudoby týka ich samotných. Vyššia miera senzitivity na svoj vzhlád, patriaca pod fyzickú oblasť, sa rovnako potvrdila ako relevantná len v diskurzoch o internej chudobe.

Ďalším cieľom analýzy bolo ozrejmienie, ako je v diskurzoch nechudobných prezentovaný proces „stávania sa“ chudobným. Zistili sme, že tento proces je prezentovaný podobne, bez ohľadu na to, či sa chudoba týka osoby samotnej alebo sa chudobnou stáva iná osoba. Prvé náznaky chudoby, zhodne prezentované v diskurzoch internej a externej chudoby sú: nedostatok financií, možností na bývanie (ohrozená materiálna oblasť), nedostatok v osobnej hygiene a vzhlade (ohrozená fyzická oblasť) a prežívanie neistoty, trápenie, nespokojnosť (ohrozená psychická oblasť). Za neočakávané považujeme zistenie, že prvé príznaky chudoby (externá vs. interná chudoba) sú zobrazované odlišne na behaviorálnej úrovni. Pokiaľ respondenti prezentujú prvé príznaky chudoby u seba, tematizujú nielen zadlžovanie, ale aj aktivity ako tvorba rozpočtu a nemožnosť kupovania pre radosť. Ak sú prezentované aktivity typické pre prvé príznaky chudoby u iných osôb, tematizujú sa radikálnejšie zmeny ako žobranie či predaj nehnuteľností. Podobne, ako pri opise stavu chudoby, aj pri opise prvých príznakov chudoby je interná chudoba vnímaná ako nedostatok sociálnej opory, zatiaľ čo externá chudoba je prezentovaná ako stav nemožnosti byť sociálnou oporou pre iných. Celkovo je možno konštatovať, že opis procesu „stávania sa“ chudobným (externá a interná chudoba) obsahuje bohatší opis pocitov neistoty, trápenia, nespokojnosti ako opis stavu chudoby a obsah diskurzu je heterogénnejší. Zistili sme, že kladenie otázok zameraných na zmenu stavu (pýtanie sa na prvé príznaky chudoby) je pravdepodobne bližšie skúsenosti respondentov (než pýtanie sa na statický stav chudoby) a umožňuje vo výskume získať komplexnejšie výpovede.

Následne bolo cieľom identifikovať dominantné diskurzy o príčinách, zotrvaní a vymanení sa z chudoby. Diskurzívna analýza výpovedí poukázala na existenciu dvoch odlíšiteľných diskurzov o chudobe. Na základe existujúcej teórie (Davids & Gouws, 2013; Da Costa & Dias, 2014; Furnham, 1982), sme vytvorili pomenovanie: individualistický a štrukturalistický diskurz o príčinách, zotrvaní a vymanení sa z chudoby. V zhode s uvedenými autormi sme potvrdili individualistické vysvetlenia a štrukturalne alebo sociálne vysvetlenia. Fatalistické vysvetlenia chudoby, uvádzané autormi sme pri analýze výpovedi nezaznamenali. Individualistickým diskurzom o príčinách chudoby nazývame diskurz, ktorý vysvetlenia príčin, zotrvaní v stave chudobe alebo možností vymanenia sa z chudoby nachádza v osobe samotnej. Štrukturalistický diskurz, ktorý sa objavil v našom výskume vychádza z predstavy, že dôvodom chudoby sú externé sociálne, politické, ekonomické alebo kontextuálne faktory, akými sú nedostatok práce, diskriminácia chudobných alebo nedostatok sociálnej opory. Zaujímavým je zistenie, že obe diskurzívne línie sú rovnako silné a nie je možno

hovoriť o dominancii jedného diskurzu. Naše zistenie je v rozpore s myšlienkou Da Costa a Diasa (2013), ktorí uvádzajú, že pre ekonomicky rozvinutejšie krajiny sú typické preferencie individualistických a fatalistických príčin a preferencia štrukturálnych príčin dominuje v menej rozvinutých krajinách.

Individualistický diskurz v našom výskume tematizuje úlohu jednotlivca v príčinách, zotrvaní a vo vymanení sa z chudoby. A zároveň hľadá vysvetlenia príčin v samotnom chudobnom človeku, ktorý je prezentovaný ako nemotivovaný pracovať, idealistický, egoistický, pohodlný, narcistický, s nedostatkom finančnej gramotnosti. Ďalšou tematizovanou príčinou chudoby je prítomnosť choroby a situácia v rodine, ktorú si zapríčinil samotný jednotlivec (rozvod, počet detí). Interpretácia zistenia môže spočívať v tendencii respondentov obviňovať chudobné osoby z ich chudoby, čo môže podporovať teória vyhnutia sa negatívnym udalostiam vlastným pričinením (Miller, Reichert, & Flores, 2015). Pripustenie, že za chudobu osoba nemôže, môže pre niekoho znamenať pripustenie si možnosti vlastnej chudoby. Dôležitým zistením je, že obraz chudobnej osoby sa v individualistickom diskurze mení, keď je chudobný opisovaný ako zotrvávajúci v chudobe. Negatívne opisy, nedostatok motivácie a ambícií sa síce objavujú, ale špecificky negatívne osobnostné vlastnosti ako idealizmus, egoizmus, túžba mať všetko a rôzne závislosti (typické pre obraz príčin chudoby) v diskurze o zotrvávaní v chudobe prezentované nie sú. Objavujú sa opisy zhoršeného psychického stavu zotrvávajúcich v chudobe, v podobe rezignácie, strachu, pohodlnosti, pričom významnú úlohu zohráva spoliehanie sa na iných, nedostatok vzdelania a zdravotné ťažkosti. Prítomnosť takéhoto opisu možno interpretovať ako istú formu ospravedlňovania chudobných zotrvávajúcich v chudobe, čo je v kontraste s nepriamym obviňovaním chudobných pri opise príčin chudoby. Individualistický diskurz prezentuje ako možnosť vymanenia sa z chudoby majoritne ako zmenu, ktorú respondenti opisujú na úrovni osobnostnej zmeny, zmeny životných postojov, zmeny zamestnania, sťahovania sa za prácou, prevzatia zodpovednosti za svoj život či sebarealizácie.

Na druhej strane, identifikovaný štrukturalistický diskurz o príčinách, zotrvaní v chudobe a možnostiach vymanenia sa z chudoby zobrazuje predovšetkým zlyhanie istej štruktúry v spoločnosti. Príčinou chudoby je zlyhanie spoločnosti, konkrétne je predkladaný význam zlého sociálneho systému, ktorí respondenti vnímajú jednak v aktuálnej vláde a jednak vo vysokých cenách životne dôležitých vecí (lieky, bývanie, jedlo). Menej častou témou je krízová situácia či už v krajine alebo v rodine. Analýza tematickej štruktúry spoločenského diskurzu o zotrvávaní v chudobe naznačuje, že respondenti akcentujú nedostatok možností zamestnať sa a sociálne faktory, akými sú odmietanie spoločnosťou a absencia sociálnej opory. V porovnaní s diskurzom o príčinách preferujú témy sociálnej opory viac než finančnú nedostupnosť životne dôležitých vecí. Spoločenský diskurz o možnostiach vymanenia sa z chudoby prezentuje jedinou možnosť, a to finančnú podporu okolia. Porovnanie diskurzov o príčinách, zotrvaní v chudobe a vymanení sa z chudoby poukazuje na to, že témy

prezentované pri príčinách a zotrvávaní v chudobe sa v opisoch vymanenia sa z chudoby neobjavujú (ponuka práce, zlepšenie sociálneho systému, zníženie cien).

Limit realizovanej štúdie vnímame v samotnej metóde získavania výpovedí, ktorá prebiehala online zberom dát, ktorý je neosobný. Je možné, že pri osobnom stretnutí a s využitím pološtruktúrovaného interview by odpovede poskytovali viac významov a bolo by možné detailnejšie dopytovanie sa. Uvedená alternatíva by nutne musela zohľadňovať možnosť prítomnosti sebaaprezenačných stratégií (Goffman, 1999), ktoré práve anonymitou výpovedí v tomto výskume do tvorby výpovedí respondentov nevstupovali. Za určitý nedostatok možno považovať aj skutočnosť, že vo výskumnom súbore prevažovali ženy. Limit ďalej vnímame vo validačnom procese a v ďalšom výskume odporúčame využitie validácie samotnými účastníkmi výskumu, ktorí by aktívne vstupovali a priebežne validovali proces analýzy výrokov. Nedostatočne využitou je metóda triangulácie metód zberu dát, v budúcnosti považujeme za adekvátne využiť dáta z fokusových skupín a metódy kvantitatívnej metodológie.

4.2 Kvalitatívna štúdia II.

Realizovaná štúdia nadväzuje na teoretické východiská a výsledky vyššie opísanej kvalitatívnej štúdie I., v ktorej boli analyzované sociálne reprezentácie chudoby so zameraním na: stav chudoby, proces „stávania sa chudobným“, príčiny chudoby, zotrvanie v chudobe a vymanenie sa z chudoby. Vzhľadom na to, že výsledky získané v predchádzajúcej štúdii opisujú fenomén chudoby len optikou nechudobných, cieľom tejto štúdie bolo ozrejmiť ako vnímajú stav chudoby samotné chudobné osoby v porovnaní s nechudobnými. Cieľom štúdie bolo ozrejmiť diskurz o chudobe optikou chudobných osôb, konkrétne: 1. analyzovať diskurz o príčinách chudoby, 2. analyzovať diskurz o prežívaní chudoby, 3. analyzovať možnosti vymanenia sa z chudoby, 4. identifikovať vnímané pozitíva chudoby a 5. analyzovať predsudky o chudobe. Ďalším cieľom bolo porovnať tematickú štruktúru výpovedí chudobných a nechudobných osôb a identifikovať rozdiely v jednotlivých diskurzoch.

Výskumný súbor

Výskumný súbor bol získaný príležitostným výberom, tvorilo ho 60 osôb vo veku 18 - 80 rokov (s priemerným vekom 30 rokov), z toho 13 mužov a 47 žien. Z hľadiska chudoby bolo identifikovaných 12 chudobných a 48 nechudobných osôb. Zaradenie do skupín bolo realizované na základe subjektívneho posúdenia osôb, či sa považujú alebo nepovažujú za chudobných.

Výskumný nástroj

Dáta boli získané osobnou administráciou pološtrukturovaného interview počas roka 2020. Scenár pološtrukturovaného interview sa zameriaval na nasledujúce oblasti: **príčiny chudoby** („Čo je hlavnou príčinou, že sa niekto stane chudobným?“, „Tých príčin, ktoré to spôsobujú je určite veľa, ktoré sú podľa vás tie najčastejšie?“, „Ľudia, ktorých poznáte a ktorí sú chudobní, čo myslíte, prečo sa nimi stali?“), **dôsledky chudoby na prežívanie osoby chudobného** („Aké obmedzenia prináša človeku život v chudobe?“, „Čo s človekom spraví, keď je dlhodobo chudobný?“, „Zmení ho to nejako? Ak áno, čo sa uňho môže zmeniť? Ako sa to prejavuje?“, „Aké ďalšie dôsledky chudoby poznáte?“, „Prejaví sa to nejako na jeho zdraví? Ak áno, ako a prečo?“, „Na vzťahoch s inými ľuďmi?“, „Na tom aký je?“, „Napríklad na tom, čo si o sebe myslí?“), **vymanenie sa z chudoby** („Čo si myslíte, prečo sa niektorým ľuďom podarí dostať sa z chudoby a niektorí iní ostávajú dlhodobo chudobní?“, „Čo pomôže človeku dostať sa z chudoby?“, „Pomôže nejaká pomoc zvonku? Ak áno, aká?“, „Je nejaká vlastnosť, charakteristika človeka, ktorá človeku pomôže dostať sa z toho?“, „Akí ľudia sa dokážu vymaniť z chudoby a akí v nej ostávajú?“, ďalej na **pozitíva chudoby** („Môže byť na chudobe aj niečo dobré?“, „Má chudoba aj nejaké výhody?“), na zachytenie **predsudkov o chudobe** („Čo si o chudobných ľuďoch väčšina spoločnosti myslí?“, „Je tento názor spoločnosti aspoň sčasti pravdivý?“, „Stretli ste sa už vy s nejakými takýmito predsudkami (negatívnymi názormi na chudobných ľudí)?“).

Jednotkou diskurzívnej analýzy boli celistvé tematicky komplexné výroky, ktorými odpovedali chudobní a nechudobní respondenti na administrované otázky. Spolu bolo analyzovaných 574 komplexných výrokov. Z toho: príčiny chudoby (119 výrokov), dôsledky chudoby na prežívanie chudobného (214 výrokov), vymanenie sa z chudoby (136 výrokov), pozitíva chudoby (80 výrokov), predsudky o chudobe (25 výrokov).

Metóda

Výpovede respondentov boli spracované metódou diskurzívnej analýzy, s využitím kvalitatívneho softvéru QDA Miner na kódovanie, zaznamenávanie poznámok a analýzu textových údajov. Prvým krokom bolo tematické otvorené kódovanie s cieľom vytvoriť zoznam tém, ktoré sa v súvislosti s témou chudoba objavili vo výpovediach. Identifikovali sme hlavné témy a vytvorili systém kategórií a podkategórií (Miles & Huberman, 1984). Ďalej nasledovala diskurzívna analýza (Potter & Wetherellová, 1987), bola identifikovaná štruktúra diskurzu, a to pomocou rozdielov v konzistentnosti, v obsahu a vo forme diskurzu. Analytický záujem bol sústredený na odlišné spôsoby opisu príčin chudoby, spôsobov vymanenia sa z chudoby, prežívania chudoby chudobnými a pozitív chudoby vo výrokoch chudobných a nechudobných osôb.

Posledným krokom analýzy bolo identifikovanie organizujúcich princípov jednotlivých diskurzov a porovnanie tematickej štruktúry chudobných a nechudobných respondentov vo výskume (Flick, 2002) metódou systematickej komparácie (Silverman, 2005). Pri ukončení segmentácie a zosystematizovaní jednotlivých tém boli vytvorené základné diskurzívne línie. Dáta boli validizované metódou triangulácie výskumníkov a metódou úplného spracovania dát (Silverman, 2005). Výsledky budú prezentované v rámci jednotlivých analyzovaných oblastí.

Príčiny chudoby v diskurzoch chudobných a nechudobných

Diskurzívna analýza odpovedí na otázku aké sú psychologické príčiny chudoby v optike chudobných a nechudobných respondentov podobne ako v predchádzajúcej štúdii poukázala na to, že existujú dva odlišiteľné diskurzy a to individualistický diskurz (ktorý kladie dôraz na úlohu jednotlivca) a štrukturalistický diskurz (tematizujúci úlohu spoločnosti). Pomenovanie diskurzov sme zvolili v súlade s literatúrou, ktorá opisuje v diskurzoch pretrvávajúce atribúcie príčin a stavu chudoby (Davids & Gouws, 2013; Da Costa & Dias, 2014). Vzhľadom na skutočnosť, že v prípade analýzy výrokov týkajúcich sa príčin chudoby sú kategórie výstižnou reprezentáciou samotných výrokov, výroky neuvádzame.

Individualistický a štrukturalistický diskurz o príčinách chudoby vo výpovediach chudobných je opísaný v Tabuľke 1.

Tabuľka 1 Témy, kategórie a podkategórie diskurzov o príčinách chudoby v diskurzoch chudobných

Individualistický diskurz o príčinách chudoby – aktér jednotlivec			Štrukturalistický diskurz o príčinách chudoby – aktér spoločnosť				
Téma	Kategórie	Subkategórie	Téma	Kategórie	Subkategórie		
Osoba chudobného	Nedostatok motivácie	Neochota pracovať Chýba vnútorná sila k zmene	Sociálna oblasť	Sociálny systém v spoločnosti	Nezamestnanosť		
	Osobnostné vlastnosti	Chamtivosť Absencia vd'ačnosti Nepredvídavosť Nerozvážnosť		Zlyhanie soc. okolía	Chudobní ako obeť podvodu		
		Nedostatočná finančná gramotnosť		Nehospodárenie s peniazmi Zadlžovanie sa Zlé investície	Situácia v rodine	Alkoholizmus Konflikty Náročné situácie Zlý psychický stav členov rodiny	
						Závislosti	Nedostatok starostlivosti Chudoba v rodine Problémy v rodine (nutnosť odísť z domu)
							Vzdelanie
	Situácia v rodine						

Individualistický diskurz tematizuje úlohu jednotlivca v psychologických príčinách chudoby. Opis jednotlivca je prezentovaný predovšetkým s negatívnymi charakteristikami jedinca, z ktorých najvýznamnejšie tematizované sú: nedostatok motivácie (neochota pracovať, chýbanie vnútornej sily k zmene), chudobní ďalej ako psychologickú príčinu chudoby vidia v osobnostných vlastnostiach (chamtivosť, absencia vd'ačnosti, nepredvídavosť a nerozvážnosť). Významnou psychologickou príčinou je podľa výpovedí samotných chudobných nedostatočná finančná gramotnosť (prejavujúca sa v nehospodárnosti, zadlžovaní sa a v zlých investíciách), nedostatok vzdelania, rôzne závislosti a náročné životné situácie v rodine (rozvod). Štrukturalistický diskurz chudobných o príčinách zobrazuje úlohu zlyhania spoločnosti v 3 tematických okruhoch. Konkrétne, vníma 1) zlyhanie na strane širšej spoločnosti, v podobe nezamestnanosti, ďalej tematizuje 2) zlyhanie blízkeho sociálneho okolia, konkrétne je prezentovaná predstava o chudobnom človeku ako o obeti podvodu a 3) zlyhanie na strane rodiny. Zaujímavým zistením je zdôrazňovanie zlyhania rodiny, kde je často tematizovaná chudoba rodičov, neschopnosť poskytnúť deťom dostatok vzdelania, zneužívanie omamných látok v rodine a konfliktné domáce prostredie, ktoré vedie ku skorému odchodu detí z pôvodnej rodiny.

Individualistický a štrukturalistický diskurz o príčinách chudoby vo výpovediach nechudobných je opísaný v Tabuľke 2.

Tabuľka 2 Témy, kategórie a podkategórie diskurzov o psychologických príčinách chudoby v diskurzoch nechudobných

Individualistický diskurz o príčinách chudoby – aktér jednotlivec			Štrukturalistický diskurz o príčinách chudoby – aktér spoločnosť		
Téma	Kategórie	Subkategórie	Téma	Kategórie	Subkategórie
Osoba chudobného	Nedostatok motivácie	Neochota pracovať	Sociálna oblasť	Sociálny systém v spoločnosti	Nezamestnanosť
					Nízka starostlivosť zo strany rodičov.
	Osobnostné vlastnosti	Idealizmus – podľať sa sláve			Narodenie sa do chudoby
		Egoizmus			Problémy v rodine (nutnosť odísť z domu)
		Pohodlnosť			Chudobní ako obeť podvodu
		Nezodpovednosť			Smrť člena rodiny
		Zlé rozhodnutia		Zlyhanie sociálneho okolia	Nesprávne hodnoty spoločnosti
		Nepredvídavosť		Situácia v rodine	
		Nerozvážnosť		Diskurz v spoločnosti	
		Rezignácia na lepší život			
	Nedostatočná finančná gramotnosť	Neschopnosť správne hospodáriť s peniazmi		Nedostatok pomoci	
		Zadlžovanie sa			
		Zlé investície			
	Deštruktívne správanie	Ničenie vecí napriek podpore iných			

Závislosť na iných	Spoliehanie sa na iných - ovplyvniteľnosť
Vzdelanie	Nedostatok vzdelania
Prítomnosť psychopatológie	Alkoholizmus Gamblerstvo Shopholizmus Iné psychické poruchy

Individualistický diskurz tematizuje úlohu jednotlivca v psychologických príčinách chudoby. Opis jednotlivca je prezentovaný predovšetkým s negatívnymi charakteristikami jedinca, z ktorých najvýznamnejšie tematizované sú: nedostatok motivácie (neochota pracovať), ďalej osobnostné vlastnosti (idealizmus, egoizmus, pohodlnosť, nezodpovednosť, nepredvídavosť, nerozvážnosť, rezignácia na lepší život), nedostatok finančnej gramotnosti (neschopnosť správne hospodáriť s peniazmi, zadlžovanie sa a zlé investície) a závislosť na iných osobách. Ďalšou tematizovanou príčinou chudoby je nedostatok vzdelania, rôzne druhy závislostí (alkoholizmus, gamblerstvo, shopholizmus) a prítomnosť iných psychických porúch. Štrukturalistický diskurz nechudobných o príčinách zobrazuje úlohu zlyhania spoločnosti v 2 tematických okruhoch: v sociálnej oblasti a zdôrazňuje úlohu všeobecného spoločenského diskurzu. Dôraz v atribúcií príčin psychologických chudoby je v zlyhaní rodiny, kde medzi hlavné príčiny respondenti zaradzujú konflikty v rodine, chudobu rodiny, nízku mieru starostlivosti rodičov a závislosti v rodine. Zaujímavým vysvetlením príčiny chudoby je prevládajúci diskurz, ktorý bagatelizuje chudobu a dôsledkom je nedostatok pomoci chudobným a hodnoty predkladané spoločnosťou (ktoré vedú ku konzumnému správaniu sa).

Záver, že nie je možné vždy jasne odlíšiť konkrétne psychologické príčiny chudoby, ale často je vnímaná kombinácia rôznych psychologických a iných príčin ilustrujú nasledujúce výroky:

„Keď to vezmem úplne bez chrbtovej kosti, fráza „každý je strojcom svojho šťastia“ platí v každej situácii. Môže sa zdať, že niekomu sa stalo príliš veľa strašných náhod, ktoré nemohol ovplyvniť, ktoré ho dostali tam, kde je. V prípade fyzickej chudoby takú myšlienku človek prijme jednoduchšie ako v prípade psychickej chudoby. Keď si vezme život bohatý podnikateľ, lebo nemal dobré rodinné zázemie, nikto ho neľutuje tak ako človeka, ktorý si vezme život, lebo mu zhorel dom, vyhodili ho z práce a dostal rakovinu. Pričom vo svojej podstate, obaja môžu za to, čo sa im stalo. Dalo sa predchádzať nešťastnému rodinnému životu alebo ho potom zmeniť, rovnako sa dalo predchádzať vyhoretému domu, vyhodeniu z práce a dokonca aj tej rakovine vo väčšine prípadov. Preto si myslím, že v konečnom dôsledku sa do chudoby človek dostane alebo v nej ostane (v prípade, že sa narodil do chudobnej rodiny/miesta) sám z vlastného konania.“

„Tak poznám viacero ľudí. Niektorí si za to môžu sami, iní nie. Poznám, ale asi viac takých, ktorí k tomu prišli sami svojimi rozhodnutiami. Mám jedného známeho, ktorý žil ešte, keď bol mladší zhýralým životom. Podviedol manželku, nevedel, čo od rozkoše, rozviedli

Najčastejšie sa jedná o kombináciu chudoby už ich rodičov, nízkeho vzdelania a zlé rozhodnutia – kúpa auta nad svoje pomery, nákup množstva elektroniky na splátky až do situácie, kedy je za splátky potrebné vynakladať viac financií ako je príjem domácnosti.“

Prežívanie chudoby vo výpovediach chudobných a nechudobných

Vo výskume sme ďalej analyzovali ako opisujú prežívanie chudoby samotné chudobné osoby a aké prežívanie chudoby predpokladajú nechudobní. Analýza výrokov podľa kategórii je opisovaná v Tabuľke 3.

Tabuľka 3 Kategórie, podkategórie a výroky prezentujúce prežívanie chudoby v diskurzoch chudobných

Kategórie	Podkategórie	Výroky
Emocionálna oblasť	Hnev	„Chudobných najviac trápia financie a to, že ak majú rodiny, nemajú ich ako užiť. Trápi ich hlavne to, že majú to, čo iní majú a môžu si dovoliť. Pocitovo to majú tak, že si väčšinu času
	Frustrácia	nahnevajú hlavne na seba, že nedokážu spraviť to čo by mali. Cítia sa sklamané, keďže sa to
	Sklamanie	netýka iba ich (čo sa týka ľudí, ktorí majú rodinu, o ktorú sa musia postarať).“
	Stres	„Chudobný človek žije v strese zo svojej situácie.“
	Negatívny pohľad na svet	„Samozrejme, že vidia svet úplne inak. Pretože vidia hlavne negatívne.“
	Sebaobviňovanie	„Možno je na seba nahneván a myslí si, že je neschopný a nešikovný.“
	Vina	„Taký mladý človek, ak nedokáže užiť rodinu a nevie jej dať to čo potrebuje, tak určite sa môže niekedy cítiť neschopne a prežívať asi aj pocit viny.“
	Pocit menejcennosti	„Keď som pocít nedostatku zažila, nebolo to nič príjemné a cítila som sa menejcenne.“
	Depresia	„Ovplyvňuje to psychiku v tom zmysle, že človek si nechce požičiavať od známych, nechce sa zadlžovať nechce vyzeráť ako ten chudák, ktorý nemôže ísť von a na druhej strane stráca priateľov, pretože nemôže byť s nimi. Takže upadá do depresie časom až..“
	Sen o lepšom živote	„Chcel by som ísť k moru, aspoň raz.“
	Sen o iných finančných pomeroch v rodine	„Najlepšie by som to asi opísal frázou „chudobný študent“. Ja si totiž predstavujem, že keby som bol z lepších pomeroch mal by som k štúdiu lepšie prostriedky, ktoré mi naozaj treba, ale keďže je to tak ako to je snažím sa fungovať s tým, čo mám k dispozícii.“
	Závisť	„Povedala by som, že vidia svet skôr čierny, nakoľko stále len uvažujú a skôr závidia ľuďom, ktorí si dovoľia niektoré veci a oni si to dovoliť nemôžu.“

	Stigma	„Ľudia sa môžu na chudobných pozerat' ako na niečo menej cenné, ale nemusia to tak byť...“
Behaviorálna oblasť	Nemožnosť dopriať si viac	„Akože som si vedomá toho, že sú ľudia, čo sú na tom oveľa horšie. My máme čo jesť...aj keď nie vždy to, čo by som chcela ale máme. Chcela by som ísť niekedy na dovolenku, kúpiť si niečo na seba, ísť ku kaderníčke, ale keď si to prerátam tak viem, že tie peniaze treba inde...takže z tohto pohľadu asi hej...chcela by som dopriať viac deťom, aj sebe, nám..“
	Zmena v správaní – odpieranie si vecí	„Samozrejme, že sú na tom ľudia omnoho horšie. Nie je to o tom, že nedokážeme splatiť nájom, že nemáme na jedlo, vodu, elektriku, ale musím si často odprieť niečo, čo by som si za „nechudobných okolností“ neodoprela.“
Sociálna oblasť	Upadajúci sociálny život	„Myslím si, že v konečnom dôsledku chudobných ľudí netrápi ani tak nedostatok peňazí ako upadajúci sociálny život, spoločenský život. Záleží aj na ľuďoch v jeho okolí, ale môže to byť obmedzujúce, nakoľko si nemôže dovoliť spoločné výlety a dovolenky, návštevy barov či reštaurácií a podobne, takže môže to negatívne vplývať na vzťahy s okolím.“
	Konflikty v rodine	„Určite...teraz si to uvedomujem, že mi je to dosť ľúto, že sa často hádame na peniazoch a to nás rozdeľuje. Často to riešime...vlastne skoro nič iné.“

Prežívanie chudoby optikou chudobných osôb zdôrazňuje výhradne negatívnu emočnú rovinu, kde sa do popredia dostávajú emócie hnevu, pocit frustrácie (nemožnosť dovoliť si to, čo ostatní a to čo by si priali), sklamanie zo seba, svojho výkonu a zo situácie, výpovede chudobných poukazujú ďalej na negatívny pohľad chudobných na svet. Chudobní vo výpovediach ďalej opisujú pretrvávajúce sebaobviňovanie, celkové pocity viny a pocity menejcennosti. Opakovane je zmieňovaná depresia a nenaplnená túžba po veciach, ktoré sú pre nechudobných bežne dostupné. Zaujímavým je zistenie, že okrem predpokladaného „odopierania si“ je chudoba prežívaná v zmysle závažných obmedzení v sociálnom živote (nemožnosť ísť s kamarátmi vonku) – čo vedie k inej podobe chudoby (život bez priateľov kvôli nemožnosti zdieľať s nimi pre nich obyčajné činnosti. Výpovede o prežívaní chudoby sprevádzajú túžby, konkrétne sú to túžby po lepšom pôvode (majetnejší rodičia) a túžba po lepšej práci a lepších možnostiach a lepšom bývaní. Pri opisoch prežívania chudoby spontánne opisy pozitívnych emócií absentujú.

Vo výskume sme ďalej analyzovali ako opisujú prežívanie chudoby nechudobné osoby. Analýza výrokov podľa kategórií a podkategórií je opisovaná v Tabuľke 4.

Tabuľka 4 Kategórie, podkategórie a výroky prezentujúce prežívanie chudoby v diskurzoch nechudobných

Kategórie	Podkategórie	Výroky
Emocionálna oblasť	Zúfalstvo	„...zúfalo, bezmocne, vyčítavo, zahanbene...”
	Bezmocnosť	„Pocit bezmocnosti, toho, že nič nedokážu. Cítia sa slabí, niektorí „zmierení s osudom“. Mám pocit že svet vnímajú čierno bielo. Je to tak a hotovo. Má to tak byť.”
	Reznácia	
	Hanba	„Hanbia že sú chudobnejší a nechcú to dať na sebe poznať, tak sa niekedy odstrihnú od ostatných.”
	Strach	„...strach o to, čo prinesie ďalší deň.” „Na prvom mieste je jedlo, potom bývanie....všetky tie existenčné problémy, čo a ako poplatia, z čoho budú žiť. Svet určite vidia inak ako nechudobní aj sa cítia inak...žijú v strachu, neistote, možno beznádeji, keď nevedia ako sa z toho dostanú.”
	Smútok	„Možno smútok? Sklamanie zo seba alebo svojho nešťastia?”
	Závisť	„Tak z toho negatívneho často trápia chudobných ľudí závisť, najmä takých ktorí by chceli zbohatnúť zo dňa na deň. Nerozvíjajú sa, sú leniví, nepracujú na sebe ale iba závidia, ohovárajú čo kto má a čo im chýba. Cítia sa potom ukrivdení, že im nebolo dopriať a ostatným áno. Ľudí, ktorí za to nemôžu na druhej strane zrejme najviac trápia nie peniaze ako také, že si nebudú môcť dovoliť ísť na dovolenku, ale to, že čo bude s mojou rodinou, ako budem ďalej žiť. Svet potom vidia cez to trápenie, ktoré prežívajú.”
	Zameranie na existenčné problémy	„Najviac to asi trápia rodičov, keď vidia, že nemôžu dať deťom to, čo potrebujú. Myslím si, že človek, ktorý je sám a stará sa len sám o seba tú chudobu znáša o čosi lepšie. Vidia svet inak v tom zmysle, že sa ich svet točí okolo iných vecí ako svet ľudí, ktorí sú na tom finančne dobre. Neriešia tak radosti života,

		výlety, dovolenky, kultúrne vyžitie, zážitky, spoznávanie nových vecí - z tejto strany svet nepoznajú. Riešia len to ako zaplatiť účty, čo budú jesť, kde budú bývať - existenčné veci.“
	Pocit nespravodlivosti	„Nespravodlivosť, že im nikto nepomôže a musia si pomôcť sami...chudobný človek sa trápi, vždy mu niečo v živote chýba.“ „Trápi nespravodlivosť a všetko okolo. Nehľadajú chybu v sebe.“
Behaviorálna oblasť	Nemožnosť dopriať si viac Porovnanie sa s inými	„Cítia sa zrejme zle, trápi ich asi ten nedostatok, pocit, že im niečo chýba. Určite vidia svet inak, obmedzenejšie, nemôžu si dovoliť to čo nechudobní alebo dokonca bohatí ľudia.“ „Asi sa cítia nepríjemne... nemôžu si kúpiť to, po čom túžia, ale častokrát aj to, čo potrebujú nevyhnutne... no a myslím, že vidia svet inak, vidia viac rozdiely (Aké rozdiely?) životného štandardu, napr. deti v škole medzi sebou... porovnávajú sa.“ „Povedala by som, že vidia svet skôr čierny, nakoľko stále len uvažujú a skôr závidia ľuďom, ktorí si dovoľia niektoré veci a oni si to dovoliť nemôžu.“
	Zmena v správaní – odopieranie si vecí	„Ťažko sa mi hovorí za nich keďže som to chvalabohu nezažila. Musia sa cítiť v strese a nedobre.. musí to byť náročné stále myslieť na to, že potrebujem zaplatiť toto a toto a keby sa stalo niečo nečakané, čo by vyžadovalo peniaze tak na to nemám. Je to pre mňa stresujúce len si to predstavím, nemôcť mať finančnú rezervu na také situácie ako je teraz ohľadom korona vírusu. Orange vám neodpustí keď im nezaplatíte faktúru alebo keď nezaplatíte nájom keď zrazu nemôžete chodiť do roboty... A určite vidia svet inak ako nechudobní – vidia ho podľa mňa tvrdšie a viac realisticky a možno aj viac pesimisticky.“
Kognitívna oblasť	Zmena pohľadu na svet Radosť z maličkostí	„Vidia ho z tej horšej stránky by som povedal, ale zase viac si vedia vážiť veci potom. Z maličkostí sa tešia, čo podľa mňa málo bohatých sa teší z toho.“

		„...a celkovo sú tí ľudia šťastnejší a vidia ten život svetlejšie.“
	Zmena hodnôt	„...človek si vtedy uvedomí, že peniaze nie sú všetko a uvedomí si reálnu cenu omnoho dôležitejších vecí.“
Sociálna oblasť	Štedrosť	„Títo ľudia zvyknú byť menej pohodlní a prinášajú viac úžitku aj iným ľuďom, sú napríklad štedrejší.“
	Podpora súdržnosti v rodine	„...môže aj spojiť s priateľmi a rodinou, ak nachádzajú v nich oporu a pomoc.“

Prežívanie chudoby optikou nechudobných osôb je asociované s prežívaním negatívnych emócií akými sú: zúfalstvo, bezmocnosť, rezignácia hanba, strach a smútok. Opisy týchto negatívnych emócií sú ďalej sprevádzané opismi predpokladaných pocitov nespravodlivosti a závisti vyplývajúce z porovnávania s nechudobnými. Nechudobní respondenti vnímajú chudobných ľudí ako osoby, ktoré sa zameriavajú hlavne na zvládania existenčných problémov a neustáleho odopierania si rôznych vecí a zážitkov. Oproti negatívnemu prežívaniu chudobných sa objavuje diskurz o pozitívnych emóciách chudobných, kde sa zvýznamňuje prežívanie radosti z maličkostí a predpokladaná štedrosť chudobných osôb, (ktorí sú vnímaní ako osoby, ktoré sa podelia aj s málom). Nechudobní ďalej zmieňujú vzájomnú podporu a súdržnosť v rodine chudobného človeka.

Vymanenie sa z chudoby v diskurzoch chudobných a nechudobných

Výsledky analýzy výrokov na tému možnosti vymanenia sa z chudoby, podobne ako diskurzy o príčinách poukázala na 2 samostatné diskurzy: individualistický diskurz o možnostiach vymanenia sa z chudoby, v ktorom je hlavným aktérom vymanenia sa z chudoby jednotlivec a štrukturalistický diskurz, v ktorom je hlavným aktérom spoločnosť. Opis individualistického a štrukturalistického diskurzu chudobných o vymanení sa z chudoby je prezentovaný v Tabuľke 5.

Tabuľka 5 Kategórie a výroky o možnostiach vymanenia sa z chudoby v diskurzoch chudobných

Individualistický diskurz o možnostiach vymanenia sa z chudoby – téma: aktér jednotlivec		Štrukturalistický diskurz o možnostiach vymanenia sa z chudoby – téma: aktér spoločnosť	
Kategórie	Výroky	Kategórie	Výroky
Húževnatosť	„...húževnatý človek, ktorý sa nevzdáva.“	Pomoc sociálneho okolía	„Niektomu napríklad môže ponúknuť prácu, ktorá bude lepšie platená, prípadne odporučiť miesto, kde by sa takáto práca dala získať a daný človek sa tam odsťahuje.“
Vytrvalosť	„...pomôže vytrvalosť, ambicióznosť, nezlomnosť, húževnatosť, šikovnosť.“		
Sebazaprenie	„Asi sebazaprením a prekonaním samého seba, možno podpora od rodiny - keďže väčšina chudobných nepožiadala o pomoc, možno kvôli hanbe, ego. Môže pre to urobiť len to, že začne na seba pracovať ako najlepšie vie a hlavne sa nevzdať pokiaľ nedosiahne to, čo chce. Podľa mňa preto lebo tá cesta k víťazstvu nie je jednoduchá a niektorých to môže odradiť už pri prvej naskytnutej prekážke, chce to pevnú vôľu a sebazaprenie, čo nie každý má.“	Sociálna opora v rodine a blízkych	„...podpora rodiny a priateľov, láska a ak vám niekto iný dôveruje a spolieha sa na vás.“ „...ak niekto má okolo seba veľkú rodinu a kamarátov, môžu mu pomôcť rýchlejšie sa dostať z chudoby.“ „Niekto dostane fakt super príležitosť alebo sa stretne so správnymi ľuďmi.“
Ochota riskovať	„...a nebojí sa trochu aj zariskovať sa skôr dostane z chudoby ako niekto, kto sa už dávno zmieril so svojou situáciou.“		
Odvaha	„A najideálnejšia vlastnosť je samozrejme nebojácnosť vyjsť z „komfortnej zóny“.		
Pracovitosť	„Jedine tvrdá práca, šetrenie a poctivosť.“		

Poctivosť		„Práca a usilovnosť. Viem, že to dnes nie je asi také ako za našich čias, keď mal robotu každý. Dnes sa musíš asi prebýjať viac, ale nikto lenivosťou k peniazom neprišiel. Treba skúšať a nevzdávať sa.“
Šetrnosť		
Práca na sebe		„...z chudoby sa môže dostať, keď na sebe zapracuje.“ „Dostane sa z toho tak, že sa uvedomí a spamätá, že asi zo vzduchu neprežije. Nájde si robotu a zarobí si, ušetrí si.“
Pozitívne myslenie		„...myslieť pozitívne, takže sa prestane utápať v tom, že nemá peniaze ale začne rozmýšľať nad tým, ako tie peniaze získať.“
Kreativita		„Je to kreativita niečo tvoriť a posúvať sa vpred alebo napredovať, teda nezostať na jednom mieste a nestagnovať.“
Zmena zamestnania		„Na druhej strane sú potom tí ľudia, ktorí to možno stále skúšajú a skúšajú, ale sa im ešte nepodarilo „preraziť“ teda napríklad si nájsť nejaké lepšie platovo ohodnotené zamestnanie.“
Zmena bývania		„...ak majú dom, tak ho predajú a presťahujú sa do menšieho.“
Nájdenie partnera	životného	„Slobodná mamička s deťmi si môže nájsť nového partnera.“

Chudobní respondenti preferovali pripájanie sa k individualistickému diskurzu, ktorý vidí priestor pre vymanenie sa z chudoby hlavne v samotnom človeku a v jeho osobnostných vlastnostiach akými sú húževnatosť, vytrvalosť, sebazaprenie, ochota riskovať, v odvahe, v pracovitosti, poctivosti a šetrnosti a hlavne v práci na sebe. Individualistický diskurz ďalej ako možnosť vymanenia sa z chudoby vidí v zmene myslenia, v rozvoji kreativity. V širšom kontexte je možnosť vymanenia sa z chudoby asociovaná so životnými zmenami (zmenou zamestnania, bývania a rodinného stavu).

Opis individualistického a štrukturalistického diskurzu nechudobných o vymanení sa z chudoby je prezentovaný v Tabuľke 6.

Tabuľka 6 Kategórie a výroky o možnostiach vymanenia sa z chudoby v diskurzoch nechudobných

Individualistický diskurz o možnostiach vymanenia sa z chudoby – téma: aktér jednotlivec		Štrukturalistický diskurz o možnostiach vymanenia sa z chudoby – téma: aktér spoločnosť	
Kategórie	Výroky	Kategórie	Výroky
Húževnatosť	„...človek, ktorý sa chce a snaží sa o to určite sa mu to raz podarí.“	Pomoc spoločnosti	„...rôzne organizácie, rodina, psychologická pomoc, charita.“
Skromnosť	„...žiari z nich veľká skromnosť no zároveň veľká sila, cieľavedomosť a zodpovednosť, vďaka ktorej sa vedú v živote.“		„Poskytnutie práce, zdrojov a podobne. Napríklad pri chudobnej rodine poskytnutie práce pre oboch rodičov, poskytnutie potravín a podobne.“
Zodpovednosť			„Určite by človeku mal v prvom rade pomôcť štát a jeho inštitúcie, ktoré sú bohužiaľ často len formálne a vyplňajú si kolónky. Sám človek nie je schopný, lebo je to začarovaný kruh, nemá peniaze, nemá bývanie a nemá istotu.“
Sebazaprenie	„Asi sebazaprením a prekonaním samého seba, možno podpora od rodiny - keďže väčšina chudobných nepožiadala o pomoc, možno kvôli hanbe, egu.“		
Uvedomelosť	„Človek musí byť dostatočne uvedomelý, musí si priznať chyby a mať snahu zmeniť situáciu.“		„Aby sa človek dostal zo stavu chudoby, potrebuje isté nakopnutie, či už od rodiny alebo štátu. Sú potrebné sociálne opatrenia zo strany štátu, úľavy v čase krízy, vytvorenie pracovných miest, aby jeden z rodičov neodchádzal za prácou a aby nevznikla vzťahová“
Odvaha	„...dostal sa z chudoby odvahou a tvorivosťou a ísť do toho odvážne.“		
Tvorivosť			„dlhodobý mentoring...“
Pozitívne myslenie	„Pozitívny postoj s robením dačoho legálneho.“		

Viera	„...získal vieru v Boha, ktorá je jeho každodenným zdrojom energie...“ „...ak je človek chudobný v duchu, pomôcť mu vie iba spoznanie Cesty, Pravdy a Života, ktorým je Ježiš Kristus, ktorý je Jedno s Otcom a Duchom.“	Sociálna opora v rodine a blízkych	„Podpora slovná, povzbudenie, pocit, že sme milovaní, dôležití a potrební, ale aj materiálna pomoc.“ „...pomoc od okolia (ale nie pasívne danie peňazí ale aktívna pomoc), šťastie, príležitosť.“ „...pomáha povzbudenie zo strany druhých, emocionálna a psychická podpora.“ ...pomohli jej priatelia, sama si našla dve práce...
Nápravy chýb	„Človek sa môže dostať z rôznorodej chudoby ak eliminuje alebo napraví konkrétne chyby/problémy, ktoré daný pocit alebo stav spôsobujú.“		
Získanie kvalifikácie	„Tak môže sa učiť nejaké nové veci, aby mal viac možností zamestnať sa.“		
Vyhľadanie pomoci	„...môže vyhľadať odbornú pomoc, kým nebude veľmi neskoro, môže prípadne poprosiť o pomoc známych alebo priateľov, ak mu ešte nejakí ostali.“		
Získanie vzdelania	„...ak zvýši svoje vzdelanie, nájde si lepšiu pracovnú príležitosť a naučí sa aj hospodáriť s peniazmi.“		
Zbavenie sa závislosti	„...prestal holdovať alkoholu..“		

Získanie práce

„Ísť von z tej finančnej krízy, pretože to
vyžaduje možno nájsť si viacero prác, aby sme
stíhali poplatiť všetky dlhy a pod.“

Nechudobní respondenti samostatne opisovali dve silné diskurzívne línie: individualistický diskurz, ktorý vidí priestor pre vymanenie sa z chudoby hlavne v samotnom človeku a štrukturalistický diskurz, ktorý vníma významnú úlohu spoločnosti pri vymanení sa zo stavu chudoby. Individualistický diskurz vníma možnosti vymanenia sa priamo v osobe chudobného a jeho osobnostných vlastnostiach, akými sú húževnatosť, skromnosť, zodpovednosť, sebazaprenie, uvedomelosť, odvaha. Ďalej ako možnosti vymanenia sa z chudoby vidí v zmene myslenia a v rozvoji kreativity. Zaujímavým je zistenie, že ako možnosť vymanenia sa z chudoby vidia nápravu chýb, ktorých sa chudobní dopustili v minulosti a v spiritualite. V širšom kontexte je možnosť vymanenia sa z chudoby asociovaná s vyhľadáním pomoci a so zmenou zamestnania a zvýšením kvalifikácie. Štrukturalistický diskurz, ktorý vníma významnú úlohu spoločnosti zas tematizuje pomoc od štátu v podobe mentoringu, v podobe inštitucionálnej pomoci, a v pomoci na úrovni bližších sociálnych vzťahov a v podpore od blízkeho okolia a od rodiny. Na rozdiel od analýzy výpovedí chudobných osôb, štrukturalistický diskurz je vo výpovediach nechudobných výraznejší, čo je možné interpretovať tak, že nechudobné osoby vnímajú podporu spoločnosti ďaleko významnejšie než chudobní, ktorí už možno negatívnu skúsenosť s podporou iných majú. Zaujímavým zistením je zriedkavá kombinácia individualistického, štrukturalistického a fatalistického diskurzu, ktorá „kombinuje“ hľadanie spôsobov ako sa vymaniť z chudoby jednak v osobe chudobného, jednak v šťastí a zároveň pomoci spoločnosti. Ilustratívne uvádzame nasledujúce výroky:

„Musí na sebe pracovať, postupne splácať dlhy, ak nejaké má, zamestnať sa a ak mu niekto chce pomôcť, prijať túto pomoc a po malých kúskoch sa zdvihnúť zo zeme...”

„Vymaní sa šťastím, ak stretne človeka, ktorý mu pomôže finančne.”

„Podľa mňa človek na to potrebuje buď pevnú vôľu a vieru v seba samého alebo človeka, ktorý mu pomôže a pomoc od vlády v zmysle “normálnych” zákonov.”

„Pomohlo mu to, že bol v správnom čase na správnom mieste a nebál sa riskovať, mal odvahu, bol usilovný a šikovný.”

„Môže mať šťastie a podarí sa mu nájsť dobre platenú prácu, prípadne to riskne a začne podnikat' a podarí sa mu zarobiť.”

„Ak má talent a šťastie, lebo niekto podá loto a vyhrá a z chudobného sa stane bohatý človek. Šťastie je aj zdediť, aj vyhrať alebo stretnúť niekoho, kto mu z toho pomôže, uzavrieť dobré manželstvo...”

„Potom možno pomocou náhody ako napríklad výhra v lotérii alebo potom s pomocou ostatných.”

Pozitíva chudoby

Ďalším cieľom kvalitatívnej analýzy bola analýza výpovedí chudobných a nechudobných týkajúcich sa možných pozitív chudoby. Výsledky analýzy výrokov na tému pozitíva chudoby optikou chudobných sú prezentované v Tabuľke 7.

Tabuľka 7 Kategórie, podkategórie a výroky prezentujúce pozitíva chudoby v diskurzoch chudobných

Kategórie	Podkategórie	Výroky
Pozitívne vlastnosti chudobného	Vďačnosť	„Vlastne som za to obdobie vďačná. Myslím si, že ma osobne toto obdobie, keď sme všetci žili spoločne so sestrami, mamou a otcom len v jednej izbe - s tým že sme ledva mali čo jesť, priblížilo viac hľadať vo svojom živote Boha, a to je to najdôležitejšie.“
	Pokora	„...človek sa naučí pokore.“
	Šetrnosť	„...človek, ktorý nemá na výber sa naučí vystačiť si aj s málom, lepšie hospodáriť a menej mrhať prostriedkami i tovarmi.“
	Poznanie vnútornej sily	„Človek sa o sebe veľa dozvie. Zistí, koľko toho dokáže zvládnuť, že ho hocičo len tak nepoloží a vyhrabe sa zo zlých vecí a prehodnotí svoje priority a zistí, čo je skutočne dôležité. Neberie nič ako samozrejmosť, váži si každú maličkosť.“
	Prežívanie šťastia	„Môžu byť šťastní. Často možno aj viac ako tí, ktorí majú peňazí. Sú viac vďační za iné veci.“
	Skúsenosť	„Možno skúsenosť, možno pripomenutie v ťažkých chvíľach že vždy môže byť horšie. Uvedomenie si že nič nie je tak zlé v porovnaní s naozaj zúfalým chudobným človekom. Prípadne kto zažil, to má ako motiváciu v chvíli kedy nevie a nevládze d'alej.“ „Sú pozitíva hej. Ľudia si vážia to, čo niekedy mali, resp. mohli mať a nemajú.“
Sociálna rovina	Ochota pomôcť iným	„...bude skôr ochotný pomôcť iným, ako často v živote vidíme, že človek, ktorý má sám málo, dáva iným. Asi preto, lebo sa vie vcítiť do jeho ťažkej situácie a podeliť sa.“
	Nástroj poznania skutočných vzťahov	„Rovno sa asi ukáže, ktoré vzťahy medzi ľuďmi sú skutočné a ktoré neboli úprimné. „Možno mávajú aj lepšie vzťahy.“
	Súdržnosť rodiny	„...nás to drží aj viac pri rodičoch, keďže nám dosť pomáhajú. Keby sme ich pomoc nepotrebovali, možno by sme sa videli menej.“

Popieranie pozitív

„To mi je ťažko povedať asi... pretože ja na tom vidím viac zlého.“

„Chudoba nikdy nebola dobrá ani spravodlivá. Neviem čo na nej môže byť dobré“

Výsledky analýzy výrokov na tému pozitíva chudoby optikou nechudobných sú prezentované v Tabuľke 8.

Tabuľka 8 Kategórie, podkategórie a výroky prezentujúce pozitíva chudoby v diskurzoch nechudobných

Kategórie	Podkategórie	Výroky
Pozitívne vlastnosti chudobného	Súcit	„Ak nenecháme, aby nás chudoba zničila, empatia v nás môže rásť. Zrazu vieme pochopiť ľudí s podobnou alebo horšou situáciou. Máme k nim väčší súcit a túžbu pomôcť.“ „...ľudia vnímajú svet jednoduchšie, možno aj to prečo je človek tu, aby rozdával lásku, objatia, také maličkosti. Viac chápú, aké dôležité je sa o niečo podeliť, lebo sami chápú, aké je to nič nemať. Čím ľudia menej majú, tým menej očakávajú, sú skromnejší a priateľskejší, napriek tomu...aj šťastní.
	Ochota pomôcť iným	„A pozitívne môže byť aj to, že v chudobe si možno ľudia viac pomáhajú, lebo sú na tej jednej lodi ako som spomínala...zatiaľ čo bohatší ľudia s tak nevedia rozdať.“
	Skromnosť	„Ak sa človek raz dostane z chudoby, tak si začne určite viac vážiť život. Celkovo pozitívum je skromnosť a radosť z maličkostí.“
	Vďačnosť	„...možno je viac vďačný za všetko a myslím, že ho to môže priblížiť aj k Bohu alebo k hlbším zamysleniam.“
	Pokora	„Niektorí ľudia sú možno pokornejší, vedia to zvládnuť – som spokojný aj s tým, čo mám.“
	Sloboda	„Ak si chudobný a nemáš nič, nemáš teda nič čo by si stratil a nie je nič na čom by záležalo a to môže byť istým spôsobom pocit slobody... pocity vyslobodenia z každodenného materializmom zahlteného sveta.“
	Chudoba ako impulz k zmene	„Ak si chudobný a nemáš nič, nemáš teda nič čo by si stratil a nie je nič na čom by záležalo a to môže byť istým spôsobom pocit slobody... pocity vyslobodenia z každodenného materializmom zahlteného sveta.“ „...sa z teba stane lepší človek voči ostatným, nemáš čo stratiť tak máš odvahu.“

	„Najlepšia možnosť a schopnosť, teda pozitívum na tom je, že to môžete zmeniť, dokázať, že máte navyše!“ „...rozširovanie vzdelania, opustenie krajiny..“
Nešpecifikované pozitíva	„Ak chudobu a jej následky nepoužijeme ako zbraň proti sebe a iným, tak má aj výhody. Je dôležité, ako sa na chudobu pozeráme, či sme jej otrokom alebo nad ňou panujeme.“ „Chudoba môže dokonca svojím skúsenosťami, no i schopnosťami a súčasným povolaním, môže pomáhať a aj pomáha iným.“
Popieranie pozitív chudoby	„Ja osobne si myslím, že chudoba nemá žiadne pozitíva.“ „Nie, nie sú.“ „Pokiaľ ide o ľudí, ktorí žijú v chudobe už generačne, tak žiadne. Možno si viac vážia ľudí, veci, zem. Ale inak pozitíva chudoby nevidím.“
Chudoba ako ponaučenie	„Človek je niekedy roztopašný, nevie čo so sebou, možno si kupujeme zbytočnosti.. a možno je niekedy fajn ak okúsime, aj takú možnosť, že aj to sa nám môže stať, aj my môžeme byť chudobní, chudoba môže postretnúť každého ... takže možno je to taká... poučovacia facka od života, možno to práve niekoho dokáže nakopnúť...“

Vzhľadom na to, že výpovede chudobných a nechudobných vykazujú takmer totožnú tematickú štruktúru, nasledujúce výsledky budú prezentované spolu. Respondenti bez ohľadu na to, či sú alebo nie sú chudobní opisujú pozitíva chudoby v podobe získania pozitívnych osobnostných vlastností akými sú: vd'ačnosť, pokora, šetrnosť, poznanie vnútornej sily, ďalej v podobe získanej skúsenosti aj zo zlou životnou situáciou. V sociálnej oblasti sme taktiež zachytili zhodu medzi chudobnými a nechudobnými, ktorý opisujú pozitívny vplyv chudoby na vyššiu mieru ochoty chudobných pomôcť iným, na súdržnosť v rodine a objavuje sa aj nezvyčajný opis chudoby ako „nástroja na poznanie skutočných vzťahov“. V oboch skupinách respondentov (opäť bez ohľadu na stav chudoby) sa často objavuje explicitné popieranie pozitív chudoby, kedy respondenti doslova „odmietajú“ identifikáciu akéhokoľvek pozitívneho aspektu chudoby.

Predsudky o chudoby vo výpovediach chudobných a nechudobných

Ďalším výskumným cieľom bolo analyzovať skúsenosť chudobných s predsudkami okolia a zároveň ozrejmiť predsudky voči chudobným z pohľadu nechudobných. V úvode opisu výsledkov uvádzame výrok reprezentujúci tému predsudkov vo vzťahu (nielen) k chudobe. Uvádzame odpoveď chudobného respondenta, na otázku či má skúsenosť s predsudkami voči chudobe.

„Áno. Za celý život som sa toho od ľudí napočúval dost'. Ľudia radi súdia a posudzujú život iných a vidia najlepšie, čo by ten druhý mohol urobiť, a čo neurobil, čo urobil zle a mal urobiť inak. Ľudia budú mať vždy predsudky. Napríklad takí bezdomovci, nevieme čím si prešli, ako sa dostali na ulicu, nemusela to byť len ich vina, ale ľudia si už vytvorili o nich nejakú mienku.“ (muž, 74 rokov, chudobný)

Analýza výrokov na tému skúsenosť s predsudkami voči chudobe podľa kategórii je opisovaná v Tabuľke 9.

Tabuľka 9 Kategórie a výroky prezentujúce tému skúsenosť s predsudkami voči chudobe vo výpovediach chudobných a nechudobných

Téma	Kategórie	Výroky
Predsudky voči chudobným optikou chudobných	Zodpovednosť za chudobu	„Veľa ľudí si myslí, že si za to môžu sami a že ak by sa posnažili tak to vedia zmeniť. Je tento názor spoločnosti aspoň sčasti pravdivý? Čiastočne možno áno, ale neberie do úvahy to, že niekto sa snaží celý život a aj tak nevie zlepšiť svoju situáciu.“
	Nedostatok motivácie	„Že sa do chudoby dostali vlastnou vinou“. „Asi to, že si za svoju situáciu môžu často sami a nič s ňou nerobia.“ „Hm...neviem...že sú neschopní? Leniví...že si za to môžu sami, že sú chudáci...asi to. Ale to asi hlavne tí čo peniaze majú, a nezažili to.“ „Asi to čo som hovoril...môžu si o nich myslieť, že sú leniví. Ale nemusí to byť vždy pravda, niekedy je prostě človek v takej situácii.“
	Výsmech	„Nechudobní si myslia, že sa z toho môžu vysmievať..“
	Súcit/l'útosť	„Niektorí možno prejavujú súcit, l'útosť...“
	Povýšeneckosť	„Ľudia môžu chudobných aj l'utovať alebo sa aj správať povýšenecky. To asi vždy závisí od charakteru človeka, to ako sa na druhých pozerá.“
Predsudky voči chudobným optikou nechudobných	Zodpovednosť za chudobu	„...že si za to môžu sami. Možno to, že sú nevzdelaní, bez cieľov, poval'ači.“
	Nedostatok motivácie	„spoločnosť berie ako neschopných, nezodpovedných práve tú skupinu ľudí, ktorí nemajú zamestnanie a ani sa oň nesnažia“
	Nezodpovednosť	„Spoločnosť si myslí, že sú to málo inteligentní ľudia, nemajú hygienu, že sú konfliktní, závislí a to je jedno ako závislí...“
	Nevzdelanosť	
	Nedostatok hygieny	

Závislí

„Mnohí si za chudobu môžu sami, či už hranie automatov, alkohol... mnohých ľudí poznám ... no klasika dedina... alkoholici, prepili ešte aj gate, a môžu si zato sami pretože zničili seba, aj rodinu proste vždy sa nad tým zamyslím... S takými názormi sa asi stretávame všetci a stále... taká je spoločnosť.. takí sme my ľudia.“

„Asi, že si za to môžu sami. Že sú nevzdelaní, čo nemusí byť pravda, alebo alkoholici a fetišáci, gambleri.“

Delikvencia

„...spoločnosť si, že sú veľmi delikventní.. čo určite niektorí sú...určite nie všetci.“

„...niekedy odhodlajú aj ku krádežiam.“

Porovnanie výpovedí chudobných a nechudobných respondentov na tému predsudky voči chudobe a osobe chudobného poukazuje na nasledujúce zistenia. Chudobné osoby opisujú predsudky predovšetkým v podobe pripisovanej zodpovednosti za chudobu. Vnímajú predsudky spoločnosti v podobe označenia chudobných nielen ako nemotivovaných ale dokonca ako osoby neochotné zmeniť svoj stav chudoby. Chudobné osoby ďalej opisujú predsudky v podobe výsmechu, súcitu či ľútosti a povýšeneckosť iných. Pri analýze výpovedí na tému predsudky sme zistili, že chudobné osoby používajú 3. osobu pri označení chudobných osôb, a teda v rovine použitého jazyka sa do skupiny chudobných, ktorých sa predsudky týkajú, nezaradzujú. Zaujímavým zistením je, že nechudobné osoby vykazujú ďaleko heterogennejšie predsudky voči chudobným: chudobné osoby sú nechudobnými zobrazovaní ako nielen nemotivované (v zhode so skúsenosťou samotných chudobných), ale zároveň ako nevzdelaní, závislí s nedostatkom hygieny, dokonca s prípadnými sklonmi k delikvencii.

Diskusia a zhrnutie

Prvým cieľom kvalitatívnej štúdie II. bolo ozrejmiť diskurzy o príčinách chudoby z pohľadu chudobných a nechudobných respondentov a ozrejmiť odlišnosti tematických štruktúr diskurzov. Analýza diskurzu výpovedí chudobných osôb o príčinách chudoby potvrdila 2 významné diskurzívne línie: individualistický diskurz, tematizuje úlohu jednotlivca v psychologických príčinách chudoby a štrukturalistický diskurz chudobných o príčinách zobrazuje úlohu zlyhania spoločnosti, čo je v zhode s hlavnými diskurzívnymi líniami nechudobných respondentov. Hlavné diskurzívne línie sú v súlade s literatúrou, ktorá uvádza individualistické, štrukturalne a fatalistické atribúcie príčin chudoby (Davids & Gouws, 2013; Da Costa & Dias, 2014; Furnham, 1982). Porovnanie tematickej štruktúry individualistického diskurzu preukázalo zhodu medzi chudobnými a nechudobnými respondentmi v pohľade na príčinu chudoby. Chudobní a nechudobní ako príčinu vnímajú samotnú osobu chudobného. Na skutočnosť, že pri identifikovaní príčin chudoby je tendencia obviňovať obete chudoby poukazuje aj Paugam (2005). Respondenti bez ohľadu na svoj stav vnímajú psychologickú príčinu chudoby negatívne osobnostné vlastnosti chudobného (absencia vďačnosti, nepredvídavosť, nerozvážnosť), ďalej jeho nízku finančnú gramotnosť (zadlžovanie sa, nehospodárnosť, zlé investície), nedostatočné vzdelanie a v nedostatok motivácie pracovať. Pri identifikácii rozdielov v tematickej štruktúre sme zistili, že nechudobného osoby majú pri identifikácii príčin chudoby viac tendenciu tematizovať rôzne závislosti (gamblerstvo, shopholizmus), zatiaľ čo samotní chudobní ju opisujú menej často. Významnejšie rozdiel sú v podobe štrukturalistického diskurzu o psychologických príčinách chudoby. V oboch skupinách respondentov (chudobní a nechudobní) je vnímanou psychologickou príčinou nedostatočná spoločenská štruktúra. Chudobní respondenti majú tendenciu viac zdôrazňovať úlohu rodiny pri

dostávajú sa do stavu chudoby. Konkrétne, vnímajú nielen predpokladané zlyhanie na strane širšej spoločnosti, v podobe nezamestnanosti, zlyhanie blízkeho sociálneho okolia ale predovšetkým zlyhanie na strane rodiny. Chudobné osoby na rozdiel od nechudobných viac vidia ako príčinu chudoby zlyhanie rodiny v zmysle chudoby rodičov, neschopnosti poskytnúť deťom dostatok vzdelania, zneužívanie omamných látok v rodine a množstvo konfliktov, ktoré v konečnom dôsledku vedú k skorému odchodu detí z pôvodnej rodiny bez dostatočnej primárnej finančnej podpory od rodičov. Nechudobné osoby vidia ako psychologickú príčinu chudoby v rámci štrukturalistického diskurzu nedostatok pomoci chudobným a hodnoty predkladané spoločnosťou. Zaujímavým zistením súhrne je, že chudobní vnímajú úlohu rodiny senzitívnejšie ako nechudobní, zatiaľ čo nechudobní sú senzitívnejší na všeobecný naratív v spoločnosti (preferujúci konzumné a individualistické hodnoty). Práve výpovede nechudobných potvrdzujú názor Gerberyho (2006), ktorý uvádza, že skôr ako samotné fakty o jave, práve podoby diskurzov o chudobe ovplyvňujú jej vnímanie a výkon sociálnej politiky.

Ďalším výskumným cieľom bolo zrejmiť ako je vo výpovediach prezentované prežívanie chudoby v očiach chudobných respondentov. Prežívanie chudoby optikou chudobných osôb zdôrazňuje výhradne negatívnu emočnú rovinu, kde sa do popredia dostávajú emócie hnevu, pocit frustrácie, sklamanie zo seba, svojho výkonu a zo situácie. Výpovede chudobných poukazujú ďalej na negatívny pohľad chudobných na svet. Chudobní vo výpovediach ďalej opisujú pretrvávajúce seba obviňovanie, celkové pocity viny a pocity menejcennosti. Opakovane je zmieňovaná depresia a nenaplnená túžba po veciach, ktoré sú pre nechudobných bežne dostupné. Zaujímavým je zistenie, že okrem predpokladaného „odopierania si“ je chudoba prežívaná v zmysle závažných obmedzení v sociálnom živote (nemožnosť ísť s kamarátmi vonku) – čo vedie k inej podobe chudoby (izolácia od priateľov). Výpovede o prežívaní chudoby sprevádzajú túžby, konkrétne sú to túžby po lepšom pôvode (majetnejší rodičia), túžba po lepšej práci, lepších možnostiach a lepšom bývaní. Pri opisoch prežívania chudoby spontánne opisy pozitívnych emócií absentujú. Zaujímavým zistením je, že nechudobné osoby „správne predpokladajú“ negatívne emócie chudobných ako zúfalstvo, bezmocnosť, rezignácia hanba, strach a smútok. Na rozdiel od chudobných osôb je však častejšie predpokladaný pocit krivdy, nespravodlivosť, a záviť nechudobným. Toto zistenie je možné interpretovať tak, že samotné chudobné osoby viac hľadajú vinu, zlyhanie v sebe zatiaľ čo nechudobní predpokladajú viac pocit krivdy. Pokiaľ by sme tieto zistenia interpretovali v súlade s konceptom v psychotraumatológii a na proces stávania chudoby sa pozreli z pohľadu chudoba ako traumatický zážitok, chudobní respondenti vykazovali typické príznaky v podobe sebaobviňovania. Prítomnosť sebaobviňovania (ktoré nechudobní respondenti nevnímali) je pravdepodobne spôsobom ako identifikovať vlastné zlyhanie v snahe mu neskôr zabrániť. Nechudobní respondenti vnímajú chudobných ľudí ako osoby, ktoré sa zameriavajú hlavne na zvládanie existenčných problémov a neustáleho

odopierania si rôznych vecí a zážitkov. Ďalším významným zistením je, že nechudobní predpokladajú aj pozitívne emócie (štedrosť, podelenie sa o maličkosti, vzájomnú podporu a súdržnosť v rodine chudobného človeka). Takéto spontánne opisy pozitívnych emócií sa v skupine chudobných neobjavili ani raz.

Kvalitatívna štúdia II. sa okrem príčin chudoby a prežívania chudoby sa zamerala na to, ako chudobné a nechudobné osoby opisujú možnosti vymanenia sa z chudoby. Chudobní respondenti preferovali pripájanie sa k individualistickému diskurzu, ktorý vidí priestor pre vymanenie sa z chudoby hlavne v samotnom človeku a v jeho osobnostných vlastnostiach akými sú húževnatosť, vytrvalosť, sebazaprenie, ochota riskovať, v odvahe, v pracovitosti, poctivosti a šetrnosti a hlavne v práci na sebe. Individualistický diskurz ďalej ako možnosť vymanenia sa z chudoby vidí v zmene myslenie, v rozvoji kreativity. V širšom kontexte je možnosť vymanenia sa z chudoby asociovaná so životnými zmenami (zmenou zamestnania, bývania a rodinného stavu). Nechudobní respondenti samostatne opisovali dve silné diskurzívne línie: individualistický diskurz, ktorý vidí priestor pre vymanenie sa z chudoby hlavne v samotnom človeku a štrukturalistický diskurz, ktorý vníma významnú úlohu spoločnosti pri vymanení sa zo stavu chudoby. Individualistický diskurz vníma možnosti vymanenia sa priamo v osobe chudobného a jeho osobnostných vlastnostiach, akými sú húževnatosť, skromnosť, zodpovednosť, sebazaprenie, uvedomelosť, odvahe. Ďalej ako možnosti vymanenia sa z chudoby vidí v zmene myslenie a v rozvoji kreativity. Zaujímavým je zistenie, že ako možnosť vymanenia sa z chudoby vidia nápravu chýb, ktorých sa chudobní dopustili v minulosti a v spiritualite. V širšom kontexte je možnosť vymanenia sa z chudoby asociovaná s vyhľadáváním pomoci a so zmenou zamestnania a zvýšením kvalifikácie. Štrukturalistický diskurz, ktorý vníma významnú úlohu spoločnosti zas tematizuje pomoc od štátu v podobe mentoringu, v podobe inštitucionálnej pomoci, a v pomoci na úrovni bližších soc. vzťahov a v podpore od blízkeho okolia a od rodiny. Na rozdiel od analýzy výpovedí chudobných osôb, štrukturalistický diskurz je vo výpovediach nechudobných výraznejší, čo je možno interpretovať tak, že nechudobné osoby vnímajú podporu spoločnosti ďaleko významnejšie než chudobní, ktorí možno už negatívnu skúsenosť s podporou iných majú. Výsledky zároveň potvrdili výskum Da Costa a Dias (2013), ktorí uvádzajú, že pre ekonomicky rozvinutejšie krajiny sú typické preferencie individualistických a fatalistických príčin, čo sa v tomto výskume potvrdilo identifikáciou zmiešaných diskurzov (individualistických a fatalistických), ktorý sa práve pri hľadaní východísk z chudoby „spolieha“ nielen na silu a potenciál chudobného, ale aj na šťastie, príležitosť či osud. V porovnaní s predchádzajúcou štúdiou je tento výsledok pozoruhodný, keďže pri skúmaní sociálnych reprezentácii chudoby sa fatalistický diskurz neobjavil.

Pri hľadaní odpovedí na otázku, či je možné vnímať pozitíva chudoby sme zistili, že chudobní respondenti vnímajú možné pozitíva chudoby podobne ako nechudobní. Porovnanie tematickej štruktúry chudobných a nechudobných

zhodne uvádza pozitíva v podobe vd'ačnosti, pokory, šetrnosti, poznania vnútornej sily a nakoniec získanej (hoci negatívnej) skúsenosti. V sociálnej oblasti sme taktiež zachytili zhodu medzi chudobnými a nechudobnými, ktorý opisujú pozitívny vplyv chudoby na vyššiu mieru ochoty chudobných pomôcť iným, na súdržnosť v rodine a objavuje sa aj nezvyčajný opis chudoby ako „nástroja na poznanie skutočných vzťahov“. Zhodu medzi chudobnými a nechudobnými sme zachytili aj v explicitnom popieraní pozitív chudoby a „odmietanie“ akéhokoľvek pozitívneho aspektu chudoby. Porovnanie výpovedí chudobných a nechudobných respondentov na tému predsudky voči chudobe a osobe chudobného poukazuje na nasledujúce zistenia. Chudobné osoby opisujú predsudky predovšetkým v podobe pripisovanej zodpovednosti za chudobu. Vnímajú predsudky spoločnosti v podobe označenia chudobných nielen ako nemotivovaných ale dokonca ako osoby neochotné zmeniť svoj stav chudoby, čo opätovne poukazuje na zmieňovanú stigmatizáciu spoločnosťou (Paugam (2005). Chudobné osoby ďalej opisujú predsudky v podobe výsmechu, súcitu či ľútosti a povýšeneckosť iných. Zaujímavým zistením je, že nechudobné osoby vykazujú ďaleko heterogennejšie predsudky voči chudobným: chudobné osoby sú nechudobnými zobrazované ako nielen nemotivované (v zhode so skúsenosťou samotných chudobných), ale zároveň ako nevzdelaní, závislí s nedostatkom hygieny, dokonca s prípadnými sklonmi k delikvencii. Z pohľadu analýzy použitého jazyka je zaujímavým zistenie, že chudobné osoby pri opise predsudkov voči chudobným sa s osobou chudobného neidentifikujú (opakovane používaná 3. osoba pri označení chudobných). Uvedené zistenie je možno interpretovať ako 1) spôsob dištancovania sa od stavu chudoby a/alebo 2) spôsob dištancovania sa od sociálnych praktík voči chudobným.

Benefit realizovaného výskumu vnímame v zahrnutí samotných chudobných osôb s využitím osobného rozhovoru, ktorý umožňoval získanie/ozrejenie viacerých významov. Zároveň tým bola splnená jedna z podmienok korektného validizačného procesu, zahrnutie samotných účastníkov do výskumu (Silverman, 2005), ktorí nám umožnili pochopiť subjektívny význam poskytnutých opisov. Limitom štúdie je subjektívne zaradenie do skupiny chudobných, pričom v budúcom výskume odporúčame doplniť objektívne dáta o respondentoch. Limit ďalej vnímame v nedostatočne využitej metóde triangulácie ďalších metód zberu dát. Podobne ako v predchádzajúcej kvalitatívnej štúdii o chudobe, v budúcnosti považujeme za adekvátne využiť dáta z fokusových skupín a metódy kvantitatívnej metodológie.

Zoznam bibliografických odkazov - 4. kapitola

Alem, Y., Köhlin, G., & Stage, J. (2014). The persistence of subjective poverty in urban Ethiopia. *World Development*, 56, 51-61.

Da Costa, L. P., & Dias, J. G. (2014). What do Europeans believe to be the causes of poverty? A multilevel analysis of heterogeneity within and between countries. *Social Indicators Research*, 122(1), 1-20. doi:10.1007/s11205-014-0672-0

Dauids, Y. D., & Gouws, A. (2013). Monitoring perceptions of the causes of poverty in South Africa. *Social Indicators Research*, 110(3), 1201-1220. doi:10.1007/s11205-011-9980-9

Freedman, J., & Combs, G. (2009). *Naratívni psychoterapie*. Praha: Portál.

Furnham, A. (1982). Explaining poverty in India: A study of religious group differences. *Psychologia*, 25(4), 236-243.

Gans, H. J. (1995). *The war against the poor: The underclass and poverty policy*. New York: Basic Books.

Gerbery, D. (2008). Príjmová chudoba a materiálna deprivácia v Slovenskej republike. *Fórum sociálnej politiky*, 5, 9-17.

Geremek, B. (1999). *Slitování a šibenice (Dějiny chudoby a milosrdenství)*. Praha: Argo.

Goffman, E. (1999). *Všichni hrajeme divadlo. Sebe prezentace v každodenním životě*. Praha: Studio Ypsilon.

Harré, R., & Gillet, G. R. (2001). *Diskurz a myseľ. Úvod do diskurzívnej psychológie*. Bratislava: IRIS.

Hayati, D., & Karami, E. (2005). Typology of causes of poverty: The perception of Iranian farmers. *Journal of Economic psychology*, 26(6), 884-901. doi:10.1016/j.joep.2005.05.002

Hernández, D. (2016). Affording housing at the expense of health: Exploring the housing and neighborhood strategies of poor families. *Journal of Family Issues*, 37(7), 921-946. doi:10.1177/0192513X14530970

Ho, K. Y., Li, W. H. C., Chung, J. O. K., Lam, K. K. W., Chan, S. S. C., Xia, W. (2016). Factors contributing to the psychological well-being for Hong Kong Chinese children from low-income families: A qualitative study. *International Journal of Mental Health Systems*, 10(1), 56. doi:10.1186/s13033-016-0088-0

Miller, M. K., Reichert, J., & Flores, D. (2015). *Social comparison*. The Blackwell Encyclopedia of Sociology.

Paugam, S. (2016). *Poverty and social bonds: Towards a theory of attachment regimes*. In B. Althammer, L. Raphael, T. Stazic-Wendt (Eds.), *Rescuing the vulnerable: Poverty, welfare and social ties in modern Europe* (pp. 23-46). New York: Bergham Books.

Rheinheimer, M. (2003). *Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti*. Praha: Vyšehrad.

Shek, D. T. L. (2004). Beliefs about the causes of poverty in parents and adolescents experiencing economic disadvantage in Hong Kong. *The Journal of Genetic Psychology*, 165(3), 272-292. doi:10.3200/GNTP.165.3.272-292

Shek, D. T. L., & Ma, C. M-S. (2009). Dimensionality of the Chinese perceived causes of poverty scale: Findings based on Confirmatory Factor Analyses. *Social Indicator Research*, 90, 155-164. doi:10.1007/s11205-008-9266-z

Silverman, D. (2005). *Ako robiť kvalitatívny výskum*. Bratislava: Ikar.

Strapcová, K. (2005). Percepcia nerovností a príčin chudoby na Slovensku. *Sociológia*, 37(5), 419-448.

Tuason, Ma. T. G. (2008). Those who were born poor: A qualitative study of Philippine poverty. *Journal of Counseling Psychology*, 55(2), 158-171. doi:10.1037/0022-0167.55.2.158

van Oorschot, W., & Halman, L. (2000). Blame or fate, individual or social? An international comparison of popular explanations of poverty. *European Societies*, 2(1), 1-28. doi:10.1080/146166900360701

Willems, S. J., Swinnen, W., & De Maeseneer, J. M. (2005). The GP's perception of poverty: A qualitative study. *Family Practice*, 22(2), 177-183. doi:10.1093/fampra/cmh724

Zhang, H. (2016). Social assistance for poor children in urban China: A qualitative study from the recipients' perspective. *Children and Youth Services Review*, 64, 122-127. doi:10.1016/j.childyouth.2016.03.011

5 Efekt ekonomickej situácie na časové diskontovanie a diskontovanie rizika: Akú úlohu v ňom zohráva finančná gramotnosť?

Matúš Adamkovič, Marcel Martončík

Pri overovaní komplexného štrukturálneho modelu vzťahov chudoby, kognitívnej záťaže, exekutívnych funkcií, intuitívnosti/deliberatívnosti myslenia a ekonomického rozhodovania predstaveného v kapitole 2, vystupovala premenná finančná gramotnosť iba ako kontrolovaná premenná. Na základe nášho pokračujúceho štúdia problematiky dôsledkov chudoby vyvstala potreba detailnejšieho skúmania finančnej gramotnosti. Práve finančná gramotnosť sa javila byť jedným z hlavných faktorov, ktoré môžu vysvetliť ekonomické preferencie ľudí. Z doterajších výskumov v oblasti finančnej gramotnosti nebolo jasné, akú kauzálnu úlohu zohráva finančná gramotnosť v rámci skúmania ekonomického rozhodovania a ekonomickej situácie. Na základe toho vyvstala potreba skúmania toho, či finančná gramotnosť sprostredkúva (mediuje) vzťah medzi chudobou a ekonomickým rozhodovaním.

Medzi ľuďmi je rozšírená predstava, že osoby žijúce v chudobe majú špecifické ekonomické preferencie odlišné od nechudobných ľudí, konkrétne napr. intertemporálne voľby (časové alebo oneskorené diskontovanie) a ochotu podstupovať finančné riziko. Doterajšie výskumy naznačujú, že ľudia s nízkym socioekonomickým statusom alebo finančným príjmom sa rozhodujú krátkozrakejšie (napr. uprednostňujú malé okamžité odmeny namiesto čakania na väčšie; Griskevicius et al., 2011; Jachimowicz et al., 2017). Takéto správanie by malo zmysel, pretože život v chudobe je spojený s pesimistickejšími ekonomickými očakávaniami smerom do budúcnosti (Das et al., 2019). Chudoba ako neuspokojivá ekonomická situácia ovplyvňuje aj kognitívne a afektívne procesy (napr. vyvoláva stres, zhoršuje pracovnú pamäť), ktoré spotrebávajú kapacitu pre rozhodovanie (pozri napr. Evans & Stanovich, 2013; Oshri et al., 2019) a to môže mať za následok impulzívnejšie správanie. Po detailnejšom preskúmaní dôkazov však možno konštatovať, že vplyv ekonomickej situácie na ekonomické rozhodovanie na individuálnej úrovni je buď malý alebo nejednoznačný (napr. Falk et al., 2015). To vyvoláva otázku, či existuje nejaká iná premenná, ktorá následne sprostredkuje (mediuje) vplyv ekonomickej situácie na ekonomické preferencie, ako je napríklad finančná gramotnosť. Podporuje to zistenie o tom, že chudobní ľudia majú sklon k averzii k finančnému riziku a často ignorujú výhody vyplývajúce z investovania (pozri Tanaka et al., 2010). Takéto postoje by bolo možné formovať edukáciou o zásadách, ktoré sú základom finančných procesov. Ak skutočne existuje kauzálna cesta, v ktorej sú ekonomicky menej racionálne (menej výhodné) rozhodnutia sprostredkované finančnou gramotnosťou (tzn. že napriek tomu, že je človek chudobný, ak bude

mať vysokú úroveň finančnej gramotnosti, mal by uprednostňovať ekonomicky výhodnejšie voľby), mohlo by to znamenať podstatný posun v tvorbe politík a intervenčných programov. Na rozdiel od priameho zmiernenia chudoby by sa politika mohla zamerať na posilnenie schopnosti ľudí vedieť sa správne ekonomicky rozhodovať, čo by zefektívnilo boj proti zacyklovaniu sa v chudobe. Napriek zvyšujúcemu sa počtu štúdií zameraných na podobné problémy (napr. vplyv finančného vzdelávania na finančné správanie; pozri Kaiser & Menkhoff, 2017), sa otázkou vzťahu finančnej gramotnosti a ekonomického rozhodovania zaoberal či už teoreticky alebo empiricky prekvapivo len malý počet štúdií. Autori jediných empirických štúdií (Bover et al., 2018; Lührmann et al., 2018; Mudzingiri et al., 2018b), ktoré priamo skúmali príjem, finančnú gramotnosť a ekonomické rozhodovanie, zistili, že finančná gramotnosť znižuje diskontovanie času, aj keď veľkosti efektov boli iba malé. Okrem toho, v nedávno publikovanej teoretickej štúdii (Adamkovič & Martončík, 2017) jej autori predstavili hypotetický model kognitívneho mechanizmu, ktorý vysvetľuje kauzálny vplyv chudoby na ekonomické rozhodovanie. V uvedenej štúdii však autori považovali finančnú gramotnosť iba za kovariát ekonomických preferencií, pričom opomenuli možnosť, že finančná gramotnosť môže byť priamo ovplyvnená ekonomickým statusom. V tejto štúdii je cieľom overiť, či finančná gramotnosť sprostredkováva (mediuje) vplyv ekonomickej situácie (chudoby) na ekonomické rozhodovanie (preferencie), pri zohľadnení ďalších pravdepodobne relevantných premenných (napríklad negatívny afekt, pracovná pamäť atď.), ktoré by mohli skresliť (confound) navrhovaný vzťah.

5.1 Chudoba, ekonomické preferencie a finančná gramotnosť: Čo zatiaľ vieme?

Je zložitá správne zadefinovať chudobu, pretože neexistuje konsenzus o tom, čo znamená byť chudobným. Svetová banka (2009) definuje chudobu ako multidimenzionálny konštrukt zahŕňajúci peňažné aspekty (t. j. nedostatok zdrojov alebo nedostatočný príjem), ako aj subjektívne hodnotenie chudoby z hľadiska spokojnosti so životom (well-being). Život v chudobe je sprevádzaný celým spektrom javov, ktoré majú negatívny vplyv na život človeka. Chudoba je spájaná s narušením psychického zdravia (Burns, 2015), nepríjemnými sociálnymi dôsledkami (Mood & Jonsson, 2015) a zhoršením kognitívnych funkcií (Mani et al., 2013). Aj napriek tomu, že tieto premenné môžu viesť k zacykleniu chudoby, v tejto štúdii sa zameriame na priamejšiu cestu ekonomického rozhodovania.

Vo všeobecnosti dochádza u ľudí počas ich rozhodovania k rôznym skresleniam a omylom, a to najmä v oblasti finančného rozhodovania (Read & Scholten, 2017). Je preto zaujímavé pozrieť sa na to, ako ekonomická situácia, najmä v svojej extrémnej podobe (ako chudoba), ovplyvňuje ekonomické rozhodovanie. V rámci takého výskumu je ale potrebné zvažovať, či je dané ekonomické

rozhodovanie naozaj krátkozraké alebo naopak, či môže mať evolučnú adaptívnu funkciu (pozri risk-sensitivity theory; Kacelnik & Bateson, 1997). Ekonomické rozhodovanie sa často týka situácií, v ktorých osoba musí prisudzovať hodnotu existujúcim a budúcim stavom, rozhodovať sa medzi nimi a/alebo zvažovať rôznu mieru neistoty. Ekonomické rozhodovanie zahŕňa širšiu škálu rôznych procesov, ako napríklad diskontovanie času, riskovanie, šparenie, požíčanie, rozhodovanie na trhoch s akciami atď.

Rozhodli sme sa ďalej skúmať iba diskontovanie (preferencie) času a rizika, čo je v súlade s Kraayom a McKenziem (2014), ktorí sa tiež domnievajú, že tieto premenné zohrávajú rozhodujúcu úlohu pri pretrvavaní a zacykľovaní sa v chudobe. Existencia vzťahu medzi diskontovaním času (impulzívne správanie) a riskovaním bola rozpracovaná v niekoľkých teoretických modeloch (pozri napr. Epper & Fehr-Duda, 2012); the salience weighted utility over presentations model (Leland & Schneider, 2017); the generality of deviance framework (Hirschi & Gottfredson, 1994). Aj keď niektorí autori (napr. Toubia et al., 2013) považujú diskontovanie času a rizika za odlišné konštrukty, nedávny výskum potvrdil súvislosť medzi nimi (napr. Cosenza et al., 2016; Lopez-Guzman et al., 2018; Mishra & Lalumière, 2016).

Diskontovanie času (time preferences) možno definovať ako ochotu jednotlivca čakať na výsledok v závislosti od času potrebného na jeho dosiahnutie (Pepper & Nettle, 2017). Pokiaľ ide o finančné dôsledky, ľudia s vysokou mierou diskontovania sa zameriavajú na menšie, ale okamžité odmeny, namiesto toho, aby čakali na väčšie ale časovo vzdialenejšie. Diskontovanie času je spájaná s rôznym ekonomickým správaním, ako je napríklad veľkosť dlhu na kreditnej karte (Meier & Sprenger, 2010) či s bohatstvom (Huffman et al., 2017). Existuje veľké množstvo štúdií, ktoré sa zameriavajú na potenciálne prediktory takéhoto správania (pozri Adamkovič & Martončík, 2017; Pepper & Nettle, 2017).

Keď ľudia musia čeliť neistote, môžu si vybrať, či stavia na istotu alebo podstupia riziko. Diskontovanie rizika (risk preferences) odráža sklon ľudí k riskantnejšej alternatíve, aj keď je nežiaduci výsledok rovnako alebo ešte viac pravdepodobný vo vzťahu k potenciálnym ziskom. Aj keď sa neochota ekonomicky riskovať v situáciách zisku považuje za univerzálnu vlastnosť (napr. Hintze et al., 2015), ešte výraznejšie sa prejavuje u ľudí žijúcich v chudobe (pozri napr. Booij et al., 2009; Caner & Oken, 2010; Eckel et al., 2012). V prípade chudoby môže totiž aj malá odmena znamenať zmiernenie nešťastia chudobných a to bez ohľadu na vrodenu mieru (ako stabilnú črtu) riskovania chudobných. Preto je možné toto správanie považovať za adaptívne, čo je aj v súlade s teóriou citlivosti na riziko (the Risk-sensitivity theory; Song et al., 2017). Na druhej strane, Mishra a Lalumière (2010, s. 609) zistili, že ľudia „vykazovali zvýšenú mieru preferencie rizika, keď sa dostali do situácie vysokej núdze.“ To môže vysvetliť, prečo chudobní ľudia s väčšou pravdepodobnosťou hrajú lotériu (Haisley et al., 2008).

Pokiaľ ide o psychologické aspekty rozhodovania, predchádzajúce teórie rozhodovania (napr. Rational choice theory) zanedbávali vplyv psychologických

premenných. To viedlo k idealizácii rozhodujúceho sa človeka ako „dokonale racionálneho kognitívneho stroja“ (Sanfey, 2003, s. 1755). Preto aj diskontovanie zamerané na prítomnosť alebo averzia k riziku môžu dávať zmysel, ak sa na ne nazerá z globálnejšieho hľadiska. Ak sa vezme do úvahy teória ekologickej racionality (Gigerenzer, 2008) a ak sa pozornosť sústreďí skôr na kontext než na striktnú logiku, tieto „omyly“ sa z evolučného hľadiska stanú funkčnými. Z pohľadu ľudí žijúcich v chudobe je výhodnejšie siahnuť po okamžitej odmene, teda vziať to, čo je k dispozícii tu a teraz, uspokojiť svoje základné potreby a nehladiť na potenciálne zisky v budúcnosti. Zdá sa, že implicitný predpoklad, že život v chudobe podporuje menej racionálne (krátkozrakejšie) ekonomické rozhodovanie, má silnú podporu v existujúcom výskume. Bližší pohľad však ukazuje, že dôkazy podporujúce tento názor sú väčšinou na úrovni jednotlivých krajín (napr. Falk et al., 2015; Wang et al., 2016) a že ich veľkosť efektu je v najlepšom prípade stredne veľká. Falk et al. (2015) zistili na základe prieskumu globálnych preferencií, že rozdiely medzi krajinami môžu vysvetliť 14% a 9% rozdielov v diskontovaní času a podstupovaní rizika. Na individuálnej úrovni sa zistilo, že vplyv príjmu domácnosti na trpezlivosť a riskovanie bol malý ($\beta = 0.04$ a $\beta = 0.06$) po kontrole efektu krajiny a zahrnutí ďalších premenných ako sú vek, pohlavie, náboženstvo a subjektívne hodnotenie matematických schopností. Rovnako tak Reimers et al. (2009) uvádzajú koreláciu -0.09 medzi príjmom a preferenciou menšej a v čase bližšej odmeny (vysoká miera diskontovania). V rámci experimentu Carvalho et al. (2016a) zistili, že nedostatok financií je spojený s krátkozrakejším rozhodovaním, ale iba ak sa rozhodovanie týka finančnej odmeny (nie straty). Zistili tiež, že akútna (krátkodobo navodená) chudoba nemá na riskovanie žiaden efekt. V ďalšej podobne zameranej štúdií (Carvalho et al., 2016b) zistili, že formálne úspory a teda subjektívny pocit finančnej stability, viedli k 4% zvýšeniu (tj. 0.12 SD) frekvencie riskovania a k maximálne 5 % nárastu (tj. 0.11 SD) ich oddialenia uspokojenia (delay of gratification) v porovnaní s kontrolnou skupinou. Výrazne väčší efekt chudoby zistili Brown et al. (2015). Uvádzajú, že v závislosti od finančnej gramotnosti alebo očakávaní smerom do budúcnosti, mali ľudia, ktorí uvádzajú výrazné finančné ťažkosti (obmedzenia), 21% vyššiu pravdepodobnosť, že v úlohách na oneskorené diskontovanie si vyberú okamžitú odmenu. Hoci uvedení autori kontrolovali viaceré relevantné premenné, skúmaný efekt mohol byť nafúknutý, keďže ich výskum bol realizovaný na vzorke dôchodcov. Okrem toho sme nenašli žiadne ďalšie relevantné publikácie, ktoré by sa zameriavali na to, či chudoba (z dlhodobého hľadiska, nie ako krátkodobá strata príjmu) ovplyvňuje diskontovanie (preferencie) času a rizika súvisiace s peňažnými dôsledkami.

Výsledky doterajších štúdií je možné zosumarizovať v niekoľkých bodoch: (1) predstava, že chudoba vedie ku krátkozrakému finančnému rozhodovaniu, nemusí byť taká pevná, ako sa často prezentuje, prinajmenšom nie na individuálnej úrovni; (2) vzťah medzi ekonomickou situáciou a diskontovaním času a rizika môže byť aj nelineárny, to znamená, že v určitom bode ekonomickej situácie prestane vzťah medzi uvedenými premennými existovať; (3) to, čo

ovplyvňuje ekonomické preferencie človeka nemusí byť dlhodobá ekonomická situácia, ale môžu to byť aj urgentné finančné ťažkosti; (4) uvedený vzťah je v skutočnosti príliš zložitý a obsahuje príliš veľa premenných, buď kontextových (napr. okamžité výdavky) alebo dispozičných (napr. schopnosť sebakontroly), ktoré ho môžu ovplyvniť, a malo by sa na ne prihliadať pri návrhu výskumu; (5) nedostatok dôkazov neumožňuje realizovať metaanalýzu, a preto nebolo možné správne preskúmať ani veľkosť celkového efektu, ani zdroje jeho heterogenity.

Jedným z hlavných faktorov, ktoré môžu vysvetliť ekonomické preferencie ľudí, je finančná gramotnosť. Finančnú gramotnosť možno definovať ako schopnosť človeka spracovávať ekonomické informácie a realizovať rozumné ekonomické rozhodnutia (Lusardi & Mitchell, 2014). Konštrukt finančnej gramotnosti obsahuje tri aspekty súvisiace s finančným správaním; vedomosti, zručnosti a schopnosti. V praxi sa však zvyčajne hodnotia a používajú iba finančné vedomosti (Fernandes et al., 2014). Existuje množstvo dôkazov, ktoré dokumentujú nízku finančnú gramotnosť na celom svete (Lusardi, 2011), no najmä v domácnostiach s nízkym príjmom (Lusardi & Mitchell, 2011). Výsledkom toho je, že v posledných rokoch bolo navrhnutých niekoľko intervenčných programov zameraných na zvýšenie finančnej gramotnosti a zlepšenie finančného správania. Aktuálne štúdie (Kaiser & Menkhoff, 2017; Bover et al., 2018; Lührmann et al., 2018; Fernandes et al., 2014; Miller et al., 2015) však konzistentne poukázali na skutočnosť, že finančné vzdelávanie má len malý vplyv na finančnú gramotnosť a takmer zanedbateľný vplyv na finančné správanie v reálnom živote. Trvanie týchto efektov je navyše veľmi obmedzené a často netrvá dlhšie ako jeden rok (Fernandes et al., 2014; Skimmyhorn, 2016). Grohmann et al. (2015) predpokladajú, že skúsenosti z detstva (rodinné zázemie, školská dochádzka a finančná socializácia) ako dlhodobý proces formovania finančných vedomostí a finančného správania v detstve, determinujú finančnú gramotnosť v neskoršom živote. Ako uvádzajú Lusardi a Mitchell (2011), ľudia s nízkym príjmom majú často obmedzenú potrebu a prístup k formálnemu finančnému vzdelávaniu práve kvôli svojim obmedzeným zdrojom. Inými slovami, pre chudobných je dôležité, aby si osvojili niektoré základné princípy finančného rozhodovania, ale zo zložitejších mechanizmov ako je napríklad uvažovanie nad kompromisom medzi rizikom a výnosom, nemajú žiaden benefit. Ľudia s vyššou finančnou gramotnosťou však šetria a investujú viac (Beckmann, 2013; Hilgert et al., 2003; van Rooij et al., 2012) a vytvárajú si aj rôzne záchranné (pre obdobie núdze) fondy alebo účty (Babiarz & Robb, 2014; van Rooij et al., 2012). V nedávnom experimente (Mudzingiri et al., 2018a) autori zistili, že zvýšenie finančnej gramotnosti posilňuje tendenciu čakať na oneskorené vyššie odmeny. Podobne Meier a Sprenger (2013) a Ottaviani a Vandone (2017) zistili, že impulzívni / menej trpezliví jedinci majú nižšiu úroveň finančnej gramotnosti.

Z doterajších výskumov v oblasti finančnej gramotnosti je možné naformulovať tri kauzálne cesty: 1) ekonomická situácia môže ovplyvniť finančnú gramotnosť; 2) ekonomická situácia ovplyvňuje finančné rozhodovanie a 3) finančná gramotnosť vplýva na finančné rozhodovanie. Na základe toho vzniká potreba

intenzívnejšieho skúmania toho, či finančná gramotnosť sprostredkúva (mediuje) vzťah medzi chudobou a ekonomickým rozhodovaním.

5.2 Odôvodnenie výberu modelu na testovanie

Na základe existujúcich dôkazov sme navrhli testovanie nasledujúceho modelu (pozri Obrázok 1): Objektívna ekonomická situácia ovplyvňuje subjektívne hodnotenie ekonomickej situácie a priamo ovplyvňuje finančnú gramotnosť. Zároveň, závisiac od objektívnej ekonomickej situácie, medzi subjektívnou ekonomickou situáciou a finančnou gramotnosťou neexistuje príčinná cesta. Všetky tieto premenné majú vplyv na ekonomické rozhodovanie človeka. Konkrétne, je možné predpokladať, že bohatstvo rodiny alebo domácnosti, v ktorej osoba žije, ovplyvňuje jej subjektívne hodnotenie ekonomickej situácie. Objektívne aj subjektívne hodnotenia môžu potenciálne regulovať proces finančného rozhodovania – ak človeku chýbajú peniaze, alebo čo je ešte dôležitejšie, ak má osoba pocit, že nemá dostatok peňazí, bude diskontovať vo väčšej miere, a bude mať averziu k riziku v prípade odmien. Na druhej strane je potrebné povedať, že takáto osoba bude ochotná viac riskovať v situáciách potenciálnej straty, ktorá by zodpovedala teórii ekologickej racionality. Neustále prežívanie chudoby môže zhoršiť finančnú gramotnosť/zručnosti potrebné pre finančné rozhodovanie, práve kvôli nedostatku príležitostí pre vzdelávanie ale aj nízkej potreby sa vzdelávať a rozvíjať tieto zručnosti. Práve finančná gramotnosť potom môže viesť človeka k ekonomicky iracionálnym alebo nepriaznivým rozhodnutiam. Je dôležité zdôrazniť, že vzťah medzi chudobou a ekonomickým rozhodovaním môže byť moderovaný príliš veľkým počtom relevantných premenných. V prezentovanom modeli sme sa rozhodli kontrolovať negatívny afekt, mieru vnímaného stresu, sebakontrolu, pracovnú pamäť, neschopnosť oddialiť uspokojenie, intuitívny/deliberatívny štýl myslenia, šporovlivosť, márnوترatnosť a vnímanie spoločlivosti prostredia (posledné 3 premenné boli k dispozícii iba v konfirmačnom datasete).

Nakoľko stupne voľnosti výskumníka (researcher degrees of freedom) v procese rozhodovania počas realizácie výskumu môžu výrazne ovplyvniť výsledky výskumu, je potrebné zdôrazniť niekoľko bodov:

(1) Z hľadiska operacionalizácie chudoby je potrebné rozlišovať medzi objektívnou ekonomickou situáciou a jej subjektívnym hodnotením. Ukazuje sa, že práve subjektívne hodnotenie má väčší vplyv na finančné rozhodovanie (Carvalho et al., 2016b; Liu et al., 2013). Aj napriek tomu, že v tejto práci sa často vyskytuje pojem chudoba, cieľom je preskúmať model, ktorý zaobchádza s ekonomickou situáciou ako s intervalovou premennou. Akýkoľvek druh dichotomizácie (ako napríklad v podobe rozdelenia osôb na chudobných a nechudobných) výrazným spôsobom redukuje informácie obsiahnuté v dátach. Väčšina výskumov používa určitú hodnotu, pomocou ktorej dichotomizuje ľudí napr. podľa príjmu na ľudí pod alebo nad hranicou chudoby. Je však otázne, či na

to existujú relevantné dôvody. Ak je hranica chudoby definovaná ako 60% mediánu príjmu jednotlivca v krajine, treba si položiť otázku, či navrhovaný model platí pre osobu, ktorá má príjem na úrovni 59% mediánu, ale nie pre osobu, ktorá má príjem na úrovni 61% mediánu. S cieľom prekonať tento problém boli použité obidva prístupy, kedy subjektívne hodnotenie socioekonomického statusu bolo predikované z príjmu domácnosti ako objektívneho ukazovateľa. Ďalším hlavným problémom súvisiacim s výskumom chudoby je obmedzenie rozsahu (pozri napr. Sireci et al., 2013 alebo príslušná podkapitola tejto publikácie). Obmedzenie rozsahu sa vzťahuje na situácie, kedy výskumník pracuje iba s chudobnými osobami alebo obmedzí vzorku na ľudí s určitým rozsahom príjmu (napr. zameranie sa iba na ľudí s príjmom nižším ako 60% mediánu), konkrétneho pohlavia, veku alebo so špecifickými osobnostnými črtami. Homogenita vzorky sa (často mylne) obhajuje ako výhoda, zatiaľ čo v skutočnosti znižuje rozptyl meraných premenných. S cieľom zachovať celú variabilitu meraných premenných sa táto štúdia zameriavala na realizáciu výskumu na vzorke, ktorá predstavuje celú populáciu bez ohľadu na tradične používané hodnoty pre jej dichotomizáciu.

(2) Proti rozhodnutiu zahrnúť finančnú gramotnosť ako mediujúcu premennú možno tiež namietat'. Aj keď povaha výskumnej otázky neumožňuje vyvodzovať silné kauzálne závery, predpokladá sa, že finančná gramotnosť je determinovaná objektívnou ekonomickou situáciou človeka (súvisiacou s úrovňou vzdelávania) a jeho finančnými príležitosťami (pozri Grohmann et al., 2015; Herd et al., 2012) a následne môže sama ovplyvňovať jeho ekonomické správanie. Z tohto pohľadu alternatívny model, v ktorom sa finančná gramotnosť považuje za moderátor, nezávislý od ekonomickej situácie, nedáva teoretický zmysel. Zároveň zahrnutie finančnej gramotnosti ako kovariátu by nedokázalo zodpovedať súčasnú výskumnú otázku a bolo by v rozpore s teoreticky navrhovanou a pravdepodobnou kauzálnou štruktúrou. Rovnako je však možné, že príčinná súvislosť medzi objektívnou ekonomickou situáciou a finančnou gramotnosťou je obrátená, to znamená, že ekonomická situácia závisí od finančnej gramotnosti. Tvrdíme však, že je to menej pravdepodobné, pretože finančná gramotnosť je súbor vedomostí získaných (väčšinou formálnym) vzdelaním a skúsenosťami, a teda závisí od objektívneho ekonomického statusu osoby. Finančná gramotnosť navyše nemôže sama osebe ovplyvniť ekonomickú situáciu človeka, pretože kauzálny tok medzi finančnou gramotnosťou a ekonomickou situáciou je blokováný aktuálnym ekonomickým rozhodovaním.

(3) Existuje tiež niekoľko možností operacionalizácie a merania ekonomického rozhodovania. Pretože pravdepodobne nie je možné zachytiť ekonomické rozhodovanie v celej jeho šírke, bolo rozhodnuté zamerať sa na jeho kľúčové aspekty, ktoré sú dôležité v zacykľovaní sa v chudobe – rozhodovanie sa medzi prítomnosťou a budúcnosťou (present-future trade-offs) a prežívanie neistoty. Predpokladá sa, že vyššie opísané vzorce ekonomického rozhodovania (napr. preferencia istoty v situáciách zisku a preferencia rizika, ak ide o stratu), predstavujú jednu a tú istú latentnú premennú.

5.3 Metóda

Pred-registráciu tejto štúdie je možné nájsť na: <https://osf.io/7gczq/>.

Výskumná vzorka a analýza štatistickej sily

Na overovanie navrhovaného modelu boli použité údaje z dvoch samostatných zberov (exploračný súbor, $N = 430$; konfirmačný súbor, $N = 500$; zhromaždené v dvoch vlnách s ročným odstupom). Všetci účastníci boli vybraní prostredníctvom slovenskej agentúry so špecializáciou na zber údajov a prieskum trhu. Všetky materiály boli administrované online a každý účastník poskytol informovaný súhlas. Po ukončení štúdie dostali účastníci kompenzáciu vo forme kreditov, ktoré mohli použiť na rôzne produkty ponúkané agentúrou. Údaje boli zhromaždené na rozsiahlej vzorke ($N_{total} = 930$; ženy = 50.3%) slovenských dospelých v produktívnom veku (v rozmedzí od 18 do 60 rokov; priemerný vek = 39.8; $SD = 11.7$). Výber vzorky bol založený na reprezentatívnych kvótach pre rod, vekovú skupinu a región. V čase zberu údajov malo 63% z celkovej vzorky aspoň prácu na čiastočný úväzok alebo boli samostatne zárobkovo činnými osobami, 7% bolo nezamestnaných, 8% sa považovalo za študentov denného štúdia, 23% bolo buď v dôchodku alebo dostávalo príspevok v invalidite, zatiaľ čo zvyšných 9% si zvolilo možnosť „iné“. Kvôli požiadavkám ďalších štúdií, pre ktoré boli údaje zhromaždené, bolo do vzorky cielene zaradených 214 (v exploračnom súbore) a 210 (v konfirmačnom súbore) osôb žijúcich pod hranicou chudoby (príjem nižší ako 60% mediánu).

Po počiatocnom skríningu nedbalo odpovedajúcich respondentov pomocou metódy dlhých reťazcov (long strings; pozri Curran, 2016) a analýze otvorených otázok bolo z analýz vylúčených 11 respondentov z exploračného a 14 respondentov z konfirmačného súboru. Jeden ďalší účastník z konfirmačného súboru údajov bol z analýz vynechaný, pretože väčšina jeho odpovedí zmizla z dôvodu technickej chyby. Výsledná veľkosť vzoriek bola 419 respondentov v exploračnom súbore a 485 respondentov v konfirmačnom súbore.

Počiatočná veľkosť vzorky bola stanovená na základe finančných obmedzení výskumného tímu. Obidve vzorky mali dostatočnú štatistickú silu na detekciu aj malých efektov ($r = .2$ sa považuje za najmenšiu sledovanú veľkosť efektu, tzv. smallest effect size of interest). Analýza štatistickej sily založená na RMSEA ($\alpha = .05$; H_a RMSEA = .08; H_o RMSEA = .04; pozri Preacher & Coffman, 2006) navrhovaného štruktúrneho modelu (pozri Obrázok 1) ukázala viac ako 99% silu na detekciu kauzálnie nesprávne špecifikovaného modelu.

Vyskumné nástroje

Nasledujúca časť poskytuje stručný prehľad nástrojov použitých v procese zberu údajov. Všetky nástroje (s písomným súhlasom autorov, ak sú relevantné) sú dostupné na: <https://osf.io/3xmjf/>

Ekonomická situácia. Objektívna ekonomická situácia bola meraná ako čistý mesačný príjem domácnosti transformovaný v súlade s mierne revidovanou škálou OECD (Hagenaars et al., 2014). Subjektívna ekonomická situácia bola meraná 3 indikátormi: subjektívne vnímanie socioekonomického statusu (Giatti et al., 2012); subjektívne vnímanie vlastnej finančnej situácie; subjektívne vnímanie vlastnej chudoby/bohatstva. **Finančná gramotnosť.** Na hodnotenie finančnej gramotnosti sme použili šesť a osem položiek adaptovaných z Lusardiovej (2008). **Ekonomické rozhodovanie.** Faktory ekonomického rozhodovania (diskontovanie času a rizika) boli hodnotené pomocou modulov Staircase time a Staircase Risk od Falk et al. (2016). Ich položky obsahujú otázky týkajúce sa hypotetických peňažných volieb. The 27-Item Monetary Choice Questionnaire (Kaplan et al., 2015; Kirby et al., 1999) bol použitý ako ďalší nástroj pre meranie diskontovania v konfirmačnom zbere údajov.

Deskriptívna štatistika použitých nástrojov je uvedená v Tabuľke 1.

Tabuľka 1 Deskriptívna štatistika

	Exploratory dataset				Confirmatory dataset			
	Mean	SD	Skew	Kurtosis	Mean	SD	Skew	Kurtosis
Income	5.61	2.95	1.34	3.90	6.06	3.28	1.44	4.68
SES	5.03	1.69	-0.13	-0.02	4.75	1.60	0.04	-0.12
ECO	2.92	0.78	-0.16	-0.15	2.87	0.79	-0.14	-0.45
Wealth	4.64	1.41	-0.64	0.65	4.66	1.45	-0.57	0.68
FL	3.75	1.60	-0.28	-0.85	4.29	1.88	-0.15	-0.68
TD	18.23	10.70	-0.42	-1.31	17.45	10.91	-0.31	-1.46
RR	8.66	7.48	1.36	1.34	8.75	6.74	1.09	0.85
RL	21.56	7.70	-0.75	0.53	22.02	7.00	0.23	0.23
TD2	-	-	-	-	0.03	0.06	2.74	6.73

$N_{exp} = 419$, $N_{conf} = 485$; Skratky: Income = ekvivalizovaný mesačný príjem domácnosti v eurách (objektívna ekonomická situácia); SES = subjektívne vnímanie socioekonomického statusu (rozsah 1-10; vyššia hodnota vyjadruje vyšší status); ECO = subjektívne vnímanie vlastnej finančnej situácie (rozsah 1-5; vyššia hodnota vyjadruje

vyššiu spokojnosť); Wealth = subjektívne vnímanie vlastnej chudoby / bohatstva (rozsah 1-9; vyššia hodnota vyjadruje vyššiu mieru bohatstva); TD = diskontovanie času (rozsah 1-32; vyššia hodnota vyjadruje nižšie diskontovanie času); RR = preferencia rizika vzťahujúca sa k odmenám (rozsah 1-32; vyššia hodnota vyjadruje vyššiu preferenciu rizika); RL = preferencia rizika vzťahujúca sa k stratám (rozsah 1-32, vyššia hodnota vyjadruje vyššiu preferenciu rizika); TD2 = druhý nástroj na meranie diskontovania času (hodnota vyjadruje diskontnú sadzbu).

Štatistické spracovanie

Overovaný štruktúrálny model bol najskôr testovaný na údajoch z exploračného súboru. Všetky nesprávne špecifikácie modelu boli starostlivo preskúmané a prípadne vyriešené. Z dôvodu krížovej validácie bol rešpecifikovaný model testovaný na konfirmačnom súbore. Všetky latentné modely boli odhadnuté v balíku R lavaan (Rosseel, 2012) pomocou funkcie fitovania WLSMV. Modely sa považovali za falzifikované na základe signifikantnej hodnoty chí-kvadrát testu χ^2 (pozri Ropovik, 2015). Na hodnotenie vhodnosti celého modelu sme použili nasledujúce približné indexy zhody (approximate fit indices); CFI, TLI, RMSEA a SRMR.

Celý priebeh analýz (manipulácia s údajmi a analýzy) uvedený v tomto výskume je plne reprodukovateľný. Údaje, R kód a analytické výstupy sú voľne dostupné na <https://osf.io/amwq3/>.

Analýze predchádzal skrining údajov zameraný na identifikáciu nedbalých odpovedí (t.j. odpovedí tých osôb, ktorí majú relatívnu dĺžku najdlhšieho reťazca identických po sebe idúcich odpovedí > 2,5 SD; tých, ktorí odpovedali v celej testovej batérii nezmyselným spôsobom), identifikáciu nesprávne napísaných odpovedí alebo nepravdepodobných hodnôt, ako aj vizualizácia premenných (skúmali sme najmä špicatost'). Žiadny zo subjektov nebol považovaný za extrémnu hodnotu a z toho dôvodu aj vylúčený a rovnako tak sme netransformovali žiadne údaje.

5.4 Výsledky

Interkorelácie pre všetky hlavné konštrukty sú uvedené v Tabuľke 2.

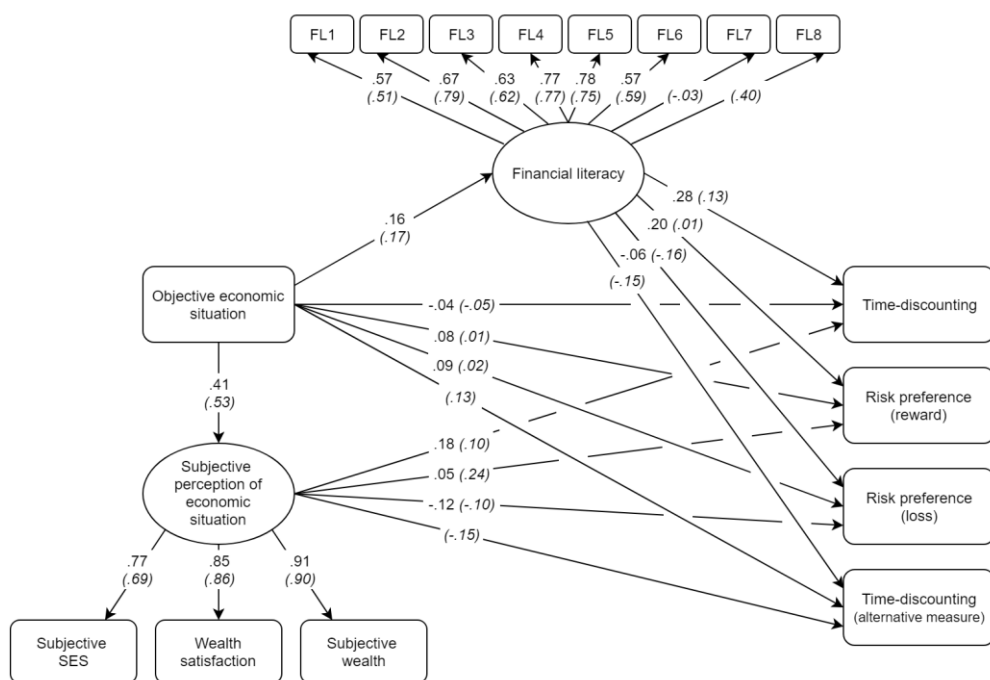
Tabuľka 2 Vzájomné korelácie pre merania ekonomickej situácie, diskontovanie času, preferencie rizika a finančnú gramotnosť

	Income	SES	FL	TD	TD2	RR	RL
Income	-	.51	.26	.08	-.02	.18	-.07
SES	.41	-	.20	.09	-.06	.24	-.13

FL	.27	.15	-	.16	-.16	.09	-.12
TD	.17	.16	.25	-	-.49	.02	-.02
TD2	-	-	-	-	-	-.03	.00
RR	.15	.12	.16	-.01	-	-	-.30
RL	-.02	-.10	-.12	-.07	-	-.26	-

Poznámka: Interkorelácie pre exploračný súbor údajov (N = 430) sú uvedené pod diagonálou a korelácie pre konfirmačný súbor údajov (N = 500) sú uvedené nad diagonálou. Skórovanie TD je v porovnaní TD2 opačné, teda vyššie skóre predstavuje nižšie diskontovanie.

Výsledky parametrov modelov, BF a posteriórne pravdepodobnosti (regresné odhady, BF a posteriórne pravdepodobnosti sú uvedené iba pre rešpecifikované modely) sú uvedené v Tabuľke 3 a Tabuľke 4.

Obrázok 1. Navrhovaný (rešpecifikovaný) model a pozorované štandardizované regresné odhady

Poznámka: Odhady pre konfirmačný súbor údajov sú v zátvorkách. V zbere pre konfirmačný súbor údajov boli pridané dva ďalšie ukazovatele finančnej gramotnosti a ďalší nástroj na meranie diskontovania času. Pôvodný model

obsahoval jednu latentnú premennú odrážajúcu diskontovanie času a preferenciu rizika namiesto dvoch samostatných pozorovaných premenných.

Tabuľka 3 Štatistika chí-kvadrátového testu a približné indexy zhody pre všetky testované modely

	χ^2	df	p	CFI	TLI	RMSEA [95% CI]	SRMR
Exploratory dataset							
Financial literacy	12.91	9	.17	.99	.98	.03 [.00, .07]	.05
Initial model	222.89	115	<.001	.94	.93	.05 [.04, .06]	.07
Respecified model	160.93	97	<.001	.97	.95	.04 [.03, .05]	.06
Confirmatory dataset							
Financial literacy	37.55	20	.010	.97	.96	.04 [.02, .06]	.06
Respecified model	276.11	170	<.001	.96	.94	.04 [.03, .04]	.06

Tabuľka 4 Štandardizované regresné koeficienty, p-hodnoty, BF a posterórne pravdepodobnosti pre regresné odhady v rešpecifikovaných modeloch

Path	β	p	BF ₁₀ (Posterior)	β	p	BF ₁₀ (Posterior)
SES ~ Income	.41	<.001	3e+13 (1)	.53	<.001	2e+25 (1)
FL ~ Income	.16	.011	14.36 (.94)	.17	.004	7.11 (.88)
TD ~ Income	-.04	.545	0.05 (.05)	-.05	.374	0.06 (.06)
TD ~ SES	.18	.001	7.96 (.89)	.10	.080	0.12 (.11)
TD ~ FL	.28	.003	19.87 (.95)	.13	.078	0.62 (.38)
RR ~ Income	.08	.201	0.07 (.07)	.01	.903	0.06 (.06)
RR ~ SES	.05	.284	0.07 (.07)	.24	<.001	9.96 (.91)
RR ~ FL	.20	.028	0.56 (.36)	.01	.854	0.05 (.05)

RL ~ Income	.09	.124	0.17 (.14)	.02	.793	0.05 (.04)
RL ~ SES	-.12	.016	0.29 (.23)	-.10	.077	0.11 (.10)
RL ~ FL	-.06	.465	0.05 (.05)	-.16	.020	0.23 (.19)
TD2 ~ Income	-	-	-	-.13	.012	0.13 (.11)
TD2 ~ SES	-	-	-	.15	.007	0.08 (.08)
TD2 ~ FL	-	-	-	.15	.034	1.34 (.57)

Poznámka: Pre vysvetlivky pozri Tabuľku 1.

Ako je zrejmé z obidvoch fáz (overovania na exploračnom aj konfirmačnom súbore), jediným spoľahlivým a relatívne veľkým efektom bol efekt medzi objektívnou a subjektívnou ekonomickou situáciou. Štrukturálne vzťahy medzi ostatnými konštruktmi, menovite subjektívnou socioekonomickou situáciou, finančnou gramotnosťou a tromi aspektmi ekonomického rozhodovania, boli dosť nestabilné a celkovo malé. Výhodou použitia prístupu rozdelenej vzorky (split-sample approach) je schopnosť odhaliť štatistickú stabilitu teoreticky postulovaných štrukturálnych vzťahov (operacionalizácia premenných bola identická v obidvoch súboroch údajov). Uvedené výsledky zároveň zdôrazňujú skutočnosť, že budovanie teórie založené na odhadoch premenných s malými efektmi (a teda obsahujúcimi šum) spočíva na vratkej pôde. Napríklad, dve z ciest (paths) s posteriornou pravdepodobnosťou 0.89 a 0.95 v exploračnom súbore údajov výrazne poklesli v konfirmačnom súbore údajov, s posteriornou pravdepodobnosťou 0.11 a 0.38. Na druhej strane cesta, ktorá v exploračných dátach mala posteriornu pravdepodobnosť iba 0.0, sa v konfirmačnom súbore zvýšila na 0.91. Aj keď boli všetky ostatné cesty spoľahlivo krížovo validované, poukazuje to na dôležitosť syntetizovania existujúcej evidencie a na uvedomenie si neistoty, ktorá je obsiahnutá v štúdiu efektov s veľmi malými veľkosťami.

Replikácia s peňažnými odmenami

Ako doplnujúci dôkaz k predregistrovanému postupu sme model overovali aj na údajoch z podobnej štúdie, v ktorej boli účastníci odmenení peňažnou odmenou predstavujúcou ich skutočné rozhodnutie v úlohe diskontovania času. Zdôvodnenie potreby realizovať replikáciu s peňažnými odmenami vychádza v hypotetizovanom odlišnom efekte hypotetických a reálnych odmien používaných pri meraní oneskoreného diskontovania.

Hypotetické verus reálne odmeny

Vo väčšine výskumov zaoberajúcich sa oneskoreným diskontovaním sa používajú hypotetické voľby alebo odmeny. Hlavnou výhodou a zároveň aj

dôvodom pre ich používanie, je úspora peňazí. Vo výskumoch, ktoré majú za cieľ skúmať reálne voľby sa ako ich substitúcia bežne používajú aj tzv. potenciálne reálne odmeny (Madden et al., 2004 cituje Crean et al., 2000; Kirby & Marakovic, 1996; Kirby, Petry, & Bickel, 1999; Mitchell, 1999; Richards, Zhang, Mitchell, & de Wit, 1999) alebo aj pravdepodobnostné odmeny (chance payoff; Shamosh & Gray, 2008), v ktorých jedna z odpovedí participanta bude náhodne vybraná a vyplatená (výška odmeny bude určená na základe jej alebo jeho voľby v tejto konkrétnej položke/voľbe). V mnohých výskumoch sú však tieto pravdepodobnostné alebo potenciálne reálne odmeny podľa nášho názoru mylne za reálne. Väčšinu z odpovedí osoby v takejto situácii by sme ale mohli označiť za hypotetické, nakoľko respondent nevie, ktorá alebo ktoré z jeho odpovedí – voľby, budú odmenené. Je potom otázne, či potenciálne reálne alebo pravdepodobnostné odmeny fungujú rovnakým spôsobom ako reálne odmeny.

Pochopenie reálneho správania ľudí a ekologická validita zistení založených na hypotetických voľbách je postavená na predpoklade, že hypotetické voľby ľudí sú identické s tými reálnymi, produkujú rovnaké efekty a sú počas nich aktivované rovnaké rozhodovacie procesy. Ak by ale medzi týmito voľbami boli rozdiely, použitie laboratórnych zistení k porozumeniu reálneho správania by bolo prinajmenšom otázne.

Je možné zhrnúť, že väčšina zo štúdií nepriniesla dôkaz pre existenciu rozdielov medzi reálnymi a hypotetickými voľbami (v oneskorenom diskontovaní). Lagorio a Madden (2005, s. 183) tento stav pomenovali ako „zjavný konsenzus v literatúre“. Podobne aj Matusiewicz, Carter a Landes (2013) uvádzajú, že doterajšie výskumy „konzistentne“ poukázali na neexistenciu rozdielu. Jediným konsenzom podľa nášho názoru je ale to, že drvivá väčšina realizovaných štúdií použila k detekcii malých efektov (Cohenove $d = .3$) dizajn s veľmi nízkou štatistickou silou, pozri Tabuľku 1. To znamená, že pravdepodobnosť, že by svojim dizajnom dokázali zachytiť skutočný efekt, bola veľmi nízka. Nesignifikantné výsledky potom nie sú nijak prekvapujúce. K výroku Matusiewicza, Cartera a Landesa (2013) je potrebné ešte dodať, že nesignifikantný výsledok neznamená automaticky potvrdenie neexistencie rozdielu. To je jeden z veľmi bežných mýtov súvisiaci s interpretáciou p-hodnôt. Absencia dôkazu sa nerovná dôkazu o absencii. To znamená, že nesignifikantný výsledok (vysoká p-hodnota z definície ako pravdepodobnosť výskytu takých alebo extrémnejších dát za predpokladu platnosti nulovej hypotézy) iba hovorí o tom, že nulová hypotéza nemôže byť vyvrátená, pretože v dátach na to nie je dostatok dôkazov. Na rozdiel od vyššie spomenutých „konzistentných“ štúdií, Hinvest a Anderson (2010) ako jedna z mála štúdií (hoci aj ona mala dizajn s veľmi nízkou štatistickou silou) potvrdila rozdiel medzi hypotetickými a reálnymi voľbami. Reálne odmeny boli asociované s menej impulzívnymi avšak nie menej riskantnými voľbami.

Zistenia z oblasti kognitívnych neurovied tvrdia opak a poukazujú na rozdiely v intenzite a odlišnom vzorci neuronálnej aktivity počas toho, ako ľudia

vykonávajú reálne alebo hypotetické voľby (pozri Camerer & Mobbs, 2017). Z toho potom logicky vyplýva, že zovšeobecniteľnosť výsledkov z hypotetických volieb do reálneho sveta by v prípade ich neekvivalentnosti bola značne obmedzená. Odlišné efekty reálnych a hypotetických odmien na správanie súvisiace s podstupovaním rizika (risk taking behavior) a mozgovú aktivitu publikovali Xu, Pan, Wang, Spaeth, Qu a Rao (2016). Zistili, že osoby riskovali vo väčšej miere pri hypotetických odmenách (Cohenove $d = 0.41$) než pri reálnych odmenách (Xu et al., 2016). Autori si tento rozdiel vysvetľujú tak, že zatiaľ čo oni pracovali s pravými reálnymi odmenami a odmeňovali osoby za každú ich odpoveď (každá voľba, ktorú participanti uskutočnili, bola reálna a zvolenú odmenu aj dostali) v ostatných štúdiách s nepravými reálnymi odmenami (autori ich označujú ako fake real rewards) „iba jedna alebo iba zopár vybraných odpovedí vyústilo do skutočnej odmeny“ (Xu et al., 2016, p. 2). S týmito autormi je možné súhlasiť, nakoľko situácie nepravých reálnych odmien (potenciálnych alebo pravdepodobnostných), v ktorých participant získa iba jednu odmenu z napr. 90 alebo 412 volieb (pozri Johnson & Bickel, 2002; Madden, Begotka, Raiff, & Kastern, 2003), nie je možné považovať za identické s reálnymi a očakávať tie isté efekty. No aj v oblasti kognitívnych neurovied boli publikované protichodné zistenia. Bray, Shimojo a O'Doherty (2010) zistili, že počas reálnych peňažných odmien a hypotetických odmien sa zapája tá istá mozgová oblasť (medial orbitofrontal cortex region). Ich zistenia neskoršie podporili i Kang, Rangel, Camus a Camerer (2011), ktorí osoby pozorovali počas nakupovania a rozhodovania sa medzi rôznymi alternatívami.

Zdôvodnenie toho, prečo autori nedokázali nájsť rozdiel medzi hypotetickými a reálnymi odmenami formulované Maddenom et al. (2004), presne vystihuje problém väčšiny realizovaných štúdií s dizajnom s nízkou štatistickou silou pre detekciu malých efektov (Cohenove $d = 0.3$): „Niektorí by mohli tvrdiť, že dôvodom neúspechu identifikovať konzistentný efekt typu odmeny v týchto experimentoch, bolo použitie malých výskumných vzoriek. Hoci je pravdou, že zdvojnásobenie alebo strojnásobenie našej vzorky by mohlo vyústiť do nájdania štatisticky významného efektu, tento efekt by bol však nájdený za cenu publikovania zmysluplného efektu. Veľkosti výskumných vzoriek v našich experimentoch sú typické pre literatúru zaoberajúcu sa oneskoreným diskontovaním (pozri Critchfield & Kollins, 2001), a preto ak sme pri overovaní efektu typu odmeny zlyhali my so vzorkami veľkými od 20 do 40 respondentov, potom môžeme zmysluplne konštatovať, že typ odmeny nijako neovplyvňuje doteraz publikované závery v literatúre zameranej na oneskorené diskontovanie“ (Madden et al., 2004, s. 258). Z tejto interpretácie autorov je zjavné, že autori formulovali veľkosť vzorky na základe tzv. pravidla palca (rule of thumb) alebo pravdepodobne na základe predošlých štúdií a nie na základe nejakého logického zdôvodnenia. Zároveň je zrejmé, že vo výskumoch zameraných na oneskorené diskontovanie absentuje povedomie o potrebe stanovenia veľkosti vzorky na základe analýzy štatistickej sily a formulovania najmenšieho zmysluplného efektu (tzv. Smallest Effect Size of Interest). V

opačnom prípade, pri takýchto nízkych vzorkách, je pochopiteľné, že autori nedokázali nájsť postulovaný efekt (falošná negativita). Prehľad veľkosti vzoriek a použitého štatistického spracovania v doteraz realizovaných výskumoch zameraných na porovnávanie efektu reálnych a hypotetických odmien je uvedený v Tabuľke 5. Z tabuľky je zjavné, že vo väčšine prípadov mali autori pre nájdenie malého efektu len minimálnu štatistickú silu. Obdobne chybný názor publikovali napr. aj Locey, Jones a Rachlin (2011, s. 12): “Naše štatistické extrapolácie ukazujú, že by sme potrebovali viac ako 2500 respondentov pre nájdenie takého rozdielu (pozn. $d < 0.2$). Validita takýchto analýz výpočtu požadovanej veľkosti vzorky závisí na požiadavke, aby získané vzorky perfektne reprezentovali cieľovú populáciu – predpoklad, ktorý je určite nesprávny.” Z takýchto a podobných konštatovaní jasne vyplýva, že výskumníkov a to nielen v tejto oblasti je potrebné edukovať o dobrých výskumných praktikách (pozri napr. Lakens, 2019; Maxwell, 2004; Szucs & Ioannidis, 2017).

Tabuľka 5 Veľkosť vzoriek a použitá štatistika v štúdiách, ktoré porovnávali hypotetické a reálne voľby

Štúdia	Veľkosť vzorky v danej štúdii	Štatistické spracovanie v danej štúdii
Štúdie, ktoré nedokázali potvrdiť existenciu rozdielov:		
Baker, Johnson, & Bickel (2003)	60	ANOVA
Johnson & Bickel (2002)	6	strmost' diskontných funkcií
Lagorio & Madden (2005)	6	Wilcoxonov znamienkový test
Lawyer, Schoepflin, Green, & Jenks (2011), Experiment 1	61	párový t-test, Wilcoxonov znamienkový test
Lawyer, Schoepflin, Green, & Jenks (2011), Experiment 2	36	párový t-test, Wilcoxonov znamienkový test
Madden, Begotka, Raiff, & Kastern (2003)	$N1 = 10, N2 = 10$	t-test pre dva nezávislé výbery
Lane, Cherek, Pietras, & Tcheremissine (2003)	8	neurčené
Miller (2019)	9	ANOVA
Locey, Jones, & Rachlin (2011)	150	ANOVA so zmiešaným dizajnom; s trial-block ako premennou opakovane

		meranou v čase; 2x3 dizajn; 4x trial-by-trial
Kühberger, Schulte- Mecklenbeck, & Perner (2002)	84	2x2x2 ANOVA
Bickel, Pitcock, Yi, & Angtuaco (2009)	30	ANOVA
Matusiewicz, Carter, Landes, & Yi (2013)	28	štatistická equivalencia, bez ďalšej špecifikácie
Štúdie, ktoré dokázali potvrdiť existenciu rozdielov:		
Hinvest & Anderson (2010)	38	ANOVA

Používanie hypotetických odmien (alebo prinajlepšom a aj to iba zriedkavo reálnych odmien s malou výškou odmien) je často uvádzané ako obmedzenie laboratórnych výskumov (Urminsky & Zauberman, 2016). Podobne aj mnoho ďalších autorov citovaných Maddenom et al. (2004) vyjadrilo obavy z neekvivalentnosti hypotetických a reálnych odmien a to aj napriek existujúcim výsledkom (ktoré považujú uvedené dva typy odmien za ekvivalentné). Madden et al. (2004, s. 252) sumarizovali dôvody k obavám na základe citovanej literatúry v týchto bodoch: 1) v situáciách reálnych dôsledkov je miera riskovania znížená, 2) premenné, u ktorých je potvrdené, že ovplyvňujú reálne riskovanie, nemajú žiaden vplyv na hypotetické riskovanie, 3) pri použití reálnych odmien sa vyskytujú odlišné diskontné sadzby ako pri hypotetických.

V rámci oneskoreného diskontovania nie je dôležité rozlišovať iba typ odmeny (či je to hypotetická alebo reálna odmena), ale rovnako tak aj veľkosť odmeny (či je substantívna alebo nie), keďže jej efekt variuje (Kühberger, Schulte-Mecklenbeck, & Perner, 2002). Jedným z nedostatkov mnohých štúdií, ktoré porovnávali hypotetické a reálne odmeny, je fenomén známy ako efekt veľkosti (magnitude effect; pozri Johnson & Bickel, 2002). Ľudia diskontujú menšie odmeny vo väčšej miere než veľké odmeny. A práve veľkosť odmien nie je v odlišných situáciách porovnateľná, keďže vo výskumoch, kde autori prezentovali participantom reálne voľby, používali malé finančné odmeny (výskumníci zvyčajne nemajú dostatok finančných prostriedkov použiteľných na odmeny pre participantov, preto namiesto volieb typu 100 eur dnes alebo 200 eur o mesiac používajú v rámci reálnych volieb malé odmeny typu 1 euro dnes alebo 2 eurá o týždeň). A práve tento rozdiel (efekt veľkosti), podľa citovaných autorov vysvetľuje rozdiel medzi efektom hypotetických a reálnych odmien. Johnson a Bickel (2002) navrhujú preto používať potenciálne reálne voľby. To znamená, že výskumník si môže dovoliť používať voľby s vysokými sumami, keďže respondent získa skutočné peniaze iba z jednej náhodne vybranej voľby a

nie zo všetkých (ako by to malo správne byť pri reálnych voľbách). Ich vlastné dáta potvrdili, že diskontná sadzba je klesajúcou funkciou veľkosti oneskorenej odmeny, a to pri hyperbolickej aj exponenciálnej funkcii použitej na opis diskontovania (Kirby & Marakovic, 1996).

V rámci diskusie o rovnosti či nerovnosti hypotetických a reálnych volieb, je potrebné sa zmieniť aj o tzv. hypotetickom skreslení – diskrepancii medzi úmyslom a skutočným správaním. Hypotetické skreslenie hovorí o tom, že ľudia majú tendenciu preceňovať hypotetické voľby pri podmienenom hodnotení (contingent valuation; Murphy, Allen, Stevens, & Weatherhead, 2003; Penn & Hu, 2018). Napr. ľudia vo veľkej miere preceňujú hodnotu vecí v hypotetických situáciách faktorom 2 -3 (List & Gallet, 2001; Murphy, Allen, Stevens, & Weatherhead, 2003; Penn & Hu, 2018). Hypotetické skreslenie je rovnako tak prítomné aj v iných oblastiach výskumu, napr. v skúmaní predsudkov, zdravia (pozri Ajzen, Brown, & Carvajal, 2004) alebo v skúmaní plánovaného budúceho správania (Ariely & Wertenbroch, 2002; Tanner & Carlson, 2009). Pravdepodobnosť výskytu hypotetického skreslenia je taktiež vyššia pri použití vzoriek zložených z vysokoškolských študentov (Little, Broadbent, & Berrens, 2012; Murphy, Allen, Stevens, & Weatherhead, 2003).

Vhodnosť použitia hypotetických odmien v rámci skúmania oneskoreného diskontovania zdôvodňujú Kühberger, Schulte-Mecklenbeck a Perner (2002, s. 1163) nasledovne: "rozhodovanie je už v svojej podstate hypotetické. Keď sa rozhodujeme, uvažujeme o hypotetickom stave sveta, zvažujeme pravdepodobnosť výskytu rôznych udalostí a zvažujeme tiež aj budúce emócie, ktoré práve teraz neprežívame. Napríklad, keď sa rozhodujeme, či budeme alebo nebudeme hrať hazardnú hru, (znamená to, že počas rozhodovania) zvažujeme možné dôsledky, prínosy a ich hodnotu. Avšak v čase rozhodovania, ani jeden z týchto dôsledkov nie je reálny, všetky sú hypotetické." Na druhej strane, autori dodávajú, že tento pohľad nie je vhodné aplikovať na štúdium všetkých fenoménov.

Výsledky replikácie s peňažnými odmenami

Model testovaný na týchto údajoch nezahŕňa kovariáty a hodnotí iba diskontovanie času (nie rizika), avšak používa k tomu tak hypotetické (modul Staircase) ako aj reálne odmeny (v rozpätí od okamžitého získania 6 EUR až do získania 12 EUR po 30 dňoch). Výsledky by preto mali byť interpretované s opatrnosťou. Po drobných úpravách vykazoval model veľmi dobrú zhodu s údajmi: $\chi^2(25.49) = 29.51$, $p = .265$; CFI = .99, TLI = .98, RMSEA = .03, 95% CI [.00, .06], SRMR = .08. Pozorované štandardizované regresné koeficienty, v prípade predikcie diskontovania času s použitím hypotetických úloh boli 0.26, 0.02 a -0.03 pre príjem domácnosti, subjektívne hodnotenie ekonomickej situácie a finančnú gramotnosť. V prípade reálnej úlohy diskontovania času boli pozorované β s = 0.03, -.19 a 0.40. Aj keď bol v tomto prípade vplyv finančnej

gramotnosti podstatne vyšší, veľkosti efektov objektívnej a subjektívnej chudoby na diskontovanie času ostali malé. S cieľom preskúmať, či sa odhady spojené s hypotetickou odmenou líšia od odhadov súvisiacich s reálnou odmenou, bola pomocou Waldovho testu testovaná rovnosť regresných koeficientov (pozri Klopp, 2019). Zodpovedajúca Waldova štatistika nepriniesla presvedčivé výsledky, a preto nemožno vyvodzovať žiadne jednoznačné závery o odlišnostiach regresných odhadov v týchto dvoch nastaveniach (hypotetická vs. reálna odmena). Viac informácií je k dispozícii na: <https://osf.io/eurjm/>

5.5 Diskusia

Z výsledkov vyplývajú dva hlavné body: 1) na základe χ^2 -štatistík bol navrhovaný štruktúrally model údajmi nepotvrdený a to aj napriek tomu, že indexy zhody poukazovali na (veľmi) dobrú zhodu. Zdá sa, že postulovanému kauzálnemu mechanizmu, vysvetľujúcemu ako chudoba ovplyvňuje finančné rozhodovanie prostredníctvom finančnej gramotnosti, môžu chýbať niektoré menšie systematické faktory. Výsledky a najmä tie, ktoré sa týkajú finančnej gramotnosti, by mali byť interpretované s opatrnosťou. 2) a na rozdiel od doterajších predstáv (nie však na rozdiel od doterajších empirických dôkazov), boli získané výsledky čiastkových vzťahov väčšinou slabé alebo nepresvedčivé. Zistenia sa replikovali pomerne dobre a identifikované boli väčšinou malé veľkosti efektov prediktorov na diskontovanie času, s výnimkou malého a stredne veľkého efektu finančnej gramotnosti na preferenciu času.

Zdá sa, že to, ako sa ľudia vyrovnávajú s oddaľovaním uspokojenia (delaying gratification) alebo neistotou v ekonomickom rozhodovaní, ovplyvňuje objektívna ekonomická situácia a subjektívne vnímanie iba minimálne. Ekonomické preferencie človeka možno podľa nášho názoru považovať skôr za kombináciu autonómnej osobnostnej črty a dočasných tendencií vyvolaných aktuálnymi potrebami než za dôsledok pretrvávajúcej situácie (chudoby). S cieľom otestovať tento predpoklad bola vykonaná ďalšia analýza výpočtu Pearsonových korelačných koeficientov pre tri meracie nástroje ekonomických preferencií u osôb, ktoré sa zúčastnili oboch zberov údajov ($N = 224$; časový interval medzi zbermi údajov bol jeden rok). Zistené koeficienty stability boli stredne veľké a všetky signifikantné na hladine významnosti 0.001: diskontovanie času = 0.41, 95% CI [0.28, 0.52], preferencia rizika v prípade odmeny = 0.42, 95% CI [0.29, .53] a preferencia rizika v prípade straty = .44, 95% CI [.29, .56]. Aby takéto vysvetlenie mohlo byť považované za validné, vyžadovalo by si splnenie dvoch podmienok: diskontovanie času a rizika by mali byť doménovo nešpecifické a časovo stabilné. Napriek niektorým výskumom tvrdiacim, že tieto formy správania sú doménovo špecifické (Malkoc & Zauberman, 2018; Weber et al., 2002), prevažujú skôr dôkazy podporujúce tvrdenie o stabilných črtách (Odum, 2011; Frederick et al., 2002; Frey et al., 2017; Meier & Sprenger, 2015; Pedroni et al., 2017). Je však potrebné poznamenať, že diskontovanie času a rizika časom klesajú. Korelácie sú slabé až

stredne silné pre intervaly počítané v mesiacoch a rokoch, ale pri použití kratších intervalov (týždne) stúpajú (pre podrobný prehľad pozri (Chuang & Schechter, 2015; Odum, 2011; Schildberg-Hörisch, 2018). Ďalej možno uviesť, že počas života prirodzené a postupné zmeny výšky príjmu a bohatstva ovplyvňujú preferencie rizika iba v minimálnej miere (Dohmen et al., 2016; Sahm, 2012). Naopak, bolo preukázané, že aj laboratórne vyvolaný príjmový šok má veľký vplyv na diskontovanie času (Bickel et al., 2016; Haushofer et al., 2013). Štúdiá však nedokázala bližšie vysvetliť, akým spôsobom tieto dva mechanizmy ovplyvňujú ekonomické rozhodovanie ľudí. Namiesto socioekonomického statusu sú v literatúre uvádzané ďalšie faktory, ktoré by mohli podstatným spôsobom ovplyvniť zmeny v preferenciách času a rizika, ako napr. vek (s vekom narastá averzia k riziku) alebo dočasné zmeny v sebakontrolе alebo emóciách (pozri Schildberg-Hörisch, 2018).

Pozorované efekty finančnej gramotnosti na ekonomické preferencie človeka neumožňujú vyvodiť jednoznačný záver. Sú skôr v súlade s doterajšími nejednoznačnými dôkazmi. Vo všeobecnosti sa má za to, že vyššia finančná gramotnosť zlepšuje ekonomické správanie (Gathergood, 2012; Grohmann, 2018; Hastings et al., 2013; Lusardi et al., 2017). Na druhej strane, niektorí výskumníci (Lahav et al., 2015; Meier & Sprenger, 2013; Mudzingiri et al., 2018b) zistili iba slabý efekt finančnej gramotnosti na ekonomické preferencie. Fernandes et al. (2014) zistili, že po kontrole premenných, ako sú ochota riskovať, sklon k plánovaniu alebo potreba poznania (need for cognition), prestáva finančná gramotnosť byť vo väčšine prípadov významným prediktorom ekonomického správania, čo naznačuje, že „bude potrebné prehodnotiť kauzálnu úlohu finančnej gramotnosti...“ (s. 1872). Podobné závery boli vyvedené aj zo štúdií sledujúcich efekt finančného vzdelávania s cieľom zlepšenia úrovne finančnej gramotnosti. Napríklad DeHart, Friedel, Lown a Odum (2016) zistili významný, ale len slabý efekt toho, ako účasť na kurze finančného vzdelávania znižuje oneskorené diskontovanie. Robustnejší a priamočiarejší výsledok priniesla metaanalýza (Fernandes et al., 2014), v ktorej autori tvrdia, že zlepšenie finančnej gramotnosti vysvetlilo nulovú variáciu finančného správania. Rovnako v novšej práci Stolper a Walter (2017) uvádzajú, že prenos vzdelávania v oblasti finančnej gramotnosti do ekonomického správania je veľmi obmedzený. Zdá sa, že na ekonomické správanie ľudí by mohli mať ďaleko väčší efekt iné premenné, ako napríklad časová perspektíva (time perspective; Zimbardo et al., 2017) alebo vzdelávanie vo všeobecnosti (Kim et al., 2018). To znamená, že úlohu finančnej gramotnosti ako sprostredkujúcej premennej (mediujúcej) vo vzťahu medzi ekonomickou situáciou a ekonomickými preferenciami je možné ľahko spochybniť.

Preto sa zdá, že vonkajšie okolnosti, ako je život v pretrvávajúcej chudobe alebo finančná gramotnosť, majú iba malý priamy dopad na ekonomické preferencie človeka, pretože diskontovanie času a averzia k riziku sa javia ako prirodzené osobnostné črty podobné iným časovo invariantným osobnostným premenným, akými sú extravergia alebo neurotizmus.

Existuje niekoľko obmedzení tejto štúdie. (1) Z praktických dôvodov bol používaný pojem „ekonomické rozhodovanie“ v súvislosti s diskontovaním času a rizika. Z údajov vyplýva, že diskontovanie času a preferencie rizika nie sú spôsobené jedným latentným faktorom, ale sú to dva navzájom nesúvisiace konštrukty. Ekonomické rozhodovanie je mimoriadne široký pojem a existuje veľa prístupov k jeho operacionalizácii (napr. incentivizované odmeny vs. neincentivizované odmeny; rozhodnutia založené na deskripcii vs. rozhodnutia založené na skúsenosti; jednoduché vs. zložité úlohy atď.). (2) Výsledky vzťahujúce sa na ekonomické rozhodnutia boli viazané na hypotetické odmeny. Výsledky výskumov sú nejednoznačné vo vzťahu k tomu, či možno hypotetickú odmenu považovať za ekvivalentnú náhradu skutočnej, teda reálnej odmeny (pozri Xu et al., 2016). Avšak vzhľadom na finančné obmedzenia súvisiace s realizáciou výskumu s dizajnom s vysokou štatistickou silou a s relatívne vysokými incentívami, to v praxi často ani nie je možné. Aby sme vyvrátili možné rozdiely medzi použitím hypotetických a skutočných odmien a vylúčili túto nežiaducu premennú, výsledky sme replikovali. V rámci replikácie boli účastníci motivovaní malou peňažnou odmenou, ktorá predstavovala ich výber v úlohe diskontovania času. Pozorované výsledky však boli podobné tým, ktoré sme získali z hypotetických úloh. Je však potrebné ďalšie replikovanie s vyššími peňažnými odmenami, aby bolo možné vylúčiť efekt veľkosti (magnitude effect). (3) Ďalšie obmedzenia súvisia s koncepciou finančnej gramotnosti a jej meraním. Po prvé, aj keď jej autorka sama rozlišuje medzi základnými a pokročilými otázkami (Lusardi, 2008) a diskutuje aj o niekoľkých odlišných aspektoch finančnej gramotnosti (napr. vedomosti, schopnosti, postoje a správanie; OECD INFE, 2011), jej dotazník sa zameriava iba na finančné vedomosti (čo je tiež bežná prax vo výskume finančného vzdelávania; Fernandes et al., 2014). Z tohto hľadiska sa dôrazne odporúča, aby sa budúci výskum zamerlal aj na komponenty zručností a postoje k financiám alebo finančný manažment vo všeobecnosti. Predpokladá sa, že práve ony by mohli zohrávať dôležitejšiu úlohu v skutočnom ekonomickom správaní (Consumer Financial Protection Bureau, 2019; Pham et al., 2012; Topa et al., 2018). Overovanie psychometrických vlastností merania finančnej gramotnosti ukázalo, že po pridaní dvoch súvisiacich položiek sa ukazovatele zhody modelu a dát (CFA) zhoršili, čo spochybňuje konštruktové dôkazy validity použitého spôsobu merania. Po druhé, priama manipulácia s finančnou gramotnosťou je možná iba poskytnutím zodpovedajúceho tréningu či vzdelania (ktorého účinnosť je otázna) a posúdením toho, ako sa prirodzene mení počas života. To je možné iba pri použití longitudinálneho dizajnu s viacerými zbermi údajov. Ak sú k dispozícii iba údaje z jedného merania (cross-sectional data), potom je potrebné veľmi dobre zdôvodniť kauzálnu štruktúru zahŕňajúcu finančnú gramotnosť ako endogénnu premennú. Čo sa týka nami získaných výsledkov, dá sa predpokladať, že finančná gramotnosť (konkrétnejšie objektívne finančné znalosti) nezohráva úlohu prepájajúcej premennej medzi ekonomickou situáciou a ekonomickými preferenciami. (5) Výsledky by mohli byť ovplyvnené základnými socioekonomickými vlastnosťami vzorky. Podľa aktuálnych informácií OECD (OECDa, 2018; OECDb,

2018) má Slovensko najnižší koeficient GINI (0.24; od 0 do 1, pričom vyššia hodnota predstavuje väčšiu príjmovú nerovnosť) zo všetkých krajín OECD. Má tiež jednu z najnižších mier chudoby (8.5%). To znamená, že ľudia by nemali mať vo všeobecnosti problém uspokojovať svoje potreby. Ich ekonomická situácia alebo finančná gramotnosť teda nie sú rozhodujúcimi faktormi podieľajúcimi sa na ich ekonomickom rozhodovaní. Na druhej strane to prisudzuje väčší význam prístupu k ekonomickému rozhodovaniu založenom na stabilných črtách.

Na základe týchto zistení možno dospieť k záveru, že navrhovaný model ako celok nemá dostatočnú podporu. Čiastočné výsledky efektu objektívnej a subjektívnej ekonomickej situácie, ako aj finančnej gramotnosti na ekonomické preferencie človeka, sú buď nepresvedčivé alebo veľmi slabé. Predpokladá sa, že vrodené preferencie a možno aj momentálna situácia ovplyvňujú ekonomické rozhodovanie človeka viac ako socioekonomická situácia alebo finančná gramotnosť. Nezodpovedanou otázkou však zostáva to, aký je prototyp osoby s krátkozrakým ekonomickým rozhodovaním a rovnako i to, čo ovplyvňuje ekonomické preferencie človeka v jeho prirodzenom prostredí. Ak vezmeme do úvahy pomerne vysokú mieru nereplikovateľných zistení v oblasti behaviorálnych vied, čo spochybňuje dôveryhodnosť doterajšieho poznania (pozri Ioannidis et al., 2017; Open Science Collaboration, 2015), vyžaduje si takýto výskum použitie najlepších vedeckých postupov podporovaných spoluprácou na princípe crowdsourcingu. Niektoré z nich môžu účinne vyriešiť platformy ako Psychological Science Accelerator (Moshontz et al., 2018) alebo StudySwap (Chartier et al., 2018).

Zoznam bibliografických odkazov - 5. kapitola

Adamkovič, M., & Martončík, M. (2017). A review of consequences of poverty on economic decision-making: A hypothesized model of a cognitive mechanism. *Frontiers in Psychology*, 8. doi:10.3389/fpsyg.2017.01784

Babiarz, B., & Robb, C. A. (2014). Financial literacy and emergency saving. *Journal of Family and Economic Issues*, 35 (1), 40-5. doi:10.1007/s10834-013-9369-9

Beckmann, E. (2013). Financial literacy and household savings in romania. *Numeracy*, 6(2). doi:10.5038/1936-4660.6.2.9

Bickel, W. K., Wilson, A. G., Chen, C., Koffarnus, M. N., & Franck, C. T. (2016). Stuck in time: Negative income shock constricts the temporal window of valuation spanning the future and the past. *PLOS ONE*, 11(9), e0163051. doi:10.1371/journal.pone.0163051

Booij, A. S., van Praag, B. M. S., & van de Kuilen, G. (2009). A parametric analysis of prospect theory's functionals for the general population. *IZA Discussion Papers*, No. 4117. Bonn, Germany: IZA

Bover, O., Hospido, L., & Villanueva, E. (2018). The impact of high school financial education on financial knowledge and choices: Evidence from a randomized trial in Spain. *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.3116054

Brown, J. R., Ivković, Z., and Weisbenner, S. (2015). Empirical determinants of intertemporal choice. *Journal of Financial Economics*, 116, 473–486. doi:10.1016/j.jfineco.2015.04.004

Burns, J. K. (2015). Poverty, inequality and a political economy of mental health. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 24(02), 107–113. doi:10.1017/s2045796015000086

Carvalho, L. S., Meier, S., and Wang, S. W. (2016a). Poverty and economic decision-making: evidence from changes in financial resources at payday. *American Economic Review*, 106, 260–284. doi:10.1257/aer.20140481

Carvalho, L. S., Prina, S., and Sydnor, J. (2016b). The effect of saving on risk attitudes and intertemporal choices. *Journal of Development Economics*, 120, 41–52. doi:10.1016/j.jdeveco.2016.01.001

Consumer Financial Protection Bureau. (2019). A review of youth financial education: Effects and evidence. Consumer Financial Protection Bureau [Internet]. Available at: <https://www.consumerfinance.gov/data-research/research-reports/review-youth-financial-education-effects-and-evidence/>

Cosenza, M., Griffiths, M. D., Nigro, G., & Ciccarelli, M. (2016). Risk-taking, delay discounting, and time perspective in adolescent gamblers: An experimental study. *Journal of Gambling Studies*, 33(2), 383–395. doi:10.1007/s10899-016-9623-9

Curran, P. G. (2016). Methods for the detection of carelessly invalid responses in survey data. *Journal of Experimental Social Psychology*, 66, 4–19. doi:10.1016/j.jesp.2015.07.006

Das, S., Kuhnen, C. M., & Nagel, S. (2019). Socioeconomic status and macroeconomic expectations. *The Review of Financial Studies*, 33(1), 395–432. doi:10.1093/rfs/hhz041

DeHart, W. B., Friedel, J. E., Lown, J. M., & Odum, A. L. (2016). The effects of financial education on impulsive decision making. *PLOS ONE*, 11(7), e0159561. doi:10.1371/journal.pone.0159561

Dohmen, T., Lehmann, H., & Pignatti, N. (2016). Time-varying individual risk attitudes over the Great Recession: A comparison of Germany and Ukraine. *Journal of Comparative Economics*, 44(1), 182–200. doi:10.1016/j.jce.2015.10.002

- Eckel, C. C., Grossman, P. J., Johnson, C. A., de Oliveira, A. C. M., Rojas, C., & Wilson, R. K. (2012). School environment and risk preferences: Experimental evidence. *Journal of Risk and Uncertainty*, 45(3), 265–292. doi:10.1007/s11166-012-9156-2
- Epper, T. F., & Fehr-Duda, H. (2012). The missing link: Unifying risk taking and time discounting. *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.2175461
- Evans, J. S. B. T., & Stanovich, K. E. (2013). Dual-process theories of higher cognition. *Perspectives on Psychological Science*, 8(3), 223–241. doi:10.1177/1745691612460685
- Falk, A., Becker, A., Dohmen, T. J., Enke, B., Huffman, D., & Sunde, U. (2015). The nature and predictive power of preferences: Global evidence. *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.2691910
- Falk, A., Becker, A., Dohmen, T. J., Huffman, D., and Sunde, U. (2016). The preference survey module: A validated instrument for measuring risk, time, and social preferences. *IZA Discussion Paper*, No. 9674. Available at: <https://ssrn.com/abstract=2725035>
- Fernandes, D., Lynch, J. G., & Netemeyer, R. G. (2014). Financial literacy, financial education, and downstream financial behaviors. *Management Science*, 60(8), 1861–1883. doi:10.1287/mnsc.2013.1849
- Frederick, S., Loewenstein, G., & O'Donoghue, T. (2002). Time discounting and time preference: A critical review. *Journal of Economic Literature*, 40(2), 351–401. doi:10.1257/002205102320161311
- Frey, R., Pedroni, A., Mata, R., Rieskamp, J., & Hertwig, R. (2017). Risk preference shares the psychometric structure of major psychological traits. *Science Advances*, 3, e1701381. doi:10.1126/sciadv.1701381
- Gathergood, J. (2012). Self-control, financial literacy and consumer over-indebtedness. *Journal of Economic Psychology*, 33, 590–602. doi:10.1016/j.joep.2011.11.006
- Giatti, L., Camelo, L. do V., Rodrigues, J. F. de C., & Barreto, S. M. (2012). Reliability of the MacArthur scale of subjective social status - Brazilian Longitudinal Study of Adult Health (ELSA-Brasil). *BMC Public Health*, 12(1). doi:10.1186/1471-2458-12-1096
- Griskevicius, V., Tybur, J. M., Delton, A. W., & Robertson, T. E. (2011). The influence of mortality and socioeconomic status on risk and delayed rewards: A life history theory approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 100(6), 1015–1026. doi:10.1037/a0022403

- Grohmann, A. (2018). Financial literacy and financial behavior: Evidence from the emerging Asian middle class. *Pacific-Basin Finance Journal*, 48, 129–143. doi:10.1016/j.pacfin.2018.01.007
- Grohmann, A., Kouwenberg, R., & Menkhoff, L. (2015). Childhood roots of financial literacy. *Journal of Economic Psychology*, 51, 114–133. doi:10.1016/j.joep.2015.09.002
- Hagenaars, J. M. A., de Vos, K., & Asghar Zaidi, M. (1994). Poverty statistics in the late 1980s: research based on micro-data. Office for Official Publications of the European Communities
- Haisley, E., Mostafa, R., & Loewenstein, G. (2008). Myopic risk-seeking: The impact of narrow decision bracketing on lottery play. *Journal of Risk and Uncertainty*, 37(1), 57–75. doi:10.1007/s11166-008-9041-1
- Hastings, J. S., Madrian, B. C., & Skimmyhorn, W. L. (2013). Financial literacy, financial education, and economic outcomes. *Annual Review of Economics*, 5(1), 347–373. doi:10.1146/annurev-economics-082312-125807
- Haushofer, J., Schunk, D., & Fehr, E. (2013). Negative income shocks increase discount rates (Working paper). Zurich, Switzerland: University of Zurich.
- Herd, P., Holden, K., & Su, Y. T. (2012). The links between early-life cognition and schooling and late-life financial knowledge. *Journal of Consumer Affairs*, 46(3), 411–435. doi:10.1111/j.1745-6606.2012.01235.x
- Hertwig, R. (2015). Decisions from experience. *The Wiley Blackwell Handbook of Judgment and Decision Making*, 239–267. doi:10.1002/9781118468333.ch8
- Hilgert, M. A., Hogarth, J. M., & Beverly, S. G. (2003). Household financial management: The connection between knowledge and behavior. *Federal Reserve Bulletin*, 89, 309–322.
- Hintze, A., Olson, R. S., Adami, C., & Hertwig, R. (2015). Risk sensitivity as an evolutionary adaptation. *Scientific Reports*, 5(1). doi:10.1038/srep08242
- Hirschi, T., & Gottfredson, M. R. (1994). *The generality of deviance*. Transaction Publishers.
- Huffman, D., Maurer, R., & Mitchell, O. S. (2017). Time discounting and economic decision-making in the older population. *The Journal of the Economics of Ageing*. doi:10.1016/j.jeoa.2017.05.001
- Ioannidis, J. P. A., Stanley, T. D., & Doucouliagos, H. (2017). The power of bias in economics research. *The Economic Journal*, 127(605), F236–F265. doi:10.1111/econj.12461
- Jachimowicz, J. M., Chafik, S., Munrat, S., Prabhu, J. C., & Weber, E. U. (2017). Community trust reduces myopic decisions of low-income individuals.

Proceedings of the National Academy of Sciences, 114(21), 5401–5406. doi:10.1073/pnas.1617395114

Kaiser, T., & Menkhoff, L. (2017). Does financial education impact financial literacy and financial behavior, and if so, when? *The World Bank Economic Review*, 31(3), 611–630. doi:10.1093/wber/lhx018

Kaplan, B. A., Amlung, M., Reed, D. D., Jarmolowicz, D. P., McKerchar, T. L., & Lemley, S. M. (2016). Automating scoring of delay discounting for the 21- and 27-Item Monetary Choice Questionnaires. *The Behavior Analyst*, 39(2), 293–304. doi:10.1007/s40614-016-0070-9

Kim, H. B., Choi, S., Kim, B., & Pop-Eleches, C. (2018). The role of education interventions in improving economic rationality. *Science*, 362(6410), 83–86. doi:10.1126/science.aar6987

Kirby, K. N., Petry, N. M., & Bickel, W. K. (1999). Heroin addicts have higher discount rates for delayed rewards than non-drug-using controls. *Journal of Experimental Psychology: General*, 128(1), 78–87. doi:10.1037/0096-3445.128.1.78

Klopp, E. (2019). A tutorial on testing the equality of standardized regression coefficients in structural equation models using wald tests with lavaan. doi:10.31234/osf.io/c6mjn

Koritzky, G., & Yechiam, E. (2010). On the robustness of description and experience based decision tasks to social desirability. *Journal of Behavioral Decision Making*, 23(1), 83–99. doi:10.1002/bdm.660

Kraay, A., & McKenzie, D. (2014). Do poverty traps exist? Assessing the evidence. *Journal of Economic Perspectives*, 28(3), 127–148. doi:10.1257/jep.28.3.127

Lahav, E., Rosenboim, M., & Shavit, T. (2015). Financial literacy's effect on elicited subjective discount rate. *Economics Bulletin*, 35(2), 1360–1368.

Leland, J., & Schneider, M. (2017). Risk preference, time preference, and salience perception. ESI Working Papers 17-16 [Internet]. Available at: http://digitalcommons.chapman.edu/esi_working_papers/228/

Liu, L., Feng, T., Chen, J., and Li, H. (2013). The value of emotion: how does episodic prospection modulate delay discounting? *PLOS ONE*, 8:e81717. doi:10.1371/journal.pone.0081717

Lopez-Guzman, S., Konova, A. B., Louie, K., & Glimcher, P. W. (2018). Risk preferences impose a hidden distortion on measures of choice impulsivity. *PLOS ONE*, 13(1), e0191357. doi:10.1371/journal.pone.0191357

Lusardi, A. (2008). Financial literacy: An essential tool for informed consumer choice? *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.1336389

Lusardi, A. (2011). American's financial capability working paper, National Bureau of Economic Research. Available at: <http://www.nber.org/papers/w17103.pdf>

Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2011). Financial literacy and planning: Implications for retirement well-being. *Financial Literacy: Implications for Retirement Security and the Financial Marketplace*, 16–39. doi:10.1093/acprof:oso/9780199696819.003.0002

Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2014). The economic importance of financial literacy: Theory and evidence. *Journal of Economic Literature*, 52(1), 5–44. doi:10.1257/jel.52.1.5

Lusardi, A., Michaud, P.-C., & Mitchell, O. S. (2017). Optimal financial knowledge and wealth inequality. *Journal of Political Economy*, 125(2), 431–477. doi:10.1086/690950

Lührmann, M., Serra-Garcia, M., & Winter, J. (2018). The impact of financial education on adolescents' intertemporal choices. *American Economic Journal: Economic Policy*, 10(3), 309–332. doi:10.1257/pol.20170012

Malkoc, S. A., & Zauberaman, G. (2018). Psychological analysis of consumer intertemporal decisions. *Consumer Psychology Review*. doi:10.1002/arcp.1048

Mani, A., Mullainathan, S., Shafir, E., and Zhao, J. (2013). Poverty impedes cognitive function. *Science*, 341, 976–980. doi:10.1126/science.1238041

Meier, S., & Sprenger, C. (2010). Present-biased preferences and credit card borrowing. *American Economic Journal: Applied Economics*, 2(1), 193–210. doi:10.1257/app.2.1.193

Meier, S., & Sprenger, C. D. (2013). Discounting financial literacy: Time preferences and participation in financial education programs. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 95, 159–174. doi:10.1016/j.jebo.2012.02.024

Meier, S., & Sprenger, C. D. (2015). Temporal stability of time preferences. *Review of Economics and Statistics*, 97(2), 273–286. doi:10.1162/rest_a_00433

Mishra, S., & Lalumière, M. L. (2010). You can't always get what you want: The motivational effect of need on risk-sensitive decision-making. *Journal of Experimental Social Psychology*, 46(4), 605–611. doi:10.1016/j.jesp.2009.12.009

Mishra, S., & Lalumière, M. L. (2016). Associations between delay discounting and risk-related behaviors, traits, attitudes, and outcomes. *Journal of Behavioral Decision Making*, 30(3), 769–781. doi:10.1002/bdm.2000

Mood, C., & Jonsson, J. O. (2015). The social consequences of poverty: An empirical test on longitudinal data. *Social Indicators Research*, 127(2), 633–652. doi:10.1007/s11205-015-0983-9

Mudzingiri, C., Muteba Mwamba, J. W., & Keyser, J. N. (2018a). Incentivized time preferences, level of education in a household and financial literacy: Laboratory evidence. *Journal of Economics and Behavioral Studies*, 10(2), 103. doi:10.22610/jebs.v10i2.2220

Mudzingiri, C., Muteba Mwamba, J. W., & Keyser, J. N. (2018b). Financial behavior, confidence, risk preferences and financial literacy of university students. *Cogent Economics & Finance*, 6(1), 1–25. doi:10.1080/23322039.2018.1512366

Newell, B. R., & Rakow, T. (2007). The role of experience in decisions from description. *Psychonomic Bulletin & Review*, 14(6), 1133–1139. doi:10.3758/bf03193102

Odum, A. L. (2011). Delay discounting: Trait variable? *Behavioural Processes*, 87(1), 1–9. doi:10.1016/j.beproc.2011.02.007

OECD INFE (2011). Measuring financial literacy: Core questionnaire in measuring financial literacy: questionnaire and guidance notes for conducting an internationally comparable survey of financial literacy. Paris: Organization for Economic Co- Operation and Development.

Open Science Collaboration. (2015). Estimating the reproducibility of psychological science. *Science*, 349(6251), aac4716–aac4716. doi:10.1126/science.aac4716

Oshri, A., Hallowell, E., Liu, S., MacKillop, J., Galvan, A., Kogan, S. M., & Sweet, L. H. (2019). Socioeconomic hardship and delayed reward discounting: Associations with working memory and emotional reactivity. *Developmental Cognitive Neuroscience*, 37, 100642. doi:10.1016/j.dcn.2019.100642

Ottaviani, C., & Vandone, D. (2017). Financial literacy, debt burden and impulsivity: A mediation analysis. *Economic Notes*, 47(2-3), 439–454. doi:10.1111/ecno.12115

Pedroni, A., Frey, R., Bruhin, A., Dutilh, G., Hertwig, R., & Rieskamp, J. (2017). The risk elicitation puzzle. *Nature Human Behaviour*. doi:10.1038/s41562-017-0219-x

Pepper, G. V., & Nettle, D. (2017). The behavioural constellation of deprivation: Causes and consequences. *Behavioral and Brain Sciences*, 40. doi:10.1017/s0140525x1600234x

Pham, T. H., Yap, K., & Dowling, N. A. (2012). The impact of financial management practices and financial attitudes on the relationship between materialism and compulsive buying. *Journal of Economic Psychology*, 33(3), 461–470. doi:10.1016/j.joep.2011.12.007

Preacher, K. J., & Coffman, D. L. (2006, May). Computing power and minimum sample size for RMSEA [Computer software]. Available at: <http://quantpsy.org/>

Read, D., & Scholten, M. (2017). Future-oriented decisions: Intertemporal choice. *Economic Psychology*, 35–50. doi:10.1002/9781118926352.ch3

Reimers, S., Maylor, E. A., Stewart, N., & Chater, N. (2009). Associations between a one-shot delay discounting measure and age, income, education and real-world impulsive behavior. *Personality and Individual Differences*, 47(8), 973–978. doi:10.1016/j.paid.2009.07.026

Ropovik, I. (2015). A cautionary note on testing latent variable models. *Frontiers in Psychology*, 6. doi:10.3389/fpsyg.2015.01715

Rosseel, Y. (2012). lavaan: An R package for structural equation modeling. *Journal of Statistical Software*, 48(2). doi:10.18637/jss.v048.i02

Sahm, C. R. (2012). How much does risk tolerance change? *Quarterly Journal of Finance*, 02(04), 1250020. doi:10.1142/s2010139212500206

Schildberg-Hörisch, H. (2018). Are risk preferences stable? *The Journal of Economic Perspectives*, 32 (2), 135–154. doi: 10.2307/26409428

Stolper, O. A., & Walter, A. (2017). Financial literacy, financial advice, and financial behavior. *Journal of Business Economics*, 87(5), 581–643. doi:10.1007/s11573-017-0853-9

Stout, J. C., Rock, S. L., Campbell, M. C., Busemeyer, J. R., & Finn, P. R. (2005). Psychological processes underlying risky decisions in drug abusers. *Psychology of Addictive Behaviors*, 19(2), 148–157. <https://doi.org/10.1037/0893-164X.19.2.148>

Tanaka, T., Camerer, C. F., & Nguyen, Q. (2010). Risk and time preferences: Linking experimental and household survey data from Vietnam. *American Economic Review*, 100(1), 557–571. doi:10.1257/aer.100.1.557

Topa, G., Hernández-Solís, M., & Zappalà, S. (2018). Financial management behavior among young adults: The role of need for cognitive closure in a three-wave moderated mediation model. *Frontiers in Psychology*, 9. doi:10.3389/fpsyg.2018.02419

Toubia, O., Johnson, E., Evgeniou, T., & Delquié, P. (2013). Dynamic experiments for estimating preferences: An adaptive method of eliciting time and risk parameters. *Management Science*, 59(3), 613–640. doi:10.1287/mnsc.1120.1570

van Rooij, M. C., Lusardi, A. and Alessie, R. J. (2012). Financial literacy, retirement planning and household wealth. *The Economic Journal*, 122, 449–478. doi:10.1111/j.1468- 0297.2012.02501.x

Wagenmakers, E.-J. (2007). A practical solution to the pervasive problems of p values. *Psychonomic Bulletin & Review*, 14(5), 779–804. doi:10.3758/bf03194105

Wang, M., Rieger, M. O., & Hens, T. (2016). How time preferences differ: Evidence from 53 countries. *Journal of Economic Psychology*, 52, 115–135. doi:10.1016/j.joep.2015.12.001

Weber, E. U., Blais, A.-R., & Betz, N. E. (2002). A domain-specific risk-attitude scale: measuring risk perceptions and risk behaviors. *Journal of Behavioral Decision Making*, 15(4), 263–290. doi:10.1002/bdm.414

Xu, S., Pan, Y., Wang, Y., Spaeth, A. M., Qu, Z., & Rao, H. (2016). Real and hypothetical monetary rewards modulate risk taking in the brain. *Scientific Reports*, 6(1). doi:10.1038/srep29520

Zimbardo, P., Clements, N., & Rego Leite, U. (2017). Time perspective and financial health: To improve financial health, traditional financial literacy skills are not sufficient. Understanding your time perspective is critical. *Time Perspective*, 9–40. doi:10.1057/978-1-137-60191-9_2

6 Mediačný efekt naučenej bezmocnosti na vzťah medzi socioekonomickou situáciou osoby a symptómami depresie v bežnej populácii

Peter Babinčák

Pojem naučená bezmocnosť (learned helplessness) patrí medzi klasické psychologické konštrukty. V 60. rokoch minulého storočia Seligman a Overmier zverejnili výsledky výskumu o špecifickom efekte zamedzujúcom učeniu sa u psov, ktorí boli vystavení elektrickým šokom bez možnosti úniku. Efekt naučenej bezmocnosti vystihuje reakciu, kedy výskumné subjekty reagujú pasívne aj napriek averzívny podnetom, akoby boli v stave bezmocnosti, pričom táto reakcia sa vyskytuje len vtedy, keď boli predtým vystavené nepríjemným podnetom (elektrošokom), nad ktorými nemali žiadnu kontrolu a nemohli sa im vyhnúť či im inak zabrániť (Maier, 2018). Konštrukt naučenej bezmocnosti bol overovaný i v experimentoch s ľudskými subjektami a množstvo následných výskumov sa podľa Maiera diferencovalo minimálne do troch prúdov. Jedným z nich bola snaha porozumieť, akým spôsobom naučená bezmocnosť prispieva k vysvetleniu špecificky ľudských problémov ako sú depresia, zlyhávanie v škole či aging. Naučená bezmocnosť je naučenou dispozíciou správať sa bezmocne, pričom osoba pripisuje príčinu nepríjemnej situácie sebe (interné atribúcie), vníma nepríjemnú situáciu ako konzistentnú v čase, a taktiež konzistentnú kontextovo (stabilné a globálne atribúcie) a presvedčenie o vlastnej bezmocnosti je nadradené špecifickým spôsobilostiam osoby a konkrétnym situáciám (Landry et al., 2018).

Nie je zámerom tohto textu venovať sa naučenej bezmocnosti (NB) v širších súvislostiach. Cieľom štúdie je overenie vzťahu prežívania naučenej bezmocnosti u osôb v zložitej socioekonomickej situácii a overiť potenciálny sprostredkovaný efekt naučenej bezmocnosti na prežívanie depresie.

6.1 Súvislosť medzi ekonomickou situáciou osoby a naučenou bezmocnosťou

Východiskom úvahy o súvislosti (potenciálnom dôsledku) ekonomickej situácie a naučenej bezmocnosti môžu byť výskumy týkajúce sa prežívania naučenej bezmocnosti u nezamestnaných. Nezamestnanosť, najmä dlhšie trvajúca a spojená s materiálnym nedostatkom môže byť spojená s vnímanou stratou kontroly a neschopnosťou vymanenia sa z tohto stavu. Baum, Fleming a Reddy (1986) uvádzajú vzorec správania typický pre naučenú bezmocnosť pri dlhšie trvajúcej nezamestnanosti, čo interpretujú ako dôsledok stresu a straty kontroly. Podľa Bjørnstad (2006) naučená bezmocnosť u nezamestnaných spôsobuje

špecifický efekt zacykleného správania (discouraged worker effect) kedy sa nezamestnaní vzdávajú hľadania práce, pretože veria, že nie sú k dispozícii voľné pracovné miesta.

Obdobné efekty možno nájsť aj u ďalších skupín osôb, nachádzajúcich sa z rôznych príčin v situácii materiálneho nedostatku a chudoby. Brown et al. (2016) uvádzajú súvislosť medzi chudobou vyvolanou stresom a naučenou bezmocnosťou a tiež copingom u detí. Chudoba v detstve je spojená s naučenou bezmocnosťou v období vynárajúcej sa dospelosti (Evans & Cassells, 2014). Podobne u dospelých, Galindo a Ardila (2012) zaznamenali vyššie úrovne naučenej bezmocnosti u osôb z nízkej socioekonomickej triedy. Zistenia v prospech výskytu naučenej bezmocnosti u osôb s nízkym socioekonomickým statusom boli zaznamenané napríklad aj u bezdomovcov (Burn, 1992) (Terminologická poznámka: napriek obsahovej podobnosti bude v tomto texte pojem socioekonomická situácia považovaná za nadradený pojem, zahŕňajúci okrem socioekonomického statusu aj príjmovú chudobu či subjektívne vnímanú chudobu).

6.2 Súvislosť socioekonomickej situácie a depresie

Vzťah socioekonomického statusu a zdravia je považovaný za robustný (Matthews, Gallo, & Taylor, 2010). Šolcová a Kebza (2002) analyzovali sociálne podmienené nerovnosti v zdraví a uvádzajú, že socioekonomický status, môže byť významným determinantom indikátorov chorobnosti a úmrtnosti vo vyspelých ekonomikách. Údaje z epidemiologických štúdií (napr. Everson, Maty, Lynch, & Kaplan, 2002) potvrdzujú efekt zlej ekonomickej situácie na mentálne i fyzické zdravie, ktorý je evidentný už u detí, pretrváva počas života a je zaznamenaný v rôznych kultúrach. Nízky socioekonomický status je spojený s vyššou pravdepodobnosťou výskytu depresie, ako to uvádzajú v metaanalýze (zahŕňajúcej 60 štúdií) zameranej na vzťah medzi socioekonomickým statusom a depresiou Lorant et al. (2003). Chudoba u dospelých osôb súvisí s vyššou mierou výskytu psychopatológie vrátane depresie, úzkostných porúch či suicídií (Manseau, 2014).

6.3 Vzťah naučenej bezmocnosti a depresie

Kognitivistické modely pracujú s naučenou bezmocnosťou ako s kognitívnou entitou (stabilnou črtou, nie stavom osoby), ktorá je kauzálna spojená s depresiou. Ako uvádzajú Henkel, Bussfeld, Möller a Hegerl (2002) v prehľade literatúry, väčšina výskumov, ktoré prinášajú tieto zistenia bola vykonaná na neklinickej vzorke, resp. u osôb len s miernou depresiou a kritizujú kauzálne interpretácie korelačných vzťahov. Napriek uvedenému kognitívno-behaviorálne modely depresie považujú za užitočné pre neklinické vysvetlenia neurobiologických korelátov depresie. Pre účely tohto výskumu možno uviesť

ešte jeden výskum realizovaný na vzorke nezamestnaných osôb, v rámci ktorého Feather a Barber (1983) uvádzajú existenciu vzťahu medzi depresiou a vnímanou bezmocnosťou, nemožnosťou kontroly nad situáciou spôsobujúcou bezmocnosť a internálnymi atribúciami týkajúcimi sa stavu nezamestnanosti.

Cieľom realizovaného výskumu bolo overenie vzťahu medzi socioekonomickou situáciou a symptómami depresie, a zároveň overenie mediačného efektu naučenej bezmocnosti na tento vzťah.

6.4 Metóda

Výskumný súbor

Súbor účastníkov výskumu tvorilo 608 osôb, z toho 283 mužov, vo veku od 18 do 65 rokov ($M=40.03$, $SD=12.82$). Respondenti boli vyberaní na základe reprezentatívnych kvót pre rod, vek a miesto bydliska a za svoju participáciu na výskume boli odmeňovaní podľa pravidiel agentúry, ktorá realizovala kontaktovanie respondentov.

Nástroje

Na hodnotenie socioeconomickej situácie boli využité 3 odlišné indikátory:

1./ Príjem osoby pod hranicou rizika chudoby bol hodnotený na základe 60% mediánu priemerného príjmu v danom období (374 EUR). Príjem pod hranicou rizika chudoby malo 226 osôb (37.2%) z celej vzorky. 2./ Subjektívna chudoba – predstavuje subjektívne posúdenie ťažkostí osoby otázkou „Dá sa vo Vašej ekonomickej situácii vystačiť s tým, čo máte?“ (Nygård, Härtull, Wentjärvi, & Jungerstam, 2017). Odpoveďová škála (bez ťažkostí, s určitými ťažkosťami, ťažko, veľmi ťažko) bola dichotomizovaná (chudoba je konceptualizovaná ako situácia osoby – chudobný vs. nie chudobný, nie ako kontinuum), za subjektívnu chudobu boli považované odpovede (s určitými ťažkosťami, ťažko, veľmi ťažko). Pomer chudobných a nie chudobných bol 418 : 190 (68,7% : 31,3%). 3./ Socioekonomický status (SES) bol zisťovaný vizuálnou škálou (MacArthur scale of subjective social status (Adler & Stewart, 2007; Giatti et al., 2012) v podobe 10 stupňového rebríka. Skóre predstavuje relatívnu pozíciu osoby v porovnaní s ostatnými ľuďmi v hierarchii na základe príjmu, vzdelania a pracovnej pozície ($M=5.02$, $SD=1.6$).

Naučená bezmocnosť bola hodnotená škálou Learned Helplessness Scale (Quinless & Nelson, 1988). 20-položková jednodimenzionálna metodika má 4-bodovú odpoveďovú škálu (rozhodne nesúhlasím, nesúhlasím, súhlasím, rozhodne súhlasím). Na našom súbore sme zaznamenali reliabilitu McDonald's $\omega = .930$. Metodika bola preložená z anglického jazyka dvoma nezávislými

prekladateľmi, finálna verzia bola vytvorená po vzájomnom zosúladení týchto prekladov. Príklady položiek: „Bez ohľadu na to, koľko úsilia vložím do nejakej činnosti, mám pocit, že jej výsledok nedokážem ovplyvniť“, „Ak sa mi nedarí, je to preto, že nemám dostatočné schopnosti na podanie lepšieho výkonu.“ Skóre naučenej bezmocnosti mohlo nadobudnúť hodnoty 20-80, v našom súbore $M=43.1$, $SD=9.22$.

Depresia bola zisťovaná škálou Quick Inventory of Depressive Symptomatology (QIDS; Rush et al., 2003). QIDS je 16-položková jednodimenzionálna metodika zisťujúca závažnosť depresívnych symptómov na základe kritérií DSM-5. Je potrebné poznamenať, že táto metodika má skrínigový charakter a nie je jej účelom diagnostikovanie depresie. Zisťovaný je výskyt symptómov depresie, nie depresia samotná, pre zjednodušenie a v súlade s obvyklým používaním terminológie v relevantnej literatúre bude v texte pre meraný znak používaný pojem depresia. Na našom súbore sme zaznamenali reliabilitu McDonald's $\omega = .817$. Metodika bola preložená z anglického jazyka dvoma nezávislými prekladateľmi, finálna verzia bola vytvorená po vzájomnom zosúladení týchto prekladov. Skóre mohlo nadobudnúť hodnoty 0-27, v našom súbore $M=6.13$, $SD=4.92$.

Štatistické spracovanie

Pre analýzu bol využitý JAMM modul pre mediačné modely v programe Jamovi. Ako nezávislé premenné boli do modelu vložené 3 ukazovatele socioekonomickej situácie, mediátorom bola naučená bezmocnosť a závislou premennou bola depresia. Koeficienty v mediačných tabuľkách boli odhadované prostredníctvom Maximum Likelihood method, Beta koeficienty predstavujú štandardizované parametre modelu (tiež považované za completely standardized effect size indexes). Pre nepriame efekty Beta predstavuje index mediácie (Preacher & Kelley, 2011). Percento mediácie bolo počítané ako podiel Beta koeficientov nepriameho a celkového efektu.

Vzhľadom na prvé použitie škály naučenej bezmocnosti v slovenskom preklade sme overovali jednofaktorovú štruktúru metodiky konfirmačnou faktorovou analýzou (DWLS estimator) s priaznivými hodnotami zhody dát s testovaným modelom ($\text{Chi-Square}=12567.07$, $p=.472$, $\text{RMSEA}=.002$).

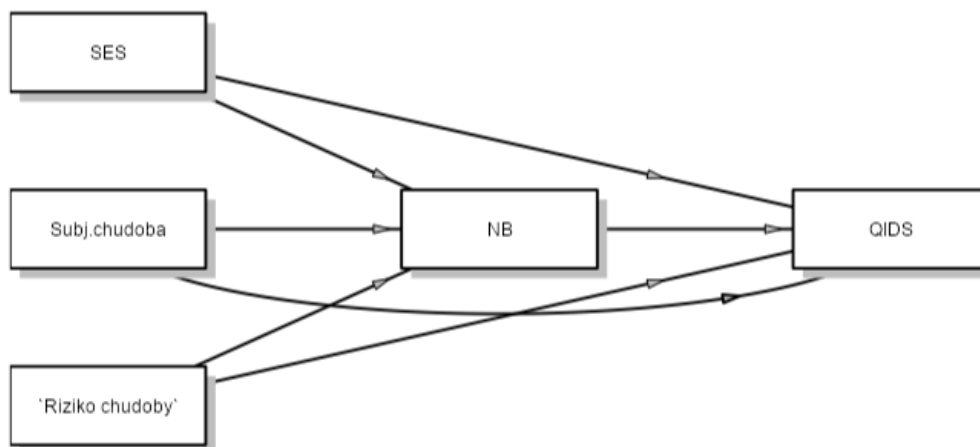
6.5 Výsledky

Tabuľka 1 Interkorelácie a deskripčia premenných modelu

	1	2	3	4	M	SD
1. QIDS	—				6.13	4.92
2. NB	.442***	—			43.1	9.22
3. SES	-.201***	-.166***	—		5.02	1.6
4. Subj. chudoba	.171***	.138***	-.235***	—	1.69	.464
5. Riziko chudoby	-.143***	-.024	.155***	-.254***	1.63	.484

Poznámka *** $p < .001$; QIDS – depresia (nadobúda hodnoty 0-27), SES – socioekonomický status (nadobúda hodnoty 1-10), NB – naučená bezmocnosť (nadobúda hodnoty 20-80), Subj. chudoba – subjektívna chudoba (nadobúda hodnoty: 1 – nie chudobný, 2 – chudobný), Riziko chudoby (1 – príjem < 374EUR, 2 – príjem ≥ 374 EUR)

Testovaný mediačný model je znázornený na obrázku 1.

Obrázok 1. Mediačný model pre depresiu (QIDS) ako závislú premennú, socioekonomický status (SES), subjektívnu chudobu, príjem pod hranicou rizika chudoby ako nezávislé premenné a naučenú bezmocnosť (NB) ako mediátor (kovariancie medzi nezávislými premennými nie sú v modeli zobrazené ale boli odhadované)

Výsledky mediačnej analýzy sú uvedené v Tabuľke 2. Tri nezávislé premenné socioeconomickej situácie osoby sú v signifikantnom vzťahu s depresiou. Vzťah socioekonomického statusu aj subjektívnej chudoby k depresii je čiastočne

mediovaný naučenou bezmocnosťou, a to predovšetkým v prípade subjektívnej chudoby. Percento mediácie pre socioekonomický status bolo 37% a pre subjektívnu chudobu 42%. V prípade rizika chudoby nie je splnená podmienka signifikantného vzťahu medzi nezávislou premennou a mediátorom.

Tabuľka 2 Priame, nepriame a celkové efekty mediačnej analýzy

Type	Effect	Estimate	SE	β	z	p
Indirect	SES $\Rightarrow$ NB $\Rightarrow$ QIDS	-0.183	0.0548	-0.0595	-3.339	<.001
	SubjChudoba1 $\Rightarrow$ NB $\Rightarrow$ QIDS	0.487	0.1894	0.046	2.574	0.01
	RizikoChudoby1 $\Rightarrow$ NB $\Rightarrow$ QIDS	0.113	0.1744	0.0111	0.646	0.518
Component	SES $\Rightarrow$ NB	-0.828	0.237	-0.1436	-3.492	<.001
	NB $\Rightarrow$ QIDS	0.221	0.0194	0.4143	11.408	<.001
	SubjChudoba1 $\Rightarrow$ NB	2.205	0.8346	0.111	2.642	0.008
	RizikoChudoby1 $\Rightarrow$ NB	0.51	0.7875	0.0267	0.647	0.517
Direct	SES $\Rightarrow$ QIDS	-0.314	0.1144	-0.1021	-2.744	0.006
	SubjChudoba1 $\Rightarrow$ QIDS	0.676	0.401	0.0638	1.685	0.092
	RizikoChudoby1 $\Rightarrow$ QIDS	-1.024	0.3764	-0.1008	-2.722	0.006
Total	SES $\Rightarrow$ QIDS	-0.497	0.1249	-0.1616	-3.978	<.001
	SubjChudoba1 $\Rightarrow$ QIDS	1.163	0.4397	0.1097	2.646	0.008
	RizikoChudoby1 $\Rightarrow$ QIDS	-0.912	0.4149	-0.0897	-2.198	0.028

Poznámka: QIDS – depresia (nadobúda hodnoty 0-27), SES – socioekonomický status (nadobúda hodnoty 1-10), NB – naučená bezmocnosť (nadobúda hodnoty 20-80), Subj. chudoba – subjektívna chudoba (nadobúda hodnoty 1 – nie chudobný, 2 – chudobný), Riziko chudoby (1 – príjem < 374EUR, 2 – príjem $\geq$ 374 EUR)

6.7 Diskusia

Situácia materiálneho nedostatku má potenciál vyvolávať širokú škálu následkov. Z perspektívy psychológie sú významnými jednak dôsledky na mentálne zdravie osôb, na druhej strane sú špecifickými dôsledkami chudoby zmeny v rôznych psychologických premenných (reprezentujúcich postoje a presvedčenia, afektívne stavy, sebaaponímanie, rozhodovacie procesy a podobne). Ich významnosť je daná aj tým, že majú potenciálny dosah na zacyklenie osôb v chudobe, resp. vytvárajú bariéry pre vymanenie sa z chudoby (Zaujímavou je v tomto kontexte štúdia Haushofera a Fehra (2014), ktorí

preukázali kauzálny efekt chudoby na stres a afekt a kauzálny efekt afektu na ekonomické správanie).

Pri analýze vzťahu ekonomického nedostatku a naučenej bezmocnosti sme vychádzali zo zistení o naučenej bezmocnosti u nezamestnaných. Ekonomický nedostatok, resp. chudoba ale postihuje širšiu triedu osôb, viacdtné rodiny, osoby s postihnutím zdravotným alebo intelektuálnym, či sociálnym znevýhodnením. Pre väčšinu z nich platí podobnosť v tom, že sa nachádzajú v podmienkach života, kde je limitovaná možnosť sa z nich vymaniť, keďže majú situačnú povahu.

Zacyklenie sa v chudobe v terminológii teórie naučenej bezmocnosti predstavuje situáciu pretrvávajúceho života/žitia v ekonomickom nedostatku, ktorá môže viesť k pocitu straty kontroly nad svojou životnou situáciou. Toto môže mať negatívny dopad či už mentálny (napríklad depresia) alebo behaviorálny (strata snahy o zmenu, nevhodné ekonomické správanie, uprednostňovanie aktivít s krátkodobým efektom a pod.), a to môže viesť k udržiavaniu osoby v nepriaznivej ekonomickej situácii. Obdobné zacyklenia sprostredkované naučenou bezmocnosťou možno nájsť v literatúre napríklad pri chronických ochoreniach ako je reumatoidná artritída (Camacho, Verstappen, & Symmons, 2012).

V našom výskume sme nemali možnosť testovať kauzálne efekty, ktoré predovšetkým pretrvávajúci stav zlej socioekonomickej situácie môže vyvolať. Testovaný model bola zameraný na overenie vzťahu rôznych indikátorov socioekonomickej situácie osoby s depresiou (v zmysle výskytu depresívnych symptómov, nie v zmysle jej prítomnosti alebo klinickej závažnosti) a potenciálny mediačný efekt naučenej bezmocnosti na tento vzťah.

Všetky indikátory socioekonomickej situácie korelovali s depresiou. Zaznamenaný čiastočný mediačný efekt bol potvrdený pri premenných založených na sebauvypovedi, nie však pri premennej príjmu pod hranicou rizika chudoby. Jeden smer interpretácie tohto zistenia môže byť založený na porovnaní objektívnych a subjektívnych indikátorov ekonomickej situácie osoby. Druhý smer interpretácie je založený na povahe (zjednodušenej podobe) indikátora finančného príjmu.

Čo sa týka objektívneho príjmu, ten samotný nie je vždy dostatočne výstižným ukazovateľom chudoby osoby. Na národnej úrovni je príjem užitočným napríklad pri vytváraní štátnych politík. Na individuálnej úrovni je príjem výstižným v extrémnych polohách, pri extrémne nízkom a vysokom príjme. Inak však je potrebné brať do úvahy ukazovatele spotreby, ktoré majú vo veľkej miere individuálnu povahu, regionálne i kultúrne odlišnosti. Zároveň sú ekonomické ukazovatele relatívne vzhľadom k blízkeму sociálnemu prostrediu osoby. Preto príjem (ak sa nejedná o jeho extrémne hodnoty) nemusí dostatočne dobre vystihovať ekonomickú situáciu osoby žijúcej v špecifickom sociálnom kontexte. Pre náš výskum pre zaradenie osoby do „stavu rizika chudoby“ zvolili kritérium

60% mediánu príjmu na základe odporúčaní Štatistického úradu SR (Vlačuha & Kováčová, 2018).

Subjektívne indikátory socioekonomickej situácie osoby podľa predpokladov korelovali s depresiou a tento vzťah bol naučenou bezmocnosťou čiastočne sprostredkovaný. Možno teda uvažovať, že jednou (nie jedinou) cestou k depresii v prípade percipovanej nepriaznivej ekonomickej situácie osoby môže byť naučená reakcia bezmocnosti a s ňou prepojené správanie a rozhodovanie konzervujúce (alebo aspoň nepomáhajúce) zmeniť nepriaznivý stav osoby.

Limity štúdie

Ako bolo v texte uvedené, s depresiou nebolo narábané spôsobom obvyklým v klinických štúdiách. Kategorizovanie osôb na rôzne závažné formy depresie by mohlo priniesť odlišné výsledky. Pre spoľahlivé diagnostikovanie depresie však jednoduché sebaučenie metódy obdobné nami použitej nie sú dostatočné, preto ani analýzy a interpretácie nie sú realizované v tomto duchu. Klasickým obmedzením štúdií tohto typu je prierezový dizajn výskumu.

Grantová podpora: APVV-17-0418 *Posttraumatický podtyp depresie a jeho etiopatogenéza: sieťový prístup k psychopatológii*

Zoznam bibliografických odkazov - 6. kapitola

Adler, N., & Stewart, J. (2007). The Macarthur Scale of Subjective Social Status. Retrieved 1.11.2020 from <http://www.macses.ucsf.edu/research/psychosocial/subjective.php>

Baum, A., Fleming, R., & Reddy, D. M. (1986). Unemployment stress: Loss of control, reactance and learned helplessness. *Social Science & Medicine*, 22(5), 509–516. doi:10.1016/0277-9536(86)90016-x

Bjørnstad, R. (2006). Learned helplessness, discouraged workers, and multiple unemployment equilibria. *The Journal of Socio-Economics*, 35(3), 458–475. doi:10.1016/j.socec.2005.11.030

Brown, E. D., Seyler, M. D., Knorr, A. M., Garnett, M. L., & Laurenceau, J.-P. (2016). Daily poverty-related stress and coping: Associations with child learned helplessness. *Family Relations: An Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies*, 65(4), 591–602. doi:10.1111/fare.12217

Burn, S. M. (1992). Loss of Control, Attributions, and Helplessness in the Homeless. *Journal of Applied Social Psychology*, 22, 1161–1174. doi:10.1111/j.1559-1816.1992.tb02357.x

Camacho, E. M., Verstappen, S. M., & Symmons, D. P. (2012). Association between socioeconomic status, learned helplessness, and disease outcome in patients with inflammatory polyarthritis. *Arthritis care & research*, 64(8), 1225–1232. doi:10.1002/acr.21677

Evans, G. W., & Cassells, R. C. (2014). Childhood Poverty, Cumulative Risk Exposure, and Mental Health in Emerging Adults. *Clinical psychological science: a journal of the Association for Psychological Science*, 2(3), 287–296. doi:10.1177/2167702613501496

Everson, S. A., Maty, S. C., Lynch, J. W., & Kaplan, G. A. (2002). Epidemiologic evidence for the relation between socioeconomic status and depression, obesity, and diabetes. *Journal of psychosomatic research*, 53(4), 891–895. doi:10.1016/s0022-3999(02)00303-3

Feather, N. T., & Barber, J. G. (1983). Depressive reactions and unemployment. *Journal of Abnormal Psychology*, 92(2), 185–195. doi:10.1037/0021-843x.92.2.185

Galindo, Ó., & Ardila, R. (2012). Psychology and poverty: Influence of locus of control, self-efficacy and learned helplessness. *Avances en Psicología Latinoamericana*, 30, 381–407.

Giatti, L., Camelo, L.d.V., Rodrigues, J.F.d.C. et al. (2012). Reliability of the MacArthur scale of subjective social status - Brazilian Longitudinal Study of Adult Health (ELSA-Brasil). *BMC Public Health* 12, 1096. doi:10.1186/1471-2458-12-1096

Haushofer, J., & Fehr, E. (2014). On the psychology of poverty. *Science*, 344, 862–867. doi: 10.1126/science.1232491

Henkel, V., Bussfeld, P., Möller, HJ. et al. (2002). Cognitive-behavioural theories of helplessness/hopelessness: Valid models of depression? *European Archives of Psychiatry and Clinical Neurosciences* 252, 240–249. doi:10.1007/s00406-002-0389-y

Landry, N., Gifford, R., Milfont, T. L., Weeks, A., & Arnocky, S. (2018). Learned helplessness moderates the relationship between environmental concern and behavior. *Journal of Environmental Psychology*, 55, 18–22. doi:10.1016/j.jenvp.2017.12.003

Lorant, V., Deliège, D., Eaton, W., Robert, A., Philippot, P., & Ansseau, M. (2003). Socioeconomic inequalities in depression: a meta-analysis. *American journal of epidemiology*, 157(2), 98–112. doi:10.1093/aje/kwf182

Manseau, M. W. (2014). Economic inequality and poverty as social determinants of mental health. *Psychiatric Annals*, 44, 32–38. doi: 10.3928/00485713-20140108-06

Matthews, K. A., Gallo, L. C., & Taylor, S. E. (2010). Are psychosocial factors mediators of socioeconomic status and health connections? A progress report and blueprint for the future. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1186, 146–173. doi:10.1111/j.1749-6632.2009.05332.x

Meier, S. F. (2018). Learned Helplessness: Event Covariation and Cognitive Changes. In S. B. Klein, & R. R. Mowrer (eds.), *Contemporary learning theories: instrumental conditioning theory and the impact of biological constraints on learning*. New York: Routledge.

Nygård, M., Härtull, C., Wentjärvi, A., & Jungerstam, S. (2017). Poverty and old age in Scandinavia: problem of gendered injustice? Evidence from the GERDA survey in Finland and Sweden. *Social Indicators Research*, 132, 681–698. doi:10.1007/s11205-016-1313-6

Preacher, K. J., & Kelley, K. (2011). Effect size measures for mediation models: quantitative strategies for communicating indirect effects. *Psychological methods*, 16(2), 93–115. doi:10.1037/a0022658

Quinless, F. W., & Nelson, M. A. M. (1988). Development of a measure of learned helplessness. *Nursing Research*, 37(1), 11–15.

Rush, A. J., Trivedi, M. H., Ibrahim, H. M., Carmody, T. J., Arnow, B., Klein, D. N., ... Keller, M. B. (2003). The 16-Item quick inventory of depressive symptomatology (QIDS), clinician rating (QIDS-C), and self-report (QIDS-SR): a psychometric evaluation in patients with chronic major depression. *Biological Psychiatry*, 54(5), 573–583. doi:10.1016/s0006-3223(02)01866-8

Šolcová, I., & Kebza, V. (2002). Sociálně založené nerovnosti ve zdraví: Současný vývoj ve světě a stav u nás. *Československá psychologie*, 46(3), 219–224.

Vlačuha, R., & Kováčová, Y. (2018). *EU SILC 2017: Zisťovanie o príjmoch a životných podmienkach domácností v SR*. Bratislava: Štatistický úrad Slovenskej republiky.

7 Psychologické príčiny a psychologické dôsledky chudoby - súhrn zistení z realizovaného výskumného projektu

Peter Babinčák, Jozef Džuka, Matúš Adamkovič, Marcel Martončík, Monika Kačmárová, Gabriela Mikulášková, Martin Lačný, Jaroslava Babjaková

Zámerom textu tejto kapitoly je oboznámiť čitateľa s hlavnými zisteniami realizovaného projektu APVV-15-0404, ktorý projektový tím na Inštitúte psychológie FF PU realizoval v rokoch 2016-2020. V rámci riešenia projektu bolo publikovaných viacero štúdií v domácich i zahraničných karentovaných časopisoch, boli obhájené 3 dizertačné práce tematicky relevantné projektovým témam, čiastkové výstupy projektu boli prezentované na domácich i zahraničných konferenciách a kongresoch. Každý dlhšie trvajúci výskumný projekt má svoj „príbeh“, spôsob nazerania na skúmaný problém sa v rámci jeho riešenia často mení, nie všetky počiatočné predstavy riešiteľov bývajú naplnené a naopak mnoho hodnotného sa v rámci riešenia k projektu pridá. Preto v texte opisujeme hlavné zistenia v chronológii, ako bol projekt v rámci jeho harmonogramu riešený.

Hlavné ciele projektu, formulované na začiatku jeho riešenia boli nasledovné:

Celkový cieľ projektu - Zistiť psychologické príčiny chudoby a psychologické dôsledky chudoby v oblasti psychického zdravia, kognitívneho výkonu, sebaregulatívnych spôsobilostí a afektívnych stavov vybraných skupín chudobných osôb Slovenska a overiť, v akom vzťahu sú k pretrvávaniu chudoby.

Konkrétne ciele projektu boli formulované nasledovne:

- 1) Overiť priamy dopad chudoby na afektívny stav chudobných (Haushofer & Fehr, 2014) a simultánne testovať tento efekt ako prediktor zotrvania v chudobe (dvojitý efekt) v slovenských podmienkach.
- 2) Overiť zhoršenie kognitívneho výkonu ako priameho dôsledku chudoby (Mani et al., 2013) doplnením kontroly efektu afektívneho stavu ako mediátora.
- 3) Overiť zhoršenie sebaregulácie v dôsledku chudoby (Vohs, 2013) a v prípade potvrdenia zhoršenia testovať jeho vzťah k zotrvaní v chudobe (dvojitý efekt).
- 4) Preskúmať vzťah chudoby ku komplexnejším osobným a osobnostným charakteristikám chudobou postihnutých osôb, konkrétne k psychickému zdraviu, k životným cieľom, k hodnotovým orientáciám, vôľovým procesom a osobnostným vlastnostiam.

5) Preskúmať efekt ochranných psychologických mechanizmov (napr. viery v spravodlivý svet, Džuka & Dalbert, 2002; resiliencie, Kebza & Šolcová, 2008, prípadne ďalších) na psychické dôsledky chudoby.

7.1 Exploračná fáza projektu

V prvom kroku bolo realizovaných niekoľko tematických rešerší (ako podkladov pre pilotné výskumné projekty) a intenzívna rešerš odbornej literatúry vo vedeckých fulltextových databázach (EBSCO, Proquest, PsycINFO) pre analýzu aktuálneho stavu poznania v problematike psychologických aspektov chudoby. Vzhľadom na množstvo a rôznorodosť dostupných literárnych zdrojov zaoberajúcich sa problematikou chudoby z perspektívy rôznych vedných disciplín bola pre intenzívnu rešerš vybraná databáza špecializovaná na vedecké zdroje primárne z oblasti psychologických vied – PsycINFO. Vybraných bolo 900 najcitovanejších štúdií (z celkového počtu cca 9 tisíc štúdií vyhovujúcich zadaným parametrom) z recenzovaných periodík publikovaných od roku 2000, u ktorých sa kľúčové slovo „poverty“ vyskytovalo v abstrakte štúdie. Z nich bolo následne identifikovaných 20 štúdií, ktoré sa zaoberali a) psychologickými príčinami chudoby (nezávislá premenná bola psychologický konštrukt); b) 212 štúdií, ktoré sa zaoberali psychologickými dôsledkami chudoby (závislá premenná bola psychologický konštrukt); c) 5 štúdií, ktoré sa zaoberali zotrvávaním v chudobe (psychologický konštrukt bolo možné považovať za dôsledkovú i vyvolávajúcu premennú). Popri tom boli identifikované štúdie, ktoré analyzovali psychologický konštrukt ako závislú či nezávislú premennú a chudoba mala povahu moderátora alebo mediátorovej premennej. Ďalšou skupinou štúdií boli tie, kde boli analyzované psychologické premenné na vzorke špecifickej vzhľadom k rôzne definovanej chudobe. Samostatne bola pozornosť zameraná na to, aké definície a operacionalizácie chudoby boli v identifikovaných štúdiách použité.

Vzhľadom na formulovaný podcieľ exploračnej fázy projektu „overenie využiteľnosti metodiky EU SILC na identifikáciu chudoby a jej porovnanie s ďalšími spôsobmi hodnotenia chudoby“ bola spracovaná rešerš viac ako 100 štúdií z oblasti ekonomických vied (databázy ProQuest, EBSCO, WoS a informačné zdroje z Oxford Poverty and Human Development Initiative Working Papers a World Bank Working Papers) so zameraním na používané metodiky, resp. miery chudoby.

V rámci prvej fázy projektu bola úspešne zrealizovaná registrácia Filozofickej fakulty PU ako Research Entity v Eurostat-e, na základe ktorej bol riešiteľom projektu umožnený prístup k mikrodátam EU SILC.

Súbežne s realizáciou rešerší odbornej literatúry sme realizovali dva menšie výskumné projekty zamerané na hodnotenie chudoby cez subjektívne výpovede

osôb o chudobe – vybrané a overené boli konštrukty „postoje k chudobe“ a „subjektívny socioekonomický status“.

Súhrn výsledkov exploračnej fázy projektu – príčiny chudoby

Na základe analýzy literatúry ohľadom psychologických príčin chudoby bolo identifikované, že táto oblasť – psychologické príčiny chudoby – je zriedkavo skúmaná. Dokonca, počas hľadania výskumných zdrojov sa javilo, že psychologické príčiny chudoby neexistujú, resp. ukázalo sa, že výskum v tejto oblasti sa spája s rizikom, ktoré opísal Tripathi (2010) v tom zmysle, že zameranie výskumu na psychologické dispozície osôb môže byť dvojsečnou zbraňou: môže pomôcť pochopiť dynamiku chudoby na individuálnej úrovni, ale zistenia môžu vyprodukovať základňu pre obviňovanie či stigmatizáciu chudobných prostredníctvom vytvorenia mýtov o nich.

Mani et al. (2013) uvádzajú 2 skupiny premenných, ktoré možno považovať za psychologické príčiny chudoby: neproduktívne správanie (napríklad horší manažment financií, nedostatky v preventívnej zdravotnej starostlivosti, menej produktívna práca a pod.) a osobné charakteristiky (nižšia úroveň formálneho vzdelania, menej pozornosti rodičov a pod.). V súlade s citovanými autormi sa v analyzovaných výskumných štúdiách objavili obe skupiny premenných, i keď konkrétne príčiny neboli identické (je potrebné pripomenúť, že rešerš reflektovala premenné, ktoré boli v centre záujmu výskumníkov, nemusia však presne zodpovedať realite psychologických príčin chudoby). Záujem autorov bol smerovaný viac na osobné charakteristiky (identifikované premenné – mentálne postihnutie, intelektová nedostatočnosť, duševné poruchy, choroba a iné formy zdravotného obmedzenia vo všeobecnosti) než na neproduktívne správanie (identifikované premenné – vystavovanie sa riziku, starostlivosť o členov rodiny zabráňujúca venovaniu sa produktívnejším aktivitám). Tretiu skupinu príčin by bolo možné voľne priradiť k osobným charakteristikám, jednalo sa o štrukturálne príčiny chudoby (uväznenie rodičov, špecifická štruktúra rodiny, postihnuté dieťa v rodine).

Následne rešerš literatúry viedla k identifikovaniu niekoľkých prác, ktoré boli zamerané na osobu, presnejšie, na rozvoj jej podnikavosti – počínajúc výskumom McCellanda (1987) a jeho motívom výkonu až po súčasné výskumy, ktoré okrem motívu výkonu do výskumu integrujú ďalšie schopnosti, ako je pamäťová kapacita (Baron & Ward, 2004) alebo schopnosť identifikovať príležitosti (Baron, 2006). Toto rozšírenie viedlo k výskumu konštruktu, ktorý integruje väčší počet schopností do tzv. podnikateľskej orientácie (Frese et al., 2007): orientácia na úspech, autonómia, orientácia na učenie sa, inovatívnosť, ochota riskovať, osobná iniciatíva a plánovanie.

Okrem takto zameraných výskumov – vzťahujúcich sa na psychologické dispozície osoby v smere ich rozvoja a využitia v prospech zlepšenia príjmu – existujú poukazy na fakt, že osobnosť je moderujúcim činiteľom úsilia o výkon –

príkladom sú normy spoločnosti, ktoré favorizujú pokoru a skromnosť opytovaných osôb. Z tohto faktu vyplynuli závery uvedené nižšie.

Súhrn výsledkov exploračnej fázy projektu – dôsledky chudoby

Na základe realizovanej rešerše dominantnú oblasť v rámci skúmaných dôsledkov chudoby predstavovali výskumy overujúce dopad chudoby na duševné zdravie, socio-emocionálne problémy, psychické ťažkosti, problémy v správaní najmä rizikového a asociálneho charakteru. Ide o najčastejšie skúmané dôsledky chudoby tak v detskom a adolescentnom veku, ako aj v období dospelosti. K ďalším významným oblastiam skúmania patria biologicky zamerané štúdie (tzn. zisťujúce dopad chudoby na ukazovatele fungovania orgánov a tkanív, tiež hladín látok v krvi vylučovaných orgánmi s vnútornou sekréciou). Rovnako zastúpené boli tiež teoretické a prehľadové štúdie, ako aj príspevky opisujúce efekty rôznych „antipoverty“/intervenčných programov zameraných na zmiernenie ťažkostí a zlepšenie stavu spôsobeného chudobou. Iné výskumy overovali vplyv premennej súvisiacej s chudobou ako moderátora, mediátora či kontrolnej premennej. Špecifickou oblasťou výskumov dôsledkov chudoby je tiež „neighborhood poverty“ ako chudoba súvisiaca s bývaním v prostredí, lokalite, kde je chudoba častým javom.

Pri zohľadnení vývinového hľadiska možno konštatovať, že pozornosť výskumníkov bola orientovaná najmä na obdobie detstva, adolescencie, mladých dospelých alebo osoby v produktívnom veku, malá pozornosť bola venovaná osobám v seniorskom veku.

Súhrn výsledkov exploračnej fázy projektu – zotrvávanie v chudobe

Na základe realizovanej rešerše literatúry bolo možné identifikovať minimum štúdií, ktoré umožňovali identifikovať premenné vplyvajúce na zotrvávanie v chudobe. Z hľadiska použitej metódy boli rôznorodé – prierezová štúdia, kvalitatívny výskum, kváziexperimenty, série menších experimentálnych štúdií; identifikované premenné bolo možné kategorizovať podobne ako príčiny chudoby. V jednom prípade sa jednalo o osobné charakteristiky (bilingualizmus zvyšujúci šancu osoby na vymanenie sa z chudoby), ďalšie premenné predstavovali neefektívne stratégie správania (detská práca a starostlivosť o súrodencov ako strata príležitostí). V jednej zo štúdií (Shah et al., 2012) sériou experimentov autori overovali neefektívne správanie sa chudobných v zmysle presunutia pozornosti na aktuálne, resp. akútne výdavky, čo sa spravidla nepotvrdilo ako efektívna stratégia správania sa. Dve kváziexperimentálne štúdie (Fauth et al., 2004; Fernald & Gunnar, 2009) zasa sledovali dopady intervencií (finančná pomoc, vyňatie z rodiny) na vymanenie sa z chudoby.

Možnosti merania chudoby psychologickými mierami

I v psychologickom výskume je chudoba primárne ekonomickým a až následne psychologickým či sociálnovedným konštruktom. Na základe veľkého množstva analyzovaných štúdií možno z hľadiska merania/identifikovania chudoby

konštatovať nasledovné: Nie je zaužívaná jednotná operacionalizácia chudoby čo naznačuje absenciu konsenzu o definovaní chudoby. Vymedzenie chudoby komplikuje skutočnosť, že mnohí autori vo všeobecnosti opomínajú operacionalizáciu chudoby v publikačných výstupoch. Jedným variantom spomenutej skutočnosti je predpokladanie výskytu chudoby pri špecifických sociodemografických atribútoch populácie (predmestia, školy v chudobných štvrtiach obývaných minoritou, štáty v Afrike a pod.). Väčšina operacionalizácií chudoby opierajúcej sa o ekonomické vymedzenia vychádza z rôzne stanovených hodnôt finančného príjmu osoby alebo rodiny. Je potrebné pripomenúť, že sa jedná o miery vytvorené za iným účelom ako je ten, s ktorým ich výskumníci v psychologickom výskume používajú (napríklad miery, ktoré vyvíja štátna správa s dôsledkami na posúdenie životného minima či vyplácanie štátnej podpory, nie však pre porozumenie chudobe). Ďalšou špecifickou okolnosťou merania chudoby je používanie „s chudobou príbuzných“ konštruktov ako sú socioekonomický status, nízky príjem, materiálne ťažkosti, ekonomická deprivácia, hmotná tieseň a pod.

Po uskutočnení rešerše sa dá konštatovať, že, v súlade s konceptom Smeedinga (2015), je v rámci psychologického výskumu možné diferencovať dve línie merania chudoby. Prvou je meranie prostredníctvom objektívnych kritérií ekonomického charakteru. Druhou vetvou je subjektívne hodnotenie relevantných aspektov života – napríklad subjektívne hodnotenie socioekonomického statusu.

V rámci rešerše bolo detekovaných niekoľko typov merania objektívnych (ekonomických) ukazovateľov. Vzhľadom na koncept Smeedinga (2015) je možné tieto metódy rozdeliť na unidimenzionálne a multidimenzionálne. Najvyužívanejšou unidimenzionálnou metódou je zisťovanie príjmu jedinca (Geronimus et al., 2010; Nordt, Müller, Rössler, & Lauber, 2007) alebo rodiny respektíve domácnosti (často s prihliadnutím na počet členov) (Dettlaff et al., 2011; Emerson & Turnbull, 2005; Williams et al., 2012). Či je osoba/rodina chudobná sa následne stanovuje vzhľadom na hranicu chudoby, ktorá je pevne stanovená (zväčša 60% mediánu príjmu) a špecifická pre štát alebo konkrétnu geografickú oblasť, buď porovnaním príjmu s danou hranicou (Bronte-Tinkew, Horowitz, & Carrano, 2010; Evans & Rosenbaum, 2008; Parish et al., 2008) alebo obdobne pomerom príjmu k stanovenej hranici chudoby (Singh et al., 2012; Wadsworth et al., 2008). Pomer príjmu k hranici chudoby je v odbornej literatúre synonymom zisťovania pomeru príjmu k potrebám (Evans & Kim, 2012; Fuller-Rowell, Evans, & Ong, 2012). Nie vždy sú však tieto ukazovatele zisťované priamo a v rámci výskumov sa tiež využíva zisťovanie prevalencie chudoby v istom geografickom priestore vzhľadom na oficiálne informácie týkajúce sa príjmu (Frank, Cerdá, & Rendón, 2007; Kim, 2010).

Multidimenzionálne metódy merania chudoby berú do úvahy viacero aspektov. Napríklad Patel et al. (2006) zisťovali ekonomické charakteristiky prostredníctvom príjmu, bývania, prístupu k vode a hygie, zamestnaneckého

stavu, zadlženosti a hladu. Podobne aj index chudoby, ktorý prezentovali Hammack, Robinson a Crawford (2004), berie do úvahy viacero ukazovateľov – príjem zo zamestnania, sociálne dávky, nárok na zvýhodnený/bezplatný obed v jedálni a využívanie potravinovej pomoci. Za multidimenzionálnu metódu možno označiť aj meranie socioekonomického statusu, ktorého indikátory nie sú konsenzuálne stanovené a využíva sa napríklad kombinácia príjmu, vzdelania a zamestnaneckého statusu (Turkheimer et al., 2003), príjmu a vzdelania (Wojcicki, 2005) alebo materiálneho bohatstva, vzdelania a sociálnej prestíže (Hackman & Farah, 2009). Socioekonomický status avšak umožňuje aj subjektívne hodnotenie (Diemer et al., 2013; Giatti et al., 2012).

Meranie subjektívnych (psychologických) ukazovateľov chudoby je zamerané na vlastné posúdenie ekonomickej situácie alebo s ňou spojenej subjektívnej pohody (Haveman, 2015). V rámci realizovanej rešerše je príkladom takéhoto merania zisťovanie vnímania finančnej situácie otázkami ako „Celkovo, ako veľmi ste spokojný/á s Vašou finančnou situáciou?“ alebo „Ako často sa znepokojujete kvôli Vašej finančnej situácii?“ hodnotenými na 5-bodovej škále (Mistry et al., 2004). Barrera, Caples a Tein (2001) vytvorili a popisujú 3 škály subjektívneho hodnotenia s 5-bodovou odpoveďovou stupnicou: (1) Škála nedostatku peňazí na nevyhnutnosti („Not Enough Money for Necessities“) sa pýta na pociťovaný dostatok peňazí na bývanie, oblečenie, používanie auta, a iné, (2) Škála (ne)schopnosti dosiahnutia ekvality príjmov a výdavkov („Inability to Make Ends Meet“) zas na schopnosť platiť účty a dostatok peňazí na konci mesiaca a (3) Škálu finančného napätia („Financial Strain“) sústredovanú na potenciálne budúce finančné ťažkosti. Hart, Atkins, Markey a Youniss (2004) zas na meranie subjektívnej chudoby využili škálu týkajúcu sa priamo subjektívneho hodnotenia príjmu. Vzhľadom na významnú prepojenosť chudoby so šťastím a subjektívnou pohodou, je možné sa na zisťovanie chudoby zamerať aj z tejto perspektívy. Shams (2015) opisuje meranie dvoch dimenzií subjektívnej pohody spojenej s chudobou. Prvou je meranie spokojnosti s finančnou situáciou otázkami typu „Ako ste spokojný/á (v originálnom preklade „happy“) s Vaším súčasným príjmom/výdavkami?“. Druhou dimenziou je holistickejšie zisťovanie subjektívnej pohody spojenej s ekonomicou situáciou, ktorú reflektuje napríklad otázka „Ako ste spokojný/á (v origináli „happy“) s Vaším súčasným socioekonomickým postavením?“. Alternatívu subjektívneho hodnotenia socioekonomického statusu zas použili Bullock a Limbert (2003), ktorí ho merali prostredníctvom rebríkovej metódy MacArthur Subjective Status Scale (Adler, Epel, Castellazzo, & Ickovics, 2000; Giatti et al., 2012).

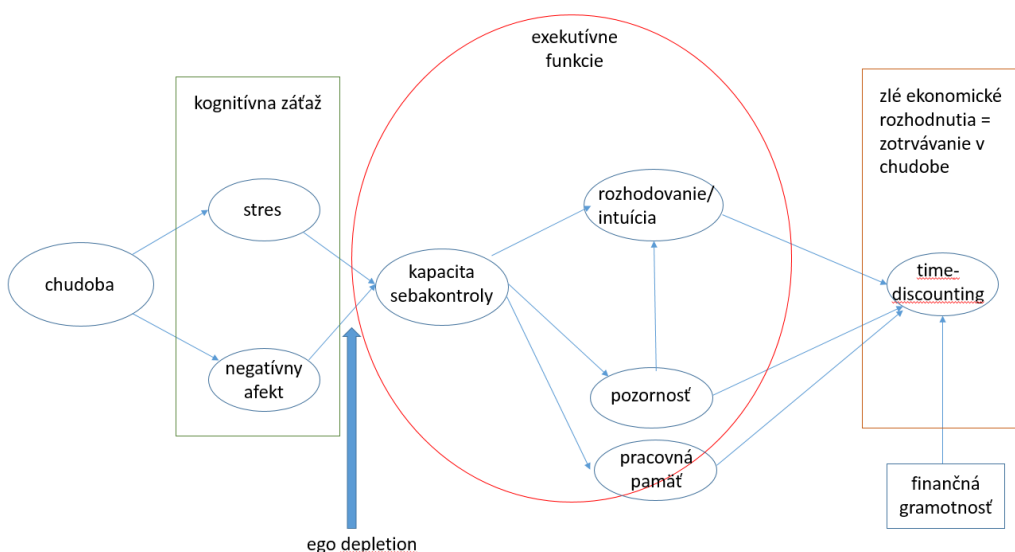
V súlade s tvrdeniami Smeedinga (2015) je vhodné merať chudobu ako systém niekoľkých ukazovateľov (napríklad pomer príjmu k hranici chudoby a socioekonomický status). Na komplexnejšie uchopenie problému, obzvlášť v psychologickom výskume, by mali byť objektívne ukazovatele doplnené o subjektívne hodnotenie chudoby, a to napríklad metódami, ktoré navrhuje Shams (2015) alebo Diemer et al. (2013). Keďže chudoba nie je jednorazovým stavom a má tiež časový rozmer (Cooper, Lund, & Kakuma, 2012), potrebné je

merať percepciu dĺžky jej trvania a aj prípadný počet opakovaní jej výskytu počas života.

Zhrnutie exploračnej fázy výskumu

Na základe rešerše literatúry boli pripravené východiská výskumu psychologických príčin chudoby, ktoré možno zhrnúť takto: výskum osôb pod hranicou chudoby musí zohľadňovať podmienky, v ktorých osoby žijú a pracovná hypotéza pre ďalšie práce v tejto oblasti predpokladá, že interakcia osoby a prostredia – v jazyku štrukturálneho modelovania povedané, moderátorom psychologických príčin príjmu pod aktuálnou hranicou chudoby – budú diferencované podmienky dotknutých osôb. Konkrétne, lokalita (kraj so zlou infraštruktúrou), sociálne prostredie (iné osoby, hodnoty), vek, rod, atď. budú moderujúcimi premennými psychických dispozícií osôb a ich efektu na príjem pod hranicou chudoby. Či ešte inak, ani osoba, ani prostredie nebudú izolovanými prediktormi príjmu pod hranicou chudoby.

Ďalšia realizácia výskumu predpokladala vytvorenie komplexných hypotéz o vzťahoch medzi príčinami a dôsledkami chudoby v podobe štrukturálnych modelov. Samotné testovanie modelov zahŕňalo testy parciálnych modelov – model psychologických príčin chudoby, viaceré modely psychologických dôsledkov chudoby, to všetko v závislosti od špecifických skupín obyvateľstva. Jednou z hypotéz vzťahov pre ďalšie overovanie (na základe výsledkov exploračnej fázy výskumu) bol model uvedený na obrázku 1.

Obrázok 1 Model kognitívneho zotrávania v chudobe

Uvedený model znázorňuje hypotézu kognitívneho zotrúvania v chudobe. Stručne ho možno opísať takto: Objektívna chudoba (respektíve jej subjektívne prežívanie) spôsobuje zvýšené prežívanie stresu a tiež negatívneho afektu, ktorých súčasným pôsobením sa vytvára kognitívna záťaž (t.j. osoba konštantne myslí na rozmanité oblasti svojho života spojené s chudobou alebo nedostatkom; snaží sa zvládať vyvolané negatívne afekty). Keďže počet a kvalitatívna zložka podnetov vyplývajúcich z chudoby sa hromadia, takáto dlhodobá záťaž spôsobuje vyčerpanie sily, čo má za následok zníženie sebakontroly a mentálneho úsilia. Znížená schopnosť sebakontroly sa následne prejavuje na vyššej impulzivite až iracionalite pri rozhodovaní (intuícia/deliberácia), tiež na schopnosti upriamovať pozornosť a aj na zhoršení pracovnej pamäte. Kombinácia týchto troch exekutívnych funkcií má potenciálne za následok nie vhodné ekonomické rozhodovanie sa osoby v čase (intertemporálna voľba = time-discounting) respektíve zvýšenú mieru riskovania pri ekonomickom rozhodovaní (ekonomická preferencia rizika). Či už intertemporálna voľba alebo preferencia rizika sú premenné čiastočne ekonomického charakteru a je tak možné, že na nich bude vplývať tiež finančná gramotnosť (základné ekonomické vedomosti a súvisiace matematické zručnosti), ktorá je v tomto modeli zakomponovaná ako kontrolná premenná.

Tento a ďalšie modely boli pripravené pre empirické overovanie tak, aby obsahovali aj ďalšie mediačné a moderačné vzťahy zahŕňajúce premenné ako napr.: sociodemografické údaje, preferenciu rizika, subjektívnu pohodu, dĺžku trvania chudoby, jednotku analýzy (osoba, domácnosť), operacionalizáciu chudoby (jej subjektívne prežívanie vs. objektívna definícia), sociálnu skupinu a pod.

7.2 Etapa prípravy a realizácie pilotných štúdií

A./ Identifikácia cieľových skupín obyvateľstva vyznačujúcich sa chudobou

Predstava o potenciálnych cieľových skupinách obyvateľstva vyznačujúceho sa chudobou bola získaná na základe analýzy sekundárnych dát EU-SILC 2013. Išlo o príjmovú chudobu definovanú Eurostatom, teda o osoby, ktorých príjem bol v príjmovom referenčnom období – za kalendárny rok 2012 nižší ako 60% mediánu národného ekvivalentného disponibilného príjmu domácnosti priradeného jednotlivcom. Sekundárne dáta EU-SILC 2013 boli získané na základe písomnej žiadosti zaslanej na adresu Eurostatu (december 2016). Po overení registrácie pracoviska ako „research entity“ a po posúdení výskumného zámeru žiadateľa bol poskytnutý prístup k tzv. mikrodátam EU-SILC. Dáta boli doručené kuriérom (júl 2017) na nosičoch CD-R, resp. DVD-R. (Podrobný opis metodológie zberu dát a opis premenných je uvedený v návode Eurostatu

„Guidelines“, 2013). V samostatných súboroch sú dáta, ktoré sa týkajú informácií o domácnostiach (h-file, Household Data) a dáta, ktoré sa týkajú jednotlivých osôb (p-files, Personal Data). V prvotnej analýze boli použité prierezoové (cross-sectional) p-dáta, ktoré pochádzajú od 13286 osôb starších ako 16 rokov zo Slovenska. Pred vlastnou analýzou boli dátové súbory z formátu .csv konvertované do formátu .sav (pozri Mack, 2016). Následne bol realizovaný výber osôb z celkovej vzorky ($N = 13286$), ktorá zahŕňala aj osoby, ktoré vlastný príjem nemali, resp. nemajú (žiaci stredných škôl, resp. študenti, $n = 1661$), resp. iné špecifické skupiny, ktoré boli početnosťou malé, preto neboli do analýzy zahrnuté. Z celkového počtu 13286 opytovaných osôb bolo do analýzy zahrnutých 7900 osôb, z toho 5188 bolo zamestnancov, 852 nezamestnaných osôb a 1860 dôchodcov. Čo sa týka počtu osôb pod hranicou rizika chudoby, celkom išlo o 512 (6.5%) osôb. V skupine zamestnancov na plný pracovný čas bolo 154 (3%) osôb pod hranicou rizika chudoby, 290 osôb (34%) v skupine nezamestnaných a 68 osôb v skupine dôchodcov (4%).

Psychologické dôsledky príjmovej chudoby u týchto troch skupín v dátach EU-SILC-2013 (Slovensko) boli analyzované, konkrétne išlo o tieto psychologické premenné: celková spokojnosť so životom, spokojnosť s oblasťami života a emocionálne prežívanie ako závislé premenné a testovaný bol príjem pod hranicou rizika chudoby, rod, vek, rodinný stav, najvyššie dosiahnuté vzdelanie, subjektívne hodnotené zdravie, dôvera v štátny systém a inštitúcie ako nezávislé premenné.

Výsledky: Pomocou viacvchodovej ANOVA sa potvrdil predpoklad, že osoby s príjmom pod hranicou rizika chudoby budú mať horšie výsledky v psychickom prežívaní ako osoby s príjmom nad touto hranicou a platilo to bez ohľadu na rod a status ekonomickej aktivity. Avšak veľkosti efektov boli malé. A tento vzťah platil, aj keď bol pomocou viacnásobnej hierarchickej lineárnej regresie u každej z analyzovaných skupín osôb kontrolovaný efekt ďalších šiestich prediktorov a dvoch interakcií: zamestnanci, nezamestnaní a dôchodcovia s príjmom pod hranicou rizika chudoby mali nižšie skóre ako osoby s príjmom nad touto hranicou. Veľkosti efektov príjmu pod hranicou rizika chudoby však boli až na jednu výnimku malé, na úrovni jedného percenta. Výnimkou boli nezamestnaní, u ktorých mal vzťah príjmu pod hranicou rizika chudoby k spokojnosti s oblasťami života stredne veľký efekt. Za nové zistenie možno považovať fakt, že najsilnejším prediktorom psychologických premenných so stredne silným efektom vo všetkých troch skupinách bola dôvera v štátny systém a inštitúcie.

Paralelne s kvantitatívnou analýzou dát prebiehalo v samostatnom výskume overovanie sociálnych reprezentácií chudoby kvalitatívnou analýzou ($N=53$); pomocou metódy otvoreného kódovania boli skúmané sociálne reprezentácie pojmu chudoba z pohľadu samotného pojmu chudoba, z hľadiska predpokladaných príčin chudoby a z hľadiska predpokladaných možností vymanenia sa z chudoby. Analýza preukázala nasledujúce tri zistenia: 1) chudoba je vo výpovediach ľudí reprezentovaná najčastejšie ako nemožnosť zabezpečiť

si jedlo, druhou najpočetnejšou kategóriou je neschopnosť platiť účty a zabezpečiť si bývanie a ako neschopnosť zabezpečenia základných potrieb. Zároveň sa objavila chudoba v súvislosti s psychologickými premennými ako narušenie sebaúcty a ako výsledok porovnávania s inými. 2) skúmanie sociálnych reprezentácií predpokladaných príčin chudoby poukázalo na najčastejšiu uvádzanú príčinu nezamestnanosť, nedostatok vzdelania a neochotu pracovať, ďalšie výpovede opisujú chudobu ako dôsledok smrti člena rodiny, alkoholizmu, závislosti a zlého sociálneho systému. 3) pri odpovedaní na otázku, aké sú možnosti vymanenia sa z chudoby, osoby uvádzali ako najčastejší spôsob zmenu myslenia a postoja k sebe a k svojmu životu, nájdenie novej práce a pomoc okolia.

V samostatnej teoretickej štúdii bola chudoba konceptualizovaná v špecifickom kontexte migrácie. Analyzované boli najčastejšie príčiny migrácie súvisiace s chudobou, jednotlivé fázy migračného procesu s dôrazom na rizikové faktory, ktoré ovplyvňujú prítomnosť chudoby (Mikulášková & Kačmárová, 2018).

B./ Identifikácia subjektívnych príčin chudoby

Analýza literatúry ohľadom psychologických príčin chudoby v priebehu riešenia projektu viedla k záveru, že je potrebné rozlišovať medzi psychologickými príčinami, ktoré so vznikom individuálnej chudoby súvisia a psychologickými príčinami, ktoré majú vzťah k pretrvávaniu individuálnej chudoby. V ďalšej fáze projektu bol prvý aspekt – psychologické príčiny vzniku chudoby utlmený a koncentrácia výskumného zamerania bola presunutá na druhý kľúčový komponent projektu – psychologické dôsledky chudoby a na výskum psychologických príčin pretrvávania chudoby. Nižšie je opis aktuálneho stavu výskumu psychologických príčin chudoby v celosvetovom kontexte, ktorý poukazuje na dôvody tejto zmeny:

Zriedkavé pokusy o zistenie psychologických premenných, ktoré majú vzťah k chudobe v zmysle príčin, resp. prediktorov, zhrnul a komentoval Carr (2013) v tom zmysle, že premenné psychologickéj povahy, ktoré majú vzťah k chudobe, súvisia s osobnosťou. Ihneď však dodáva, že osobnosť nie je kľúčom k redukcii chudoby a prílišná koncentrácia na osobnosť je spojená s prehliadaním vplyvov situácie, v ktorej osoba žije: „...individualizácia a zložitá „psychologizácia“ chudoby môže mytologizovať znižovanie chudoby na otázku „osobnosti“. Osobnosť nie je kľúčom k redukcii chudoby“ (s. 16). K tomu chceme poznamenať, že nie je nám známy žiadny výskum, ktorý by toto konštatovanie potvrdzoval alebo vyvrátil.

Nedostatok výskumov psychologických príčin chudoby súvisí s tým, že sú spojené s určitým rizikom. Ako uvádza Tripathi (2010), zameranie výskumu napríklad na psychologické dispozície chudobných osôb môže byť dvojsečnou zbraňou – „...môže pomôcť pochopiť dynamiku chudoby na individuálnej úrovni, ale zistenia sa môžu stať základňou pre obviňovanie chudobných prostredníctvom vytvorenia mýtov o nich“ (s. 211). Príkladom takého mýtu, aj

keď nevznikol v dôsledku výskumu, je nasledovná charakteristika: „mnoho rokov sa chudoba považuje za „stigma“ neaktívnych osôb, pričom sa vychádza z predpokladu, že to môže byť výsledkom lenivosti alebo zdravotného postihnutia“ (Peña-Casas & Latta, 2004, s. 3).

Jeden z mála výskumov, zameraných čiastočne aj na psychologické charakteristiky chudobných, publikovali Lepianka, Gelissen a van Oorschot (2010). Išlo o analýzu sekundárnych dát EVS (European Values Survey 1999/2000). Nezávislými premennými v ich analýze boli sociodemografické charakteristiky, kontextuálne premenné, hodnoty a kultúrne charakteristiky, objektívna a subjektívna skúsenosť s chudobou. Na ohodnotenie objektívnej (v skutočnosti na určenie príjmovej chudoby) a subjektívnej skúsenosti s chudobou použili nasledovný postup. Keďže údaje EVS „neumožňujú zohľadniť mnohostranný a dynamický charakter chudoby“, je „operacionálna definícia chudoby obmedzená na aktuálnu skúsenosť s ekonomickými ťažkosťami meranými monetárnym príjmom“ (s. 59). Premenná národný príjem bola rekódovaná do 3 kategórií (1 = nízky, 2 = stredný, 3 = vysoký) tak, aby v súlade s Inglehartom et al. (2004, s. 408-411) každá kategória bola tvorená približne jednou tretinou vzorky. K tomu možno kriticky poznamenať, že príjmová chudoba operacionalizovaná ako nízky, stredný a vysoký príjem rozdelený na tretiny, je nekompatibilné vymedzenie s inými prístupmi k hodnoteniu chudoby. A obdobné platí pre subjektívne prežívanie chudoby („subjective experience of poverty“, s. 59), ktoré bolo autormi operacionalizované ako miera autonómie a spokojnosti so životom.

Závislými premennými v ich analýze boli osobami vyjadrované príčiny (atribúcie) chudoby – konkrétne lenivosť alebo nedostatok vôle („laziness or lack of will power“), sociálna nespravodlivosť („social injustice“) a smola („unluckiness“). Ich výskum sa teda netýkal skutočných príčin chudoby, ale populárnych atribúcií chudoby v 28 krajinách Európy, včítane Slovenska, a teda v určitej miere neoverených mýtov o príčinách individuálnej chudoby.

Na otázku „Prečo sú v tejto krajine ľudia, ktorí žijú v núdzi?“ bola lenivosť ako osobná charakteristika značne frekventovanou subjektívne interpretovanou príčinou: najfrekventovanejšie na Malte – 72%, najmenej často vo Švédsku – 18.5% (Slovensko a Česko: 68%, resp. 54%). Príjmová chudoba nemala vzťah k atribúciám, resp. slovami autorov „neexistuje žiaden dôkaz hypotézy, že príjmová nerovnosť – ako indikátor objektívneho znevýhodnenia – je priamo spojená s kauzálnymi atribúciami chudoby“ (s. 65). Inými slovami povedané, chudobní sa nelíšia od zvyšných dvoch skupín v tom, čomu pripisujú príčiny individuálnej chudoby.

Bez ohľadu na obmedzenia opísanej analýzy, lenivosť alebo nedostatok vôle sú ľuďmi nezávisle od ich príjmu považované za možné príčiny individuálnej chudoby, ktoré sú psychologické povahy. Či ide naozaj o skutočné príčiny chudoby, na to výskum citovaných autorov (Lepianka et al., 2010) zameraný nebol a odpoveď neposkytuje.

C./ Psychologické dôsledky chudoby na identifikovaných skupinách obyvateľstva, overenie efektov mediátorových a moderátorových premenných a overenie dvojitého psychologického efektu chudoby podľa Haushofera a Fehra (2014)

Haushofer a Fehr (2014) vo svojom článku s názvom „On the psychology of poverty“ naznačujú špecifický psychologický dôsledok chudoby spočívajúci v ekonomickom správaní, ktoré sťažuje vymanenie sa z chudoby. Stres a negatívne afektívne stavy môžu viesť k špecifickému spôsobu uvažovania charakteristickému krátkodobou perspektívou a vyhýbaním sa riziku. To zasa môže limitovať pozornosť a zvýhodňovať zaužívané spôsoby správania, ktoré však neprispievajú k zmene a vymaneniu sa z aktuálnej situácie osoby. Súčasťou naznačenej spätno-väzbovej slučky môže teda byť viacero charakteristík zodpovedajúcich kognitívnym procesom stojacim v pozadí ekonomického správania. Na základe uvedeného bol výskum dopadov chudoby na kognitívne funkcie špecifikovaný a zároveň rozšírený na skúmanie aspektov ekonomického rozhodovania, a to konkrétne preferenciu odmeny vzhľadom na jej časovú dostupnosť (z anglického time discounting) a (ne)ochoť riskovať (z anglického risk preference/risk aversion). Práve tieto aspekty môžu prispieť k vysvetleniu, prečo je chudoba pretrvávajúcim javom, z ktorého sa je náročné vymaniť. Vzhľadom na komplexnosť problematiky sa dá predpokladať, že existuje celistvý kognitívny mechanizmus, ktorý determinuje schopnosti a možnosti osoby správať sa ekonomicky racionálne (pozri Adamkovič & Martončík, 2017). Snaha o overovanie takéhoto mechanizmu má zmysel minimálne z troch perspektív. 1) Overovaním štatistického modelu, respektíve parciálnych modelov je možné odhadnúť, nakoľko korešpondujú teoretické postuláty so skutočnosťou; 2) Lepšia znalosť mechanizmu môže prispieť k porozumeniu rozhodovacích procesov, predovšetkým v zmysle vysvetlenia komplementárnosti/rozdielnosti ekonomickej a psychologickéj racionality vo finančnom rozhodovaní; a 3) Simultánne skúmanie funkcie viacerých premenných je v tejto oblasti prakticky raritné.

Analýza prvotného zberu údajov naznačila, že chudoba samotná (respektíve socioekonomický status) má sama o sebe v skutočnosti len malý efekt na ekonomické rozhodovanie. Napríklad, analýzou latentných profilov boli detekované 3 skupiny osôb z hľadiska preferencie odmeny vzhľadom na jej časovú dostupnosť. Avšak zatiaľ nie je možné s určitosťou povedať, aká premenná (prípadne premenné) spôsobuje túto rozdielnosť. Je tak potrebné najprv explorať a následne confirmovať, ktoré premenné (primárne zo spomínaného mechanizmu, ale okrem nich napríklad vnímaná reliabilita prostredia, schopnosť abstraktného myslenia, či percepcia času) majú potenciál moderovať daný vzťah.

V ďalšej z realizovaných parciálnych štúdií (Mikulášková & Adamkovič, 2018) bol za účelom ozrejmienia súvislosti medzi chudobou a inými psychologickými premennými overovaný vzťah medzi chudobou, agresiou a sebahodnotením.

Realizovaný výskum na vzorke 86 osôb mal za cieľ: 1) overiť, či existuje rozdiel medzi skupinami chudobných a nechudobných v sebahodnotení a agresii; a 2) overiť vzťah sebaúcty a agresie a to aj za pôsobenia príslušnosti k skupine (chudobní vs. nechudobní) ako moderujúcej premennej. Štúdia preukázala, že chudoba je determinantom zhoršeného sebahodnotenia, avšak na základe dostupnej evidencie nie je možné určiť, či ovplyvňuje aj agresiu alebo nie. V prípade vzťahu agresie ako prediktora sebahodnotenia sa ukázalo, že zatiaľ čo u chudobných je medzi týmito premennými len veľmi slabý vzťah, v prípade skupiny nechudobných osôb bola agresia pomerne silným prediktorom sebahodnotenia.

V čase riešenia tejto časti projektu bola plánovaná aktualizácia výskumných cieľov, pričom sa plánovalo oponovanie konkretizovanej verzii projektu prof. Fehrom z Univerzity v Zürichu. Keďže nás prof. Fehr via mail informoval, že už sa danej problematike nevenuje, pre revíziu a oponovanie projektu sme zvolili stratégiu publikovať výskumný zámer v renomovanom vedeckom časopise (Frontiers in Psychology – najcitovanejší časopis v oblasti Multidisciplinary Psychology s IF = 2,3). Rukopis recenzovali G. Kedia z University of Graz (Rakúsko) a J. A. Jacobson z Queen's University (Kanada). Po zapracovaní recenzentských pripomienok bola štúdia (Adamkovič & Martončík, 2017) publikovaná v Open-access formáte otvorenom pre pripomienkovanie štúdie odbornou verejnosťou (v čase písania tohoto rukopisu bola štúdia "čítaná" viac než 26-tisíc krát).

7.3 Realizácia výskumov za účelom simultánneho testovania teoretických modelov

V nadväznosti na predchádzajúcu etapu výskumu boli realizované viaceré výskumy s cieľom testovať čiastkové teoretické modely využívajúc okrem korelačných či ex-post-facto dizajnov aj komplexnejšie kauzálne modely a experimentálny dizajn výskumu.

V tejto etape riešenia projektu tím riešiteľov realizoval najmä tieto aktivity:

- Bol ukončený zber údajov k výskumu experimentálnej povahy zameranému na preferenciu výberu odmeny vzhľadom na jej časovú dostupnosť v situácii so skutočnou odmenou (väčšina dostupných výskumov a aj realizovaný predvýskum využívali hypotetické odmeňovanie) v závislosti na ekonomickej situácii osoby. Očakával sa odlišný vzorec ekonomického rozhodovania (preferencia časovo dostupnejšej odmeny, resp. nižšia ochota riskovať) diferencovaný podľa ekonomickej situácie osoby.
- Boli vyťažované sekundárne dáta z databázy EU-SILC; bol zisťovaný vzťah príjmu pod hranicou rizika chudoby a subjektívnej pohody vo vybraných

skupinách obyvateľstva na Slovensku (zamestnaní, nezamestnaní, dôchodcovia; N=7851) pričom bol zaznamenaný odlišný efekt príjmu na subjektívnu pohodu vzhľadom na ekonomický status (Džuka, Lačný, & Babinčák, 2019).

- Priebežne boli realizované rešerše k problematike merania chudoby, hmotnej deprivácie, subjektívnej chudoby a výstupom z analýz dát EU-SILC, na základe ktorých bola vypracovaná prehľadová štúdia „Approaches to subjective poverty in economic and sociological research“ (Lačný, 2020). Keďže bola sprístupnená databáza sekundárnych dát – aktuálne mikrodáta z Európskeho prieskumu kvality života (EQLS), bola preverená ich použiteľnosť pre potreby projektu – vzhľadom na charakter premenných však boli vyhodnotené ako málo relevantné.

- Boli realizované analýzy z dvoch reprezentatívnych zberov údajov realizovaných výskumnou agentúrou a z ďalších zberov realizovaných tímom riešiteľov. Dostupné dáta umožňovali analyzovať komplexnejšie teoretické modely za pomoci štrukturálneho modelovania a meta-analytických techník.

- Boli realizované štúdie zamerané na overenie psychometrických vlastností dvoch metodík: Balanced Measure of Psychological Needs scale (BMNP; Neubauer & Voss, 2016) hodnotiacej základné psychologické potreby ako potenciálne protektívne faktory emocionálneho prežívania, ktorej faktorová štruktúra a vlastnosti boli overené u osôb s rizikom chudoby (Džuka, 2019). Pre účely hodnotenia dôsledkov chudoby bola realizovaná validizačná štúdia (Babinčák, 2018) metodiky Subjective Happiness Scale (Lyubomirsky & Lepper, 1999). Subjektívne šťastie ako indikátor subjektívnej pohody bolo použité v testovaných štrukturálnych či regresných modeloch ako závislá premenná vo výskumoch skúmajúcich dopady chudoby.

- Na špecifickej vzorke nezamestnaných absolventov vysokých škôl bol overovaný vzťah subjektívnej chudoby a kariérovej adaptability, hľadania si práce, negatívnych emócií a spokojnosti so životom (Hrušcová, Kačmárová, & Babjáková, 2019).

- Vzhľadom na aktuálnu problematiku replikovateľnosti výskumu bol pripravený rukopis týkajúci sa tematiky replikovateľnosti ako takej, jej typológie a konsekvencií pre výskum. Publikácie tohto typu majú potenciál napomôcť realizovať čo najkredibilnejší výskum, špeciálne v lokálnych podmienkach, kde záujem o túto problematiku častokrát absentuje (Kačmár & Adamkovič, 2020). Riešitelia projektu zároveň organizovali tematické sympóziu na domácej vedeckej konferencii (Stará Lesná) zamerané na problematiku otvorenej vedy a replikovateľnosti výskumu s aplikáciami súvisiacimi s témou APVV projektu.

- Priebežné výsledky a aktuálny stav riešenia APVV projektu boli predstavené na ďalšej domácej konferencii (Košice) spoluorganizovanej riešiteľským pracoviskom.

- Na základe možnosti analyzovať dáta študentov univerzít v Arménsku v rámci spoločného projektu boli overované a identifikované rozdiely v prežívaní

finančného stresu, životnej spokojnosti a pozitívnych a negatívnych emócií vzhľadom k subjektívne vnímanej chudobe (Babjaková et al., 2018).

Celkový a parciálne ciele projektu vyžadovali v danej fáze riešenia projektu realizáciu viacerých výskumných štúdií. V tejto časti budú uvedené hlavné výsledky vybraných realizovaných výskumov v kontexte cieľov.

Cieľ 1 – Overiť priamy dopad chudoby na afektívny stav chudobných a simultánne testovať tento efekt ako prediktor zotrvania v chudobe (dvojitý efekt) v slovenských podmienkach.

Vo výskume pripravenom pre publikovanie s názvom „Low-income people and their SWB: Multiple Mediation Role of two Basic Psychological Needs“ (Džuka, 2019) boli overované psychologické dôsledky chudoby v emocionálnej rovine a efekt protektívnych faktorov, ktoré napriek príjmovej chudobe umožňujú pozitívne emocionálne prežívanie. Cieľom bolo preskúmať vzťah nízkeho objektívneho príjmu a subjektívnej pohody; a testovať nepriamy vzťah objektívneho príjmu k subjektívnej pohode mediovaný úrovňou uspokojenia troch bazálnych psychologických potrieb. Na vzorke 118 osôb s nízkym príjmom bolo pomocou path-analýzy zistené, že a) nízky príjem bol v priamom vzťahu iba ku kognitívnemu komponentu subjektívnej pohody – osoby s nízkym príjmom boli menej spokojné so svojim životom, avšak v závislosti od nízkeho príjmu sa necítila emocionálne horšie; b) nízky príjem nezhoršoval uspokojovanie všetkých troch bazálnych psychických potrieb, ale mal negatívny vzťah iba k jednej z nich – zhoršoval uspokojovanie potreby spolupatričnosti; c) nízkym príjmom znížená miera uspokojenia potreby spolupatričnosti mala napriek tomu pozitívny priamy aj nepriamy efekt na premenné subjektívnej pohody: priamy efekt – zlepšuje spokojnosť so životom a bola v pozitívnom vzťahu k frekvencii prežívania pozitívnych emócií; nepriamy efekt – je v pozitívnom vzťahu k uspokojovaniu potreby autonómie, čo má za následok vyššie skóre v spokojnosti so životom, vo frekvencii pozitívneho prežívania a v redukcii frekvencie negatívneho prežívania. Zároveň bol zaznamenaný chýbajúci vzťah objektívneho príjmu a afektívneho komponentu subjektívnej pohody a chýbajúci vzťah k uspokojeniu potreby kompetencie a potreby autonómie.

V ďalších výskumoch (Babjaková, 2019) bol zisťovaný a identifikovaný priamy dopad chudoby na emocionálne prežívanie a životnú spokojnosť chudobných. Bolo použité najmä subjektívne hodnotenie chudoby ale aj objektívne hodnotenie chudoby, a to jednak pri adolescentoch ale aj nezamestnaných absolventoch vysokých škôl či dospeléj populácii na Slovensku, ako aj na výskumnom súbore budúcich absolventov univerzít v Arménsku. Boli sledované aj ďalšie vybrané charakteristiky ako rod, manželský status či ekonomická aktivita. Interakciu majetkových pomerov rodiny s počtom detí v rodine pri skúmaní životnej spokojnosti adolescentov analyzovali Babjaková, Kačmárová, Kravcová a Magáčová Žilková (2018), konkrétne bola zistená vyššia životná spokojnosť u adolescentov z viacdenných rodín s nízkymi majetkovými pomermi

ako u adolescentov z menejdetných rodín s nízkymi majetkovými pomermi rodiny.

Cieľ 2 – Overiť zhoršenie kognitívneho výkonu ako priameho dôsledku chudoby doplnením kontroly efektu afektívneho stavu ako mediátora.

Bola realizovaná štúdia (Adamkovič, Martončík, & Ropovik, 2018, preprint) „The effect of economic situation on time and risk preferences: Does financial literacy matter?“ zameraná na zisťovanie efektu ekonomickej situácie na ekonomické rozhodovanie (preferencie), mediovaného prostredníctvom finančnej gramotnosti, za kontroly premenných ako negatívny afekt, stres, kapacita sebakontroly, intuitívnosť/deliberatívnosť myslenia, atď. Pozorované vzťahy medzi týmito premennými boli veľmi slabé, čo naznačuje, že ekonomické rozhodovanie je skôr osobnostná črta, respektíve sa odvíja od aktuálneho kontextu, bez ohľadu na dlhodobú ekonomickú situáciu alebo finančnú gramotnosť.

Cieľ 3 – Overiť zhoršenie sebaregulácie v dôsledku chudoby a v prípade potvrdenia zhoršenia testovať jeho vzťah k zotrvaniu v chudobe (dvojitý efekt).

V štúdiu s názvom „Objective poverty and willingness to delay gratification: Do different poverty thresholds and cognitive load matter?“ (Adamkovič, 2019) bol modelovaný vzťah objektívnej chudoby (dichotomizovanej na základe konvenčných hraníc rizika chudoby) a ochoty oddaľovať odmenu za kontroly prežívaného negatívneho afektu a stresu. Ochotu oddaľovať odmenu je možné považovať za indikátor sebakontroly. Meta-analytickými technikami a testovaním ekvivalentnosti bolo zistené, že stanovené hranice rizika chudoby determinujú ochotu oddaľovať odmenu len minimálne, respektíve vôbec. Je tak možné predpokladať, že minimálne v kontexte vlastného reportovania správania sa chudobné osoby od nechudobných v ochote oddaľovať odmenu substantívne nelíšia. Taktiež subjektívne hodnotenie socioekonomického statusu je s (ne)ochotou čakať na odmenu len vo veľmi slabom vzťahu (Adamkovič, Bozogáňová, & Lorincová, 2018). V prípade špecifikácie modelu so zakomponovaním impulzivity ako mediátora tohto vzťahu boli pozorované len veľmi slabé vzťahy medzi impulzivitou a socioekonomickým statusom (subjektívne hodnotený socioekonomický status pravdepodobne kauzálné neovplyvňuje na to, do akej miery je osoba impulzívna), avšak, prirodzene, bol pozorovaný silný vzťah medzi impulzivitou a tendenciou oddaľovať odmenu.

Cieľ 4 – Preskúmať vzťah chudoby ku komplexnejším osobným a osobnostným charakteristikám chudobou postihnutých osôb, konkrétne k psychickému zdraviu, k životným cieľom, k hodnotovým orientáciám, vôľovým procesom a osobnostným vlastnostiam.

Vo výskume zameranom na stres ako moderátor vzťahu príjmu domácnosti a socioekonomického statusu (SES) osoby (Adamkovič, Martončík, & Baník, v recenznom konaní) bol moderovanou regresnou analýzou overovaný

predpoklad, že osoby s vyššou mierou prežívania stresu budú svoj ekonomický status hodnotiť negatívnejšie aj napriek objektívnemu ekonomickému zabezpečeniu. Taktiež bolo overované či prežívanie stresu determinuje vzťah medzi mesačným príjmom domácnosti a subjektívnym hodnotením socioekonomického statusu. Bol preukázaný stredný efekt príjmu domácnosti na SES, avšak len malý efekt stresu na SES a efekt výslednej interakcie bol takmer nulový. Inými slovami, zvýšenie modifikovaného príjmu domácnosti o 100 eur vedie k približne 2% nárastu subjektívneho hodnotenia SES prakticky bez ohľadu na mieru prežívaného stresu. Relatívne slabý vzťah medzi príjmom a subjektívnym hodnotením SES je možné pripísať pôsobeniu iných premenných než je stres.

Cieľ 5 – Preskúmať efekt ochranných psychologických mechanizmov na psychické dôsledky chudoby

Vo výskumnej štúdii zameranej na preskúmanie efektu ochranného psychologického mechanizmu miesta kontroly „Effect of locus of control on the relationship between poverty and self-esteem“ (Martončík, 2019) bol overovaný predpoklad, že osobnostné premenné miesto kontroly (locus of control) a sebaúcta by mali byť vo vzťahu s chudobou a teoreticky by mohli zároveň aj zohrávať dôležitú úlohu pri „zacyklovaní“ osoby v chudobe. Miesto kontroly bolo hypotetizované ako ochranný faktor pred pôsobením chudoby na sebaúctu, kedy osoby s vysokou úrovňou vnútorného miesta kontroly (internal locus of control) by mali devalvovať vlastnú sebaúctu v menšej miere ako osoby s nízkou úrovňou vnútorného miesta kontroly, ktoré vnímajú vlastnú chudobu ako dôsledok pôsobenia iných vonkajších faktorov a zároveň nepredpokladajú, že dokážu vlastnú chudobu zmeniť svojim pričinením. V exploračnom výskume na vzorke 499 osôb sa nepotvrdil ani moderačný ani mediačný efekt miesta kontroly vo vzťahu chudoby a sebaúcty. Zároveň bol potvrdený slabý vzťah chudoby k sebaúcte zistený aj predošlými výskumami.

Mimo výskumov sledujúcich čiastkové ciele projektu boli realizované i ďalšie štúdie vzťahujúce sa k celkovému cieľu projektu:

Z hľadiska príčin chudoby je v psychologickom výskume tradične využívaný konštrukt atribúcií chudoby vyjadrujúce presvedčenia ľudí o tom, čo je príčinou stavu chudoby osoby (Feagin, 1972; Heider, 1958). V prehľadovej štúdii (Babjaková, Džuka, & Gresty, 2019) boli analyzované atribúcie chudoby v kontexte empiricky identifikovaných premenných (príjem respondentov, pohlavie, vek, vzdelanie, rasa, politická ideológia, viera v spravodlivý svet a poskytovanie pomoci), a tiež aspirácie chudobných v porovnaní s „nechudobnými“. Na základe analýzy doteraz publikovaných vedeckých prác bola identifikovaná preferencia individualistického vnímania príčin chudoby najmä u mužov, ľudí s nižším vzdelaním a z hľadiska politickej preferencie u pravičiarov, nezávislých a konzervatívco. Štrukturalistická perspektíva vnímania príčin chudoby bola pozorovaná prevažne u žien, ľudí s nízkym príjmom, prevažne u starších respondentov a u respondentov čiernej rasy.

Taktiež bolo štrukturalistické vnímanie príčin chudoby identifikované u ľavicovo orientovaných respondentov, demokratov, liberálov a takisto tých, ktorí poskytovali pomoc.

Málo skúmaným konštruktom otvoreným pre psychologický prístup k chudobe sú "obavy z chudoby". Preskúmanie možností ich merania a vyhodnotenie vlastností tohoto konštruktu (osobnostné verzus socioekonomické prediktory) bolo realizované v samostatnom výskume (Kačmárová, Babinčák, & Vargová, 2019); ako signifikantné prediktory tohto konštruktu sa preukázali finančný stres a neuroticizmus.

Po bližšej analýze prediktorov subjektívnej chudoby je možné konštatovať, že subjektívne hodnotenie chudoby závisí od (1) objektívnych premenných ako vek a rodinný stav, (2) socioekonomických premenných typu subjektívne hodnotenie socioekonomického statusu, vlastné hodnotenie finančnej a materiálnej stránky, schopnosť zvládať bežné ekonomické výdavky a prežívanie finančných ťažkostí, a (3) psychologických činiteľov ako spokojnosť so životom. Veľkosť príjmu jedinca/domácnosti subjektívne hodnotenie chudoby nepredikovali. Výsledky potvrdzujú komplexnosť mechanizmu prežívania chudoby a zároveň dokumentujú, že chudoba je multidimenzionálnym konštruktom a nemožno ju redukovať výhradne na činitele objektívneho charakteru, akými sú napríklad príjem jedinca alebo domácnosti (Martončík & Adamkovič, 2018).

Celkovo bol v danej etape riešenia projektu APVV realizovaný väčší počet výskumov pre potreby testovania teoretických modelov využívajúcich premenné identifikované v predchádzajúcich etapách riešenia projektu. Komplexnosť problematiky neumožňovala stanoviť a testovať jeden resp. jediný všeobecný teoretický model príčin a dôsledkov chudoby. V ďalších etapách riešenia boli testované viaceré modely (niektoré z nich sú zverejnené k nahliadnutiu na <https://osf.io/p56r8/>) na rôznych skupinách obyvateľstva. Väčšina z realizovaných výskumov využívala monetárny prístup k chudobe. Tento prístup bol neskôr doplnený o ciele identifikovanie respondentov ohrozených chudobou (nezamestnaní, viacdtné rodiny, jednorodičovské domácnosti s deťmi, jedinci so zdravotným či iným hendikepom, dôchodcovia a pod.), kde štruktúrne príčiny vytvárajú väčšiu pravdepodobnosť pretrvávania chudoby.

7.4 Preskúmanie efektu ochranných psychologických mechanizmov vo vzťahu k psychologickým dôsledkom chudoby

A./ Operacionalizácia chudoby

V súvislosti so základnou otázkou riešenou kontinuálne v rámci celej doby riešenia projektu – ako koncepcne uchopiť problematiku chudoby z hľadiska jej

merania v psychologickom výskume – bola realizovaná aktualizácia prehľadu o hodnotení a meraní chudoby na báze ekonomických parametrov a na báze multidimenzionálnych kompozitných indexov, na základe ktorej bola spracovaná prehľadová štúdia so zameraním na prístupy k subjektívnej chudobe v ekonomickom a sociologickom výskume (Lačný, 2020) spomenutá vyššie. Zároveň bol pripravovaný rukopis zameraný na problematiku dôsledkov heterogenity operacionalizácií objektívnej a subjektívnej chudoby na odhad štatistických parametrov testovaných modelov (t.j. do akej miery zmení forma merania chudoby výsledky). Na základe realizovanej meta-štúdie (rukopis v štádiu pred zaslaním do zahraničného karentovaného časopisu) a výsledkov jednotlivých realizovaných výskumov možno konštatovať, že k hlavným faktorom vplyvujúcim na výsledok testovania efektu chudoby na psychologické premenné patrí samotná operacionalizácia chudoby, kde odlišné operacionalizácie majú potenciál generovať výrazne odlišné efekty. Z tohto vyvstáva jednak potreba kritického vyhodnocovania publikovaných výskumných zistení z hľadiska operacionalizácie chudoby a zároveň potreba formulácie odporúčaní pre operacionalizáciu konštruktu chudoba v psychologickom výskume.

B./ Dôsledky chudoby

V troch výskumoch bol postupne overovaný efekt chudoby na dôsledky týkajúce sa ekonomického rozhodovania. Efekt chudoby na dôsledky týkajúce sa ekonomického rozhodovania bol overovaný z hľadiska troch rôznych výskumných otázok. (1) Bol preskúmaný efekt chudoby na (ne)ochotu oddaľovať odmenu (Adamkovič, 2019). Pozorovaný efekt bol len veľmi malý, z praktického hľadiska zanedbateľný, a to aj po štatistickej kontrole kognitívnej záťaže (tvorenej prežívaním negatívneho afektu a stresu). (2) Bol overovaný efekt finančnej gramotnosti ako mediátora vzťahu chudoby (subjektívnej a objektívnej) a ekonomického rozhodovania (Adamkovič, Ropovik, & Martončík, preprint). Znova bol zistený len veľmi malý efekt či už chudoby alebo finančnej gramotnosti na ekonomické rozhodovanie. (3) Bol overovaný hypotetizovaný kognitívny mechanizmus pôsobenia chudoby na ekonomické rozhodovanie a to prostredníctvom prežívania kognitívnej záťaže (negatívny afekt a stres), zhoršených exekutívnych funkcií (pracovná pamäť a schopnosť sebakontroly) a intuitívneho myslenia na ekonomické preferencie (Adamkovič, v tlači). Aj tentokrát sa preukázalo, že hoci chudoba spôsobuje kognitívnu záťaž, empirická evidencia nepotvrdzuje, že by mal mechanizmus kauzálny vplyv aj na ekonomické rozhodovanie.

Výsledky empirických štúdií naznačujú, že aspekty ekonomického rozhodovania (ktoré je možné považovať za prirodzené príčiny zacyklenia sa v chudobe) majú skôr charakter stabilných osobnostných čŕt a od ekonomickej situácie závisia len okrajovo (môžu však závisieť od urgentných potrieb). Táto interpretácia však môže byť platná špeciálne pre lokálny kontext, keďže nadnárodné štatistiky (napr. OECD) dokumentujú jednu z najnižších mier príjmovej nerovnosti a

relatívne nízku mieru rizika chudoby (v porovnaní s ďalšími štátmi EÚ). To môže zapríčiňovať, že osoby v lokálnom kontexte vedia naplniť svoje základné potreby a teda ich ekonomické preferencie môžu byť naozaj nezávislé od ich ekonomickej situácie.

C./ Moderačný efekt miesto kontroly na vzťah medzi chudobou a sebahodnotením

V jednej z realizovaných štúdií bol overovaný možný moderačný efekt osobnostnej premennej „miesto kontroly“ (locus of control) na vzťah medzi chudobou a sebahodnotením (Martončík, 2019). Na základe predošlej literatúry bolo predpokladané, že chudobné osoby s nízkou mierou vnútorného miesta kontroly môžu svoju ekonomickú situáciu považovať za dôsledok ich vlastnej neschopnosti, vlastných kognitívnych schopností, osobnostných vlastností alebo iných charakteristík. To by následne mohlo negatívne pôsobiť na ich sebahodnotenie. Obdobne chudobné osoby s vysokou úrovňou vonkajšieho miesta kontroly môžu svoju ekonomickú situáciu považovať za nemennú a seba ako neschopných docieľať akúkoľvek zmenu v ekonomickej situácii, čo následne by malo viesť k znižovaniu ich sebahodnotenia vo väčšej miere ako u ľudí s nízkou úrovňou vonkajšieho miesta kontroly. Tieto predpoklady boli overované dizajnom s vysokou štatistickou silou na vzorke 499 osôb pomocou viacnásobnej regresnej analýzy, avšak štatisticky významný moderačný efekt nebolo možné identifikovať pri žiadnej z operacionalizácií chudoby. Niekoľko odlišných operacionalizácií chudoby bolo zvolených za účelom kontroly možného rušivého vplyvu odlišnej konceptualizácie a zároveň aj z dôvodu absencie univerzálne akceptovanej definície, či už konceptuálnej alebo operacionálnej (Martončík, 2019).

D./ Mediačná rola bazálnych psychologických potrieb vzhľadom k subjektívnej pohode u osôb s nízkym príjmom

V samostatnej štúdii bola overovaná viacnásobná mediačná rola dvoch bazálnych psychologických potrieb vzhľadom k subjektívnej pohode u osôb s nízkym príjmom (Džuka, 2019) detailnejšie popísaná v predchádzajúcej etape projektu. V kontexte problematiky štvrtej etapy projektu možno súhrnne uviesť, že: 1) Nízky príjem bol v priamom vzťahu len ku kognitívnemu komponentu subjektívnej pohody. 2) Nízky príjem mal negatívny vzťah k uspokojovaniu potreby spolupatričnosti. 3) Potreba spolupatričnosti mala napriek tomu pozitívny priamy aj nepriamy vzťah k premenným subjektívnej pohody: priamy – vyššia spokojnosť so životom a vyššia frekvencia prežívania pozitívnych emócií, nepriamy – bola v pozitívnom vzťahu k uspokojovaniu potreby autonómie, a to sprostredkovalo vyššie skóre v spokojnosti so životom a vo frekvencii pozitívneho prežívania a nízke skóre vo frekvencii negatívneho prežívania.

E./ Efekt chudoby na copingové stratégie a naučenú bezmocnosť

Na vzorke 608 respondentov bol preskúmaný efekt chudoby na copingové stratégie a na naučenú bezmocnosť. Bol predpokladaný odlišný vzorec vzťahov aktívnych a pasívnych copingových stratégií k indikátorom objektívnej resp. subjektívnej chudoby a dôsledky zlej ekonomickej situácie na prežívanie naučenej bezmocnosti.

V štúdii týkajúcej sa preferencie copingových stratégií na základe príjmu osoby (Babinčák & Kačmárová, v tlači) bol zaznamenaný zdanlivý efekt príjmu na copingové stratégie „hľadanie emocionálnej sociálnej opory“, „zameranie sa na emócie a ich prejav“, „náboženstvo“ a „užívanie alkoholu a drog“. Tieto sa však už pri kontrole veku a rodu neprejavili. Naznačený bol efekt sociálneho statusu ako prediktora na problém a na emócie zameraných copingových stratégií.

V ďalšej štúdii, ktorá je samostatnou kapitolou predkladanej monografie bol overovaný mediačný efekt naučenej bezmocnosti na vzťah medzi socioekonomickou situáciou a depresiou, resp. spokojnosťou so životom. Predpokladali sme, že dlhodobá skúsenosť s ekonomickým nedostatkom, môže viesť k pocitu straty kontroly nad svojou životnou situáciou, to môže mať na osobu negatívny dopad či už mentálny (napríklad depresia, dôsledky na spokojnosť so životom) alebo behaviorálny (strata snahy o zmenu, nevhodné ekonomické správanie, uprednostňovanie aktivít s krátkodobým efektom a pod.) a môže viesť k udržiavaniu osoby v nepriaznivej ekonomickej situácii. Zacyklenie v chudobe dizajn výskumu neumožňoval overiť. Bolo zistené, že a) všetky indikátory socioekonomickej situácie korelovali s depresiou i spokojnosťou životom; b) mediačný efekt bol potvrdený pri premenných socioekonomickej situácie založených na sebauvedomovaní (socioekonomický status, subjektívna chudoba), nie však pri premennej príjmu osoby pod hranicou rizika chudoby.

F./ Výskumy realizované na cielene identifikovaných vzorkách osôb ohrozených chudobou

V parciálnych výskumných projektoch bol monetárny prístup k chudobe (využívajúci analýzu dát na všeobecnej populácii) doplnený o výskumy realizované na cielene identifikovaných vzorkách respondentov z populácií označovaných ako rizikových resp. ohrozených chudobou. Podľa typu domácnosti sú najrizikovejšími skupinami viacdetné rodiny a jednorodičovské (najčastejšie matka) rodiny s dieťaťom (porovnaj EU SILC 2017). V kvalitatívnom výskume boli zisťované aspirácie chudobných matiek v jednorodičovských rodinách (Babjaková, obhájená rigorózná práca; rukopis v príprave). V nadväzujúcom výskume (Babjaková, 2020, obhájená dizertačná práca) bola overovaná viera v spravodlivý svet ako možný protektívny faktor prežívania subjektívnej pohody a symptómov depresie chudobných matiek v jednorodičovských rodinách. Výsledky poukázali na významnosť subjektívnej chudoby v rámci subjektívnej pohody, významnosť sociálnej opory od významných iných v rámci emocionálneho komponentu subjektívnej pohody a

významnosť osobnej viery v spravodlivý svet v rámci kognitívneho komponentu subjektívnej pohody.

Na vzorke respondentov z viacdenných rodín bola v kvalitatívnej štúdii overovaná platnosť stereotypných presvedčení o nevýhodách života vo viacdennnej rodine z pohľadu materiálneho a finančného nedostatku a v ďalšom výskume bol overovaný efekt veľkosti rodiny na kvalitu života v rodine (family quality of life) a špecificky na fyzickú a materiálnu pohodu (Babinčák, Kačmárová, Fucsková, & Mikulášková, 2020).

Individuálne miery kvality života nedostatočne zohľadňujú kontext typu rodiny, ktorý je rizikovým faktorom chudoby. Využitím metodiku na hodnotenie kvality života rodiny sme overovali efekt počtu detí v úplnej rodine na kvalitu života rodiny, kde bol jediný zaznamenaný efekt na fyzickú a materiálnu pohodu v neprospech respondentov z väčších rodín. Toto zistenie zodpovedá tzv. dilution hypotéze o rozptýlení zdrojov pri narastajúcom počte detí/členov rodiny. V nadväzujúcom kvalitatívnom výskume analýzou rozhovorov s rodičmi a deťmi z viacdenných rodín sme zaznamenali odlišné zistenie. Nepotvrdili sa stereotypné presvedčenia o nevýhodách života vo viacdennnej rodine a deficit v materiálnej oblasti je tematizovaný viac ako riešiteľný problém než ako vnímaný nedostatok života vo viacdennnej rodine. Uvedené naznačuje možnosť adaptácie na situáciu zhoršenej finančnej situácie (osoby napriek objektívne horšej materiálnej situácii rodiny interpretujú vlastnú situáciu ako dobrú) a dôležitosť protektívnych faktorov, ktoré túto adaptáciu sprostredkujú. Jedným z možných protektívnych faktorov prítomným v analyzovaných rozhovoroch bola súdržnosť rodiny a religiozita (Babinčák, Kačmárová, Fucsková, & Mikulášková, 2020).

Analýzou diskurzu boli spracované výpovede osôb o príčinách, dôsledkoch a pretrvávajúcej chudoby (Mikulášková & Kačmárová, 2019). Bolo zistené, že chudoba je prezentovaná odlišne v diskurzoch o potenciálnej vlastnej chudobe a chudobe iných osôb. Rovnako odlišne je prezentovaná ak bola opisovaná ako stav a ako proces „stávania sa chudobným“.

G./ Vzťah šporovlivosti a lakomosti/márnotratnosti k výške príjmu

V samostatnej štúdii bol overovaný vzťah šporovlivosti a lakomosti/márnotratnosti s výškou príjmu. Obdobne ako je to pri vzťahu príjmu a kvality života sme hľadali „bod nasýtenia“ (tzv. satiation point), kedy sa mení vzťah skúmaných premenných (Adamkovič & Babinčák, 2020). Z predošlej empirickej evidencie (napr. Rick et al. 2008) bolo možné usudzovať, že márnوترatnejšie osoby majú nižší príjem a šporovlivé osoby vyšší. Analogicky zisteniam o vzťahu medzi príjmom a kvalitou života bolo možné predpokladať, že jestvuje určitý bod nasýtenia, kedy tento vzťah prestáva platiť. Na analyzovaných dátach bol zaznamenaný veľmi slabý a prakticky triviálny vzťah medzi sledovanými premennými a nebol pozorovaný ani bod, kde by sa vzťah

medzi šporovlivosťou či lakomosťou k výške príjmu menil (Adamkovič & Babinčák, 2020).

7.5 Sumarizačná fáza projektu

Posledná pôvodne plánovaná fáza riešenia projektu zahŕňala ukončenie bežiacich výskumných projektov, finalizáciu rukopisov pre vedecké časopisy a prípravu tejto monografie.

V rámci riešenia projektu bolo do termínu jeho ukončenia na základe realizovaných výskumov publikovaných 12 štúdií v karentovaných časopisoch (2 ďalšie sú v tlači), 2 štúdie publikované v časopisoch evidované v databázach WoS a Scopus. Boli publikované štúdie v domácich a zahraničných vedeckých časopisoch, riešitelia prezentovali svoje zistenia v príspevkoch na domácich a zahraničných konferenciách. Súčasťou riešenia projektu bola organizácia a spoluorganizácia vedeckých podujatí. V druhom roku riešenia bola organizovaná medzinárodná vedecká konferencia k téme projektu: „Kvalita života 2017 – Kvalita života v kontexte chudoby“. Súčasťou konferencie bolo predstavenie projektu APVV v rámci pozvanej prednášky prof. PhDr. Jozefa Džuku, CSc. V roku 2018 bola v rámci projektu spoluorganizovaná konferencia „Školská psychológia: história a perspektívy“, ktorej časť príspevkov bola orientovaná na problematiku projektu. Priebežné výsledky a aktuálny stav riešenia APVV projektu boli predstavené na organizovanej medzinárodnej vedeckej konferencii „Kvalita života 2019. Interdisciplinarita ako bohatstvo poznania založené na rozmanitosti“. Súčasťou konferencie bolo riešiteľmi projektu usporiadané samostatné sympóziu zamerané na problematiku replikovateľnosti výskumu a otvorenej vedy.

Toho času je v štádiu publikačného pokračovania viacero ďalších vedeckých štúdií zaslaných do redakcií zahraničných karentovaných časopisov.

Vybrané výstupy realizovaného projektu APVV:

Adamkovič, M., & Martončík, M. (2017). A review of consequences of poverty on economic decision-making: A hypothesized model of a cognitive mechanism. *Frontiers in Psychology, 8*, 1784. doi:10.3389/fpsyg.2017.01784

Džuka, J., Babinčák, P., Kačmárová, M., Mikulášková, G., & Martončík, M. (2017). Subjective causes and psychological consequences of poverty: an overview. *Československá psychologie, 61*(1), 58-67.

Džuka, J., Lačný, M., & Babinčák, P. (2019). Subjective Well-Being and Income Below the 'At-Risk-of-PovertyThreshold': Analysis of Slovak EU-SILC Data. *Studia Psychologica, 61*(4), 213-229.

Džuka, J. (2019). Low-income people and their SWB: multiple mediational role of two basic psychological needs. *Československá psychologie, 63*(4), 402-412.

Babjáková, J., Džuka, J., & Gresty, J. (2019). Perceived causes of poverty and subjective aspirations of the poor: A literature review. *Československá psychologie*, 63(3), 325-336.

Adamkovič, M. (2019). Objective poverty and willingness to delay gratification : do different poverty thresholds and cognitive load matter? *Czechoslovak Psychology*, 63(Supplement 1), 2-14.

Babjáková, J. (2019). Negative affect and life satisfaction in the context of subjective poverty, objective poverty and selected sociodemographic variables. *Czechoslovak Psychology*, 63(Supplement 1), 15-26.

Džuka, J. (2019). Factor structure of the Balanced Measure of Psychological Needs Scale (BMPN) among persons with incomes below the 'at-risk-of-poverty threshold'. *Czechoslovak Psychology*, 63(Supplement 1), 27-42.

Martončík, M. (2019). The effect of locus of control on the relationship between poverty and self-esteem. *Czechoslovak Psychology*, 63(Supplement 1), 43-52.

Mikulášková, G., & Kačmárová, M. (2019). Social representations of poverty: causes of poverty, poverty perpetuation and possibilities of escaping from poverty. *Czechoslovak Psychology*, 63(Supplement 1), 53-66.

Babinčák, P. (2018). Subjective happiness in Slovakia. Reliability and validity of measuring happiness through the Subjective Happiness Scale. *European Journal of Mental Health*, 13(2), 111-132.

Lačný, M. (2020). Approaches to subjective poverty in economic and sociological research. *Human Affairs*, 30(3), 413-427.

Babinčák, P., & Kačmárová, M. (eds.) (2020). *Benefity a straty života vo viacdetných rodinách*. Prešov, PU. Publikácia vydaná elektronicky v Digitálnej knižnici UK PU.

Adamkovič, M. (2020). Consequences of poverty on economic decision-making: assessing the verisimilitude of the cognitive mechanism. *Frontiers in Psychology*, 11, 1-13.

Kačmár, P., & Adamkovič, M. (2020). Replikačné štúdie v psychológii: pojednanie o dvoch dôležitých otázkach. *Československá psychologie*, 64, 66-83.

7.6 Zpracovanie problematiky COVID-19 do kontextu riešenia projektu

Na základe výzvy APVV zo dňa 27.3.2020 zameranej na zapracovanie problematiky súvisiacej s "problematikou koronavírusu" do riešenia už financovaných projektov sme do riešenia projektu APVV-15-0404 pridali nasledovné :

A./ Vzhľadom k tomu, že sme disponovali dátami, získavanými na vzorke reprezentatívnej vzhľadom na rod, vek a bydlisko s údajmi, o subjektívnom hodnotení ekonomickej situácie s viacerými indikátormi subjektívnej kvality života (dáta boli získavané pred rozšírením COVID-19 a procedúra zberu umožňovala dotazovanie opakovať na rovnakej vzorke respondentov), umožnilo nám to identifikovať zmeny v prežívaní respondentov po nástupe epidemiologickej situácie a aj počas jej trvania. Tento typ dát (viacnásobné porovnávanie tých istých ľudí) môže pomôcť porozumieť dynamike prežívania ľudí v krízovej situácii tak veľkého rozsahu, ako je súčasná (v čase publikovania tejto monografie) pandemická kríza. V prípade budúcich kríz podobného charakteru môže prispieť k vhodne stanoveným intervenciám pre zabránenie dôsledkov nielen na ekonomiku a zdravotníctvo, ale na psychologické premenné zodpovedajúce afektívnym procesom v prežívaní osôb. A keďže s pandémiou je spojená ekonomická recesia, tak zmeny v prežívaní ekonomickej situácie môžu viesť k zhoršovaniu kvality života. Špecifickým dopadom celospoločenských kríz je zmena v štruktúre chudoby (a to nielen príjmovej), ktorá bola jedným z podcieľom overovaných v riešenom projekte APVV.

B./ Na základe avizovaného zapracovania problematiky COVID-19 do projektu APVV-15-0404 bol v apríli, v čase vrcholenia pandémie na Slovensku, realizovaný prvý zber údajov zameraný na identifikovanie ekonomických, sociálnych a psychologických faktorov, ktoré majú vzťah k duševnému zdraviu. Z veľkého počtu testovaných faktorov prispievala iba časť, predovšetkým faktory psychologickej povahy, významným spôsobom k ochrane duševného zdravia. Časť psychologických charakteristík naopak, prispievala negatívnym spôsobom – zhoršovala stav duševného zdravia. Predikčný model, ktorý bol na základe tohto výskumu navrhnutý bol k dispozícii pre jeho opätovné overenie a vyvodenie praktických odporúčaní pre prevenciu a ochranu duševného zdravia obyvateľov Slovenska v čase pandémie. Opakovaný výskum za účelom overenia navrhnutého modelu bol základným cieľom pokračovania projektu a to preto, lebo pravdepodobnosť druhej a ďalších vln pandémie bola veľmi vysoká.

Zaznamenané výsledky

Pandémia Covid-19 neohrozuje iba fyzické zdravie infikovaných osôb, ale prostredníctvom jej sprievodných javov ohrozuje aj psychické zdravie neinfikovaných, predovšetkým karanténou (sociálna izolácia, narušenie denného režimu, ekonomické problémy, obmedzenie práce), obavami o zdravie a šírením dezinformácií. Cieľom teoretickej štúdie „Dôsledky pandémie Covid-19 pre psychické zdravie obyvateľov a možnosti intervencie“ (Klučárová, Džuka, & Babinčák, v tlači) bolo poskytnúť prehľad dôsledkov pandémie Covid-19 pre psychické zdravie obyvateľov a prehľad výskumne overených alebo navrhovaných stratégií s potenciálom podporiť psychické zdravie počas pandémie. Výsledkom analýzy boli dva tabuľkové prehľady. V prvom ide o skúmané dôsledky pandémie pre psychické zdravie, včítane ich faktorov a typov ohrozených skupín, ku ktorým boli zaradené depresia, úzkosť, stres,

posttraumatická stresová porucha, insomnia, hnev a strach. V druhom sú uvedené navrhované psychologické a spoločenské intervencie na zmiernenie negatívnych dôsledkov pre psychické zdravie, ku ktorým patria: poskytovanie aktuálnych a pravdivých informácií, vyvracanie dezinformácií, zabezpečenie ochranných pomôcok a opatrení, finančná podpora, online psychologické poradenstvo a psychoterapia, emocionálna opora, odklonenie pozornosti od pandémie (hobby, školské povinnosti) a propagácia prosociálneho správania. Z požiadaviek a rezerv, na ktoré je v analyzovaných prácach upozorňované, možno uviesť nasledovné: vo výskume viac priestoru venovať zraniteľným skupinám obyvateľov, konkrétne ľuďom z najnižších socioekonomických vrstiev, ľuďom bez počítačovej gramotnosti, osamelo žijúcim osobám a deťom vo veku <18 a seniorom vo veku 65+. Je odporúčané zjednotenie metód výskumu na národnej úrovni a kooperácia pri tvorbe a overovaní účinnosti intervencií na medzinárodnej úrovni.

Cieľom ďalšej štúdie „COVID-19 na Slovensku: Ekonomické, sociálne a psychologické faktory duševného zdravia v čase pandémie“ (Džuka, Klučárová, & Babinec, v tlači) bolo zistiť, aký vzťah majú ekonomické a sociálne faktory v čase vrcholenia pandémie COVID-19 k duševnému zdraviu obyvateľov Slovenska a aký je podiel subjektívne prežívaných obáv a vybraných psychologických charakteristík opytovaných osôb. V konceptuálnom modeli bolo predpokladaných 16 rôznych premenných z hľadiska ich vzťahu k frekvencii pozitívneho a negatívneho prežívania a k symptómom depresie. Bolo očakávané, že príjem a miera jeho zhoršenia ako ekonomický faktor, nedostatočné možnosti rozprávať sa s inými a subjektívny pocit izolovanosti ako sociálne premenné, obavy zo zhoršenia príjmu, obavy z ochorenia COVID-19, nízka miera tolerancie neistoty, ruminácia a katastrofizácia ako psychologické premenné, budú znižovať frekvenciu pozitívneho prežívania, zvyšovať frekvenciu negatívneho prežívania a počet symptómov depresie. Na druhej strane, bolo očakávané, že osobná viera v spravodlivý svet a pozitívne prehodnotenie budú pozitívne ovplyvňovať premenné duševného zdravia. Demografické premenné a zdravotné charakteristiky opytovaných osôb boli kontrolované. On-line zber výskumných dát bol realizovaný koncom mesiaca apríl 2020 v čase kulminácie počtu chorobou postihnutých osôb na Slovensku. Išlo o stratifikovaný výber 1108 osôb so zohľadnením proporcionálneho zastúpenia osôb z územia celej republiky - každý z ôsmich samosprávnych krajov Slovenska bol zastúpený proporcionálnym počtom opytovaných osôb (rozpätie 105 – 164 osôb). Výskumná vzorka bola z hľadiska zastúpenia rodu a čiastočne aj rodinného stavu vyvážená, z hľadiska veku išlo o dospelé osoby vo veku 18 až 70 rokov a z hľadiska typu ekonomickej aktivity prevažovali zamestnané osoby, resp. osoby, ktoré mali v čase výskumu vlastný príjem. Vzťahy premenných boli testované pomocou PLS-SEM (partial least squares – SEM). Táto procedúra bola uprednostnená z troch dôvodov: exploratívna povaha komplexných modelov, predikčná orientácia modelov a meranie väčšieho počtu premenných s jednotným opytovaním. Tri prediktory zo 16 testovaných mali pozitívny efekt na

frekvenciu pozitívneho prežívania ako afektívneho komponentu subjektívnej pohody – subjektívne hodnotené zdravie, osobná viera v spravodlivý svet a pozitívne prehodnotenie, ruminácia bola v negatívnom vzťahu. Šesť prediktorov malo vzťah k frekvencii negatívneho prežívania ako afektívneho komponentu subjektívnej pohody a k symptómom depresie – okrem štyroch vyššie uvedených, to bol vek a obavy zo zhoršenia príjmu: s vyšším vekom frekvencia negatívneho prežívania a počet symptómov depresie klesal a pozitívny efekt mali aj subjektívne hodnotené zdravie, osobná viera v spravodlivý svet a pozitívne prehodnotenie. Obavy zo zhoršenia príjmu a ruminácia mali negatívny dopad na frekvenciu negatívneho prežívania a depresívnu symptomatológiu.

V štúdii „Coronavirus Anxiety in Slovakia during the Second Wave of the Pandemic – Associations with Depression, Insomnia, and Generalized Anxiety Disorder“ (Babinčák & Babjáková, rukopis pripravený na odoslanie do redakcie zahraničného časopisu) bolo cieľom overiť a) psychometrické vlastnosti metodiky zameranej na zisťovanie strachu a obáv súvisiacich s koronavírusom; b) súvislosť „coronavirus anxiety“ s tromi indikátormi mentálneho zdravia, depresívnymi symptómami, insomniou a všeobecnou anxiitou. Na vzorke 1625 respondentov boli potvrdené priaznivé vlastnosti metodiky, ktorá doposiaľ nebola adaptovaná na lokálne podmienky. „Coronavirus anxiety“ v bežnej populácii významne prispela k zhoršeniu všetkých ukazovateľov mentálneho zdravia. Taktiež bolo pozorované zhoršenie mentálneho zdravia súvisiace so zhoršením ekonomickej situácie.

V ďalšej štúdii pripravenej na zaslanie do redakcie vedeckého časopisu boli overované dopady koronavírusu na výskyt depresívnych symptómov v bežnej populácii a na súvislosti so zmenami života počas pandémie. Využili sme dáta zo zberu údajov realizovanom v období pred rozšírením COVID-19 na Slovensku v decembri 2019. Reprezentatívny súbor (na základe kvót pre vek, rod a miesto bydliska) tvorilo 2013 osôb vo veku 18-70 rokov. Opakované meranie bolo naplánované do obdobia druhej vlny pandémie s predpokladaným nárastom prípadov COVID-19 (návrat z letných dovolení, nástup študentov do škôl, vyhlásený núdzový stav, sprísnenie epidemiologických opatrení. Retestu sa zúčastnilo 1625 respondentov. Po prekvapujúcom zistení o poklese hodnôt depresie bolo realizované ešte jedno meranie po dvoch mesiacoch, zachytávajúce obdobie rapídneho nárastu počtu nakazených osôb a zavedení prísnych epidemiologických opatrení v decembri 2020 (N=1414). Zaznamenali sme rozdiely v symptómoch depresie medzi tromi meraniami, vyššie hodnoty výskytu symptómov depresie boli zaznamenané v prvom meraní pred obdobím pandémie v porovnaní s oboma opakovanými meraniami, rozdiely medzi dvoma retest meraniami navzájom zaznamenané neboli. Zmeny spôsobené epidemiologickými opatreniami korelovali s nárastom hodnôt depresie, príjem osoby s nárastom depresie nesúvisel, subjektívna chudoba a obavy zo zhoršenia príjmu korelovali s nárastom depresívnych symptómov. Zaznamenané prekvapivé zistenia sú v pripravovanom texte diskutované. Na základe výsledkov možno uvažovať o tom, že efekt pandémie na symptómy depresie (a

podobne i na iné ukazovatele mentálneho zdravia) nemusí byť nutne drastický, ba dokonca môže dôjsť k paradoxom v zmysle poklesu depresie. Špeciálne sa to týka výskytu symptómov depresie, ktoré neprekračujú klinicky relevantné hranice závažných mentálnych porúch. Výzvou pre výskumníkov naďalej ostáva odhaľovanie protektívnych faktorov mentálneho zdravia v čase pandémie.

Zoznam bibliografických odkazov - 7. kapitola

Adamkovič, M. (2019). *Dôsledky chudoby na ekonomické rozhodovanie: Overovanie platnosti kognitívneho mechanizmu* [Dizertačná práca]. Dostupné na: <https://osf.io/sk4yj/>

Adamkovič, M. (2019). Objective poverty and willingness to delay gratification: Do different poverty thresholds and cognitive load matter? *Czechoslovak Psychology*, 63 (Supplement 1), 2-14.

Adamkovič, M., & Babinčák, P. (2020). *Šporovlivosť a márnosť – súvisia s výškou príjmu? Kvalita života 2019. Zborník z konferencie (3.-4.10.2019, Stará Lesná)*

Adamkovič, M., Bozogánová, M., Lorincová, T. (2018). *Impulzivita ako mediátor socioekonomického statusu a (ne)ochoty oddaľovať odmenu*. In PhD Existence 2018: nekonečno v psychológii: sborník příspěvků (62-68). Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci.

Adamkovič, M., & Martončík, M. (2017). A Review of Consequences of Poverty on Economic Decision-Making: A Hypothesized Model of a Cognitive Mechanism. *Frontiers in Psychology*, 8. doi:10.3389/fpsyg.2017.01784

Adamkovič, M., Martončík, M., & Ropovik, I. (Preprint, 2018). The effect of economic situation on time and risk preferences: Does financial literacy matter? doi:10.31234/osf.io/5vaud

Adler, N. E., Epel, E. S., Castellazzo, G., & Ickovics, J. R. (2000). Relationship of subjective and objective social status with psychological and physiological functioning: preliminary data in healthy white women. *Health psychology: official journal of the Division of Health Psychology, American Psychological Association*, 19(6), 586-592.

Babinčák, P. (2018). Subjective happiness in Slovakia. Reliability and validity of measuring happiness through the Subjective Happiness Scale. *European Journal of Mental Health*, 13(2), 111-132.

Babinčák, P., & Kačmárová, M. (v tlači). *Preferencia copingových stratégií na základe príjmu osoby*. Sociálne procesy a osobnosť 2020.

Babinčák, P., Kačmárová, M., Fucsková, Z., Mikulášková, G. (2020). *Benefity a straty života vo viacdenných rodinách*. Prešov, PU. Publikácia vydaná elektronicky v Digitálnej knižnici UK PU.

Babjaková, J. (2019). Negative affect and life satisfaction in the context of subjective poverty, objective poverty and selected sociodemographic variables. *Czechoslovak Psychology*, 63(Supplement 1), 15-26.

Babjaková, J. (2019). *Časový manažment, koping a ašpirácie chudobných matiek v jednorodičovských rodinách: Kvalitatívny výskum*. Obhájená rigorózná práca, Prešov, PU.

Babjaková, J. (2020). *Psychologické dôsledky chudoby osamelých matiek*. Obhájená dizertačná práca, Prešov, PU.

Babjaková, J., Džuka, J., & Gresty, J. (2019). Perceived causes of poverty and subjective aspirations of the poor: A literature review. *Československá psychologie*, 63(3), 325-336.

Babjaková, J., Hrušcová, E., Kačmárová, M., Gargrtsyan, L., & Mikrtchyan, A. (2018). *Subjective well-being and financial stress of the future Armenian university graduates in the context of subjectively perceived poverty*. In PhD existence 8: nekonečno v psychologii. Zborník z konferencie (1-8). Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci.

Babjaková, J., Kačmárová, M., Kravcová, M., & Magáčová Žilková, I. (2018). *Životná spokojnosť adolescentov v kontexte socio-ekonomických charakteristík rodiny*. In Kvalita života 2017 : kvalita života v kontexte chudoby : zborník odborných príspevkov (33-44). Prešov, Bookman.

Baron, A. R. (2006). Opportunity recognition as pattern recognition: how entrepreneurs "connect the dots" to identify new business opportunities. *The Academy of Management Perspectives*, 20(1), 104-119.

Baron, R. A., & Ward, T. B. (2004). Expanding Entrepreneurial Cognition's Toolbox: Potential Contributions from the Field of Cognitive Science. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 28(6), 553-573. doi: 10.1111/j.1540-6520.2004.00064.x

Barrera, M., Caples, H., & Tein, J.-Y. (2001). The Psychological Sense of Economic Hardship: Measurement Models, Validity, and Cross-Ethnic Equivalence for Urban Families. *American Journal of Community Psychology*, 29(3), 493-517. doi:10.1023/a:1010328115110

Bronte-Tinkew, J., Horowitz, A., & Carrano, J. (2010). Aggravation and stress in parenting: Associations with coparenting and father engagement among resident fathers. *Journal of Family Issues*, 31(4), 525-555. doi:10.1177/0192513X09340147

Bullock, H. E., & Limbert, W. M. (2003). Scaling the Socioeconomic Ladder: Low-Income Women's Perceptions of Class Status and Opportunity. *Journal of Social Issues*, 59(4), 693–709. doi:10.1046/j.0022-4537.2003.00085.x

Carr, S. C. (2013). *Anti-Poverty Psychology*. New York, Springer-Verlag.

Cooper, S., Lund, C., & Kakuma, R. (2012). The measurement of poverty in psychiatric epidemiology in LMICs: critical review and recommendations. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 47(9), 1499–1516. doi:10.1007/s00127-011-0457-6

Dettlaff, A. J., Rivaux, S. L., Baumann, D. J., Fluke, J. D., Rycraft, J. R., & James, J. (2011). Disentangling substantiation: The influence of race, income, and risk on the substantiation decision in child welfare. *Children and Youth Services Review*, 33(9), 1630–1637. doi:10.1016/j.childyouth.2011.04.005

Diemer, M. A., Mistry, R. S., Wadsworth, M. E., López, I., & Reimers, F. (2013). Best Practices in Conceptualizing and Measuring Social Class in Psychological Research. *Analyses of Social Issues and Public Policy*, 13, 77–113. doi:10.1111/asap.12001

Džuka, J. (2019). Factor structure of the Balanced Measure of Psychological Needs Scale (BMPN) among persons with incomes below the 'at-risk-of-poverty threshold'. *Czechoslovak Psychology*, 63 (Supplement 1), 27-42.

Džuka, J. (2019). Low-income People and Their SWB: Multiple Mediational Role of Two Basic Psychological Needs. *Czechoslovak Psychology*, 63 (4), 402–412.

Džuka, J., & Dalbert, C. (2002). Mental health and personality of Slovak unemployed adolescents: the impact belief in a just world. *Journal of Applied Social Psychology*, 32, 732-757.

Džuka, J., Lačný, M., & Babinčák, P. (2019). Subjective Well-Being and Income Below the 'At-Risk-of-PovertyThreshold': Analysis of Slovak EU-SILC Data. *Studia Psychologica*, 61(4), 213-229.

Emerson, E., & Turnbull, L. (2005). Self-reported smoking and alcohol use among adolescents with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disabilities*, 9(1), 58-69. doi:10.1177/1744629505049730

EU-SILC (2013). Description of Target Variables: Cross-sectional and Longitudinal. dostupné na <https://circabc.europa.eu/sd/a/d7e88330-3502-44fa-96ea-eab5579b4d1e/SILC065%20operation%202013%20VERSION%20MAY%202013.pdf>.

Evans, G. W., & Kim, P. (2012). Childhood Poverty and Young Adults' Allostatic Load. *Psychological Science*, 23(9), 979–983. doi:10.1177/0956797612441218

Evans, G. W., & Rosenbaum, J. (2008). Self-regulation and the income-achievement gap. *Early Childhood Research Quarterly*, 23(4), 504–514. doi:10.1016/j.ecresq.2008.07.002

Fauth, R. C., Leventhal, T., & Brooks-Gunn, J. (2004). Short-term effects of moving from public housing in poor to middle-class neighborhoods on low-income, minority adults' outcomes. *Social Science & Medicine*, 59(11), 2271–2284.

Feagin, J. (1972). Poverty: We still believe that God helps them who help themselves. *Psychology Today*, 6, 101-129.

Frese, M., Krauss, S. I., Keith, N., Escher, S., Grabarkiewicz, R., Luneng, S. T., Heers, C., Under, J., & Friedrich, C. (2007). Business owners' action planning and its relationship to business success in three African countries. *Journal of Applied Psychology*, 92(6), 1481–1498.

Fernald, L. C. H., & Gunnar, M. R. (2009). Poverty-alleviation program participation and salivary cortisol in very low-income children. *Social Science & Medicine*, 68(12), 2180–2189. doi:10.1016/j.socscimed.2009.03.032

Frank, R., Cerdá, M., & Rendón, M. (2007). Barrios and Burbs: Residential Context and Health-Risk Behaviors among Angeleno Adolescents. *Journal of Health and Social Behavior*, 48(3), 283–300. doi:10.1177/002214650704800306

Fuller-Rowell, T. E., Evans, G. W., & Ong, A. D. (2012). Poverty and Health. *Psychological Science*, 23(7), 734–739. doi:10.1177/0956797612439720

Geronimus, A. T., Hicken, M. T., Pearson, J. A., Seashols, S. J., Brown, K. L., & Cruz, T. D. (2010). Do US Black Women Experience Stress-Related Accelerated Biological Aging? *Human Nature*, 21(1), 19–38. doi:10.1007/s12110-010-9078-0

Giatti, L., Camelo, L. do V., Rodrigues, J. F. de C., & Barreto, S. M. (2012). Reliability of the MacArthur scale of subjective social status - Brazilian Longitudinal Study of Adult Health (ELSA-Brasil). *BMC Public Health*, 12(1). doi:10.1186/1471-2458-12-1096

Hackman, D. A., & Farah, M. J. (2009). Socioeconomic status and the developing brain. *Trends in Cognitive Sciences*, 13(2), 65-73. doi:10.1016/j.tics.2008.11.003

Hammack, P. L., Robinson, W. L., Crawford, I., & Li, S. T. (2004). Poverty and Depressed Mood Among Urban African-American Adolescents: A Family Stress Perspective. *Journal of Child and Family Studies*, 13(3), 309–323. doi:10.1023/b:jcfs.0000022037.59369.9

Hart, D., Atkins, R., Markey, P., & Youniss, J. (2004). Youth Bulges in Communities. *Psychological Science*, 15(9), 591–597. doi:10.1111/j.0956-7976.2004.00725.x

Haushofer, J., & Fehr, E. (2014). On the psychology of poverty. *Science*, 344(6186), 862–867. doi:10.1126/science.1232491

Haveman, R., Blank, R., Moffitt, R., Smeeding, T., & Wallace, G. (2015). The War on Poverty: Measurement, Trends, and Policy. *Journal of Policy Analysis and Management*, 34(3), 593–638. doi:10.1002/pam.21846 Heider, 1958

Hruščová, E., Kačmárová, M., & Babjáková, J. (2019). *Subjektívna pohoda nezamestnaných absolventov vysokých škôl v kontexte subjektívnej chudoby, dĺžky nezamestnanosti, predošlých pracovných skúsenosti a rodu*. Príspevok publikovaný v zborníku z konferencie Psychológia práce a organizácie (Košice, 23.-24. 5. 2018) (s. 162-175).

Inglehart, R., Basáñez, M., Díez-Medrano, J., Halman, L. C. J. M., & Luijkx, R. (Eds.) (2004). *Human beliefs and values: A cross-cultural sourcebook based on the 1999-2002 value surveys*. Mexico City, Siglo XXI.

Kačmár, P., & Adamkovič, M. (2020). Replikačné štúdie v psychológii: pojednanie o dvoch dôležitých otázkach. *Československá psychologie*, 64, 66-83.

Kačmárová, M., Babinčák, P., & Vargová, D. (2019). Fear of poverty - verification of its relationship to socio-economic status and selected personality variables. *Človek a spoločnosť*, 22(1), 1-10.

Kebza, V., & Šolcová, I. (2008). Hlavní koncepce psychické odolnosti. *Československá psychologie*, 52(1), 1–19.

Kim, J. (2010). Neighborhood disadvantage and mental health: The role of neighborhood disorder and social relationships. *Social Science Research*, 39(2), 260–271. doi:10.1016/j.ssresearch.2009.08.007

Džuka, J., Klučárová, Z., & Babinčák, P. (2020, v tlači). COVID-19 na Slovensku: Ekonomické, sociálne a psychologické faktory duševného zdravia v čase pandémie. *Československá psychologie*.

Lačný, M. (2020). Approaches to subjective poverty in economic and sociological research. *Human Affairs*, 30(3), 413-427.

Lepianka, D., Gelissen, J., & van Oorschot, W. (2010). Popular Explanations of Poverty in Europe: Effects of Contextual and Individual Characteristics across 28 European Countries. *Acta Sociologica*, 53(1), 53–72. doi:10.1177/0001699309357842

Lyubomirsky, S., & Lepper, H. S. (1999). A measure of subjective happiness: Preliminary reliability and construct validation. *Social Indicators Research*, 46(2), 137–155. doi:10.1023/A:1006824100041

Mack, A. (2016). *Data Handling in EU-SILC* (Gesis Papers 2016/10). Leibniz: Institut für Sozialwissenschaften.

Mani, A., Mullainathan, S., Shafir, E., & Zhao, J. (2013). Poverty Impedes Cognitive Function. *Science*, 341(6149), 976–980. doi:10.1126/science.1238041

Martončík, M. (2019). The effect of locus of control on the relationship between poverty and self-esteem. *Czechoslovak Psychology*, 63 (Supplement 1), 43-52.

Martončík, M., & Adamkovič, M. (2018). *Socioekonomické a psychologické činitele ako prediktory subjektívneho hodnotenia chudoby: sú objektívna a subjektívna chudoba totožné?* Príspevok z konferencie Sociální procesy a osobnost 2017. Praha, Akademie věd České republiky. Dostupné na: <http://www.spao.eu/files/spo-proceedings17.pdf>

McClelland, D. C. (1987). *Human motivation*. Cambridge University Press.

Mikulášková, G., & Adamkovič, M. (2018). The relationship self-esteem, aggression and poverty. *Človek a spoločnosť*, 21(1), 1-11.

Mikulášková, G., & Kačmárová, M. (2018). *Psychologické aspekty migračného procesu – migrácia ako možnosť vymanenia sa z chudoby*. In M. Kačmárová (Ed.), *Kvalita života 2017 – Kvalita života v kontexte chudoby*. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 7.-8.12.2017 v Prešove. (s. 267-274). Prešov, PU.

Mikulášková, G., & Kačmárová, M. (2019). Social representations of poverty: causes of poverty, poverty perpetuation and possibilities of escaping from poverty. *Czechoslovak Psychology*, 63(Supplement 1), 53-66.

Mistry, R. S., Biesanz, J. C., Taylor, L. C., Burchinal, M., & Cox, M. J. (2004). Family Income and Its Relation to Preschool Children's Adjustment for Families in the NICHD Study of Early Child Care. *Developmental Psychology*, 40(5), 727-745. doi:10.1037/0012-1649.40.5.727

Neubauer, A. B., & Voss, A. (2016). Validation and revision of a German version of the Balanced Measure of Psychological Needs scale. *Journal of Individual Differences*, 37(1), 56-72.

Nordt, C., Müller, B., Rössler, W., & Lauber, C. (2007). Predictors and course of vocational status, income, and quality of life in people with severe mental illness: A naturalistic study. *Social Science & Medicine*, 65(7), 1420-1429. doi:10.1016/j.socscimed.2007.05.024

Parish, S. L., Rose, R. A., Grinstein-Weiss, M., Richman, E. L., & Andrews, M. E. (2008). Material hardship in U.S. families raising children with disabilities. *Exceptional Children*, 75(1), 71-92.

Patel, V., Kirkwood, B. R., Pednekar, S., Weiss, H., & Mabey, D. (2006). Risk factors for common mental disorders in women. *British Journal of Psychiatry*, 189(6), 547-555. doi:10.1192/bjp.bp.106.022558

Peña-Casas, R., & Latta, M. (2004). *Working poor in the European Union*. Office for Official Publications of the European Communities. Luxembourg.

- Rick, S. I., Cryder, C. E., & Loewenstein, G. (2008). Tightwads and Spendthrifts. *Journal of Consumer Research*, 34(6), 767–782. doi:10.1086/523285
- Shah, A. K., Mullainathan, S., & Shafir, E. (2012). Some consequences of having too little. *Science*, 338(6107), 682–685. doi:10.1126/science.1222426
- Shams, K. (2015). Developments in the Measurement of Subjective Well-Being and Poverty: An Economic Perspective. *Journal of Happiness Studies*, 17(6), 2213–2236. doi:10.1007/s10902-015-9691-z
- Singh, G. K., Siahpush, M., Hiatt, R. A., & Timsina, L. R. (2010). Dramatic Increases in Obesity and Overweight Prevalence and Body Mass Index Among Ethnic-Immigrant and Social Class Groups in the United States, 1976–2008. *Journal of Community Health*, 36(1), 94–110. doi:10.1007/s10900-010-9287-9
- Smeeding, T. (2015). Poverty, Sociology of. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 753–759. doi:10.1016/b978-0-08-097086-8.32113-4
- Tripathi, R. C. (2010). Poverty Alleviation: Is It Only Tilting at the Windmills? *Psychology and Developing Societies*, 22(2), 201–220. doi:10.1177/097133361002200201
- Turkheimer, E., Haley, A., Waldron, M., D'Onofrio, B., & Gottesman, I. I. (2003). Socioeconomic status modifies heritability of IQ in young children. *Psychological Science*, 14(6), 623–628. doi:10.1046/j.0956-7976.2003.psci_1475.x
- Vohs, K., D. (2013). The poor's poor mental power. *Science*, 341(6149), 969–970. doi: 10.1126/science.1244172
- Wadsworth, M. E., Raviv, T., Reinhard, C., Wolff, B., Santiago, C. D., & Einhorn, L. (2008). An Indirect Effects Model of the Association Between Poverty and Child Functioning: The Role of Children's Poverty-Related Stress. *Journal of Loss and Trauma*, 13(2-3), 156–185. doi:10.1080/15325020701742185
- Williams, D. R., John, D. A., Oyserman, D., Sonnega, J., Mohammed, S. A., & Jackson, J. S. (2012). Research on Discrimination and Health: An Exploratory Study of Unresolved Conceptual and Measurement Issues. *American Journal of Public Health*, 102(5), 975–978. doi:10.2105/ajph.2012.300702
- Wojcicki, J. M. (2005). Socioeconomic Status as a Risk Factor for HIV Infection in Women in East, Central and Southern Africa: A Systematic Review. *Journal of Biosocial Science*, 37(1), 1–36. doi:10.1017/s0021932004006534

Vecný register vybraných pojmov

A

afektívny stav chudobných

agresivita

alostatická záťaž

atribúcie chudoby

averzia voči riziku

B

bazálne psychologické potreby

bezmocnosť

bývanie

C

chudoba

chronický stres

citlivosť na odmeny

Č

časová inkonzistencia (temporal inconsistency)

časové diskontovanie

D

delay of gratification) oneskorené diskontovanie

deliberatívne rozhodovanie

diskontovanie (preferencie) času a rizika

diskontovanie rizika

diskriminácia

diskurzívna analýza

distres

drogová závislosť

E

efekt označenia (sign effects)

efekt veľkosti (magnitude effect)

egoizmus

ekonomická deprivácia

ekonomická vulnerabilita

ekonomická výhoda

ekonomická záťaž

ekonomické preferencie

ekonomické rozhodovanie

ekonomické ťažkosti

ekonomický tlak

exekutívne funkcie

exponenciálne diskontovanie

externe atribúcie

F

fatalistické vnímania príčin chudoby

finančná gramotnosť

finančné problémy

finančný tlak

frustrácia

H

heuristika

hnev

hodnoty

hranice chudoby

human development index (hdi)

húževnatosť

hyperbolické diskontovanie
(hyperbolic discounting)

hypotetické odmeny

I

idealizmus

impulzívne správanie

individualistický diskurz

interne atribúcie

intuitívne rozhodovanie

investície

K

kapacita sebakontroly

klesajúca netrpezlivosť (declining
impatience)

kognitívna kapacita

kognitívna reflexia

kognitívna záťaž

kognitívne funkcie

kognitívno-behaviorálne modely
depresie

kognitívny výkon

kopingové stratégie

kvalita života well-being

L

lakomosť/márnotratnosť

Learned helplessness scale

Leydenská hranica chudoby

locus of control

M

Macarthur scale of subjective social
status

makroekonomické a politické
očakávania do budúcnosti

mentálne zdravie

mentálne zdroje

metakognitívne schopnosti

Monetary choice questionnaire

motivácia

multidimensional poverty index
(mpi).

N

nadmerné fajčenie

nadužívanie alkoholu

naučená bezmocnosť

negatívny afekt

nepredvídavosť

nerozvážnosť

nezamestnanosť

nezodpovednosť

O

objektívna ekonomická situácia

objektívna chudoba

objektívny príjem

odmena

ochota riskovať

oneskorené diskontovanie

operacionalizácia chudoby

osobnostné vlastnosti

P

participatívna chudoba

patologické hranie

physical quality of life index (pqli)

pocit správnosti rozhodnutia
(feeling of rightness)

pohodlnosť

pozitíva chudoby

pozornosť

pracovitosť

pracovná pamäť

predsudky o chudobe

preferencia rizika

príčiny chudoby

príjem

psychologické dôsledky chudoby

psychologické príčiny chudoby

Q

Quick inventory of depressive
symptomatology

R

radost

reálne odmeny

rezignácia

riskovanie

rizika príjmovej chudoby

rodinné a sociálne prostredie

rodové rozdiely

rozhodovanie

rozpočet

S

sebahodnotenie

sebakontrola

sebaregulácia

sebazaprenie

schopnosti

skreslenie smerom k prítomnosti
(present bias)

slack theory

smútok

sociálna prestíž

sociálne reprezentácie chudoby

sociálne vylúčenie

sociálne zabezpečenie

socioekonomická situácia

socioekonomické postavenie	štruktúrálné vnímanie príčin chudoby
socioekonomický status	štrukturalistický diskurz
strach	štýly myslenia pri rozhodovaní
strata	T
strata kontroly	temperament
stres (kognitívny a afektívny)	trh práce
stresor	U
subjektívna chudoba	učenie sa
subjektívna pohoda	V
subjektívne ašpirácie chudobných	viera v spravodlivý svet
subjektívne hodnotenie ekonomickej situácie	Vohsovej model vyčerpávania sebakontroly
subjektívne hranice chudoby	vytrvalosť
subjektívne indikátory socioekonomickej situácie osoby	vzdelanie
subjektívne príčiny chudoby	Z
Š	závislosť
šetrnosť	zotrvávanie v chudobe
šporovlivosť	zúfalstvo
šťastie	Ž
	životné minimum

Resumé

Chudoba je komplexný jav, ktorý je predmetom výskumu v rámci celého spektra spoločenských vied. Rôzne prístupy k definovaniu a meraniu chudoby sa používajú najmä vzhľadom na zameranie výskumu. Koncept subjektívnej chudoby, ktorý je obzvlášť zaujímavý z hľadiska psychologického výskumu chudoby, predstavuje v ekonomickom a sociologickom výskume alternatívu k prevažne používaným objektívnym meradlám chudoby. Prvá kapitola prináša prehľad prístupov k chudobe v ekonomickom a sociologickom výskume, so zvláštnym zreteľom na reprezentatívne prístupy k subjektívnej chudobe vrátane subjektívnych hraníc chudoby a načrtáva aspekty relevantné z pohľadu psychologického výskumu chudoby.

V druhej kapitole boli charakterizované špecifické aspekty prežívania, správania a schopností, ktoré môžu determinovať zotrvávanie osôb v chudobe. Overovaná bola platnosť predpokladaného mechanizmu pôsobenia chudoby na ekonomické rozhodovanie prostredníctvom kognitívnej záťaže, exekutívnych funkcií a intuitívneho/deliberatívneho systému myslenia. Výsledky realizovaných analýz naznačujú, že hypotetický model nenachádza požadovanú oporu v dátach a prostredníctvom navrhovaného kognitívneho mechanizmu, nie je možné vysvetliť, od čoho závisí ekonomické rozhodovanie, a ani prečo osoby v chudobe zotrváujú. V kapitole sú obsiahnuté viaceré interpretácie a explanácie stavu, a taktiež obsahuje niekoľko alternatív ďalšieho skúmania danej problematiky.

Vnímané príčiny chudoby (individualistické, štrukturálne, fatalistické), opisované v tretej kapitole, boli skúmané v kontexte rôznych premenných: spoločenská trieda, príjem, rod, vek, rasa, zamestnanecký status, vzdelanie, politická orientácia, postoje k chudobným, miesto kontroly, sociálna starostlivosť, poskytovanie pomoci či viera v spravodlivý svet. Subjektívne ašpirácie chudobných poukazujú na rôznorodé zistenia v ašpiráciách chudobných. Kvalitatívny výskum subjektívnych ašpirácií chudobných matiek v jednorodičovských rodinách poukázal na ich ašpirácie vzhľadom k sebe samým ako aj k ich deťom.

V dvoch nezávislých kvalitatívnych štúdiách prezentovaných vo štvrtej kapitole bola realizovaná diskurzívna analýza výrokov chudobných a nechudobných osôb o stave chudoby, príčinách chudoby, dôsledkoch chudoby na prežívanie, dôvodoch zotrvávaní v chudobe, možnostiach vymanenia sa z chudoby, pozitívach chudoby a predsudkoch o chudobe. Bolo zistené, že chudoba je prezentovaná odlišne v diskurzoch o potenciálnej vlastnej chudobe a chudobe iných osôb, rovnako ako keď bola opisovaná chudoba ako stav a ako proces „stávania sa chudobným“, tiež pri opise prežívania chudoby či predsudkov voči

chudobe z pohľadu chudobných a nechudobných osôb. Okrem toho, analýza poukázala na dve diskurzívne línie týkajúce sa príčin chudoby, príčin zotrávania v chudobe a možnosti vymanenia sa z chudoby: individualistický diskurz tematizujúci úlohu jednotlivca a štrukturalistický tematizujúci rolu spoločnosti.

V ďalšej kapitole je pozornosť sústredená na efekt ekonomickej situácie na časové diskontovanie a diskontovanie rizika, a tiež na to, akú úlohu v ňom zohráva finančná gramotnosť osôb. Čiastočné výsledky efektu objektívnej a subjektívnej ekonomickej situácie, ako aj finančnej gramotnosti na ekonomické preferencie človeka, sú buď nepresvedčivé alebo veľmi slabé. Predpokladá sa, že vrodené preferencie a pravdepodobne aj momentálna finančná situácia (finančné ťažkosti) ovplyvňujú ekonomické rozhodovanie človeka viac ako socioekonomická situácia alebo finančná gramotnosť.

Zistenia prezentované v šiestej kapitole vychádzajú z overenia vzťahu medzi zložitou socioekonomickou situáciou osôb a symptómami depresie, a zároveň bol overovaný mediačný efektu naučenej bezmocnosti na tento vzťah. Bolo preukázané, že vzťah socioekonomického statusu aj subjektívnej chudoby k depresii je čiastočne mediový naučenou bezmocnosťou, a to predovšetkým v prípade subjektívnej chudoby. V prípade objektívnej chudoby (meranej prostredníctvom príjmu pod hranicou rizika chudoby) sa tento mediačný efekt nepreukázal ako významný.

V poslednej kapitole sa nachádza súhrn zistení realizovaného výskumného projektu APVV-15-0404 vzhľadom k hlavným cieľom projektu a k jednotlivým fázam jeho realizácie, ktoré boli stanovené pri koncipovaní projektu. Kapitola ponúka súhrn výsledkov exploračnej fázy projektu, etapy prípravy a realizácie pilotných štúdií, realizácie výskumov za účelom testovania čiastkových teoretických modelov, ďalej zistenia vyplývajúce z preskúmania efektu ochranných psychologických mechanizmov vo vzťahu k psychologickým dôsledkom chudoby. Následne je prezentovaná sumarizačná fáza a zapracovanie problematiky COVID-19 do kontextu riešenia projektu s jednotlivými publikačnými výstupmi viažucimi sa na tieto etapy.

Summary

Poverty is a complex phenomenon which has been the subject of research across the social sciences. There have been varying approaches to defining and measuring poverty, especially with regard to the research focus. The concept of subjective poverty, which is particularly interesting in terms of psychological research into poverty, represents in economic and sociological research an

alternative to the predominantly objective measures of poverty. Chapter 1 reviews the approaches to poverty in economic and sociological research, with special regard to the representative approaches to subjective poverty, including subjective poverty lines and outlines the aspects relevant for psychological research into poverty.

In the second chapter, specific aspects of experiencing, behaviour and abilities were characterized, which can determine the persistence of poverty. The validity of the presumed mechanism of poverty's effect on economic decision-making through cognitive burdens, executive functions and an intuitive/deliberative thinking system was verified. The results of the analyses suggest that the hypothetical model does not find the required support in the data and through the proposed cognitive mechanism, it is not possible to explain what the economic decision-making depends on, or why people remain in poverty. The chapter contains several interpretations and explanations of the state of research, and also contains several alternatives for further research on the issue.

The perceived causes of poverty (individualistic, structural, fatalistic) described in the third chapter were examined in the context of various variables: social class, income, gender, age, race, employment status, education, political orientation, attitudes towards the poor, place of control, social care, assistance or belief in a just world. The subjective aspirations of the poor point to diverse findings in the aspirations of the poor. Qualitative research on the subjective aspirations of poor mothers in single-parent families has pointed to their aspirations towards themselves as well as their children.

In two independent qualitative studies presented in the fourth chapter, a discursive analysis of the statements of poor and non-poor people about the state of poverty, the causes of poverty, the consequences of poverty for experiencing, the reasons for remaining in poverty, the possibilities of escaping from poverty, the positives of poverty and prejudices about poverty. Poverty has been found to be presented differently in discourses about potential self-poverty and other people's poverty, as well as when poverty has been described as a state and a process of "becoming poor", also in describing poverty or prejudices against poverty from a poor and non-poor perspective. In addition, the analysis pointed to two discursive lines concerning the causes of poverty, the causes of remaining in poverty and the possibility of breaking out of poverty: an individualistic discourse thematizing the role of an individual and a structuralist thematizing the role of society.

In the next chapter, attention is focused on the effect of the economic situation on time discounting and risk discounting, as well as on the role of financial literacy of people. The partial results of the effect of objective and subjective

economic situation, as well as financial literacy on human economic preferences, are either unconvincing or very weak. It is assumed that innate preferences and probably also the current financial situation (financial difficulties) affect a person's economic decision-making more than the socio-economic situation or financial literacy.

The findings presented in the sixth chapter are based on the verification of the relationship between the difficult socioeconomic situation of people and the symptoms of depression, and at the same time the mediation effect of learned helplessness on this relationship was verified. It has been shown that the relationship between socioeconomic status and subjective poverty to depression is partly mediated by learned helplessness, especially in the case of subjective poverty. In the case of objective poverty (measured by income below the at-risk-of-poverty line), this mediation effect has not been shown to be significant.

The last chapter contains a summary of the findings of the implemented research project APVV-15-0404 with regard to the main objectives of the project and the particular phases of its implementation, set during the design of the project. The chapter offers a summary of the results of the exploratory phase of the project, stage of preparation and implementation of pilot studies, research in order to test partial theoretical models, as well as findings from examining the effect of protective psychological mechanisms in relation to the psychological consequences of poverty. Subsequently, the summary phase and the incorporation of the COVID-19 issue into the context of the project implementation with particular publication outputs related to these stages are presented.

**PSYCHOLOGICKÉ PRÍČINY A PSYCHOLOGICKÉ DÔSLEDKY CHUDOBY – VÝSKUMNÉ
ZISTENIA**

Editori: Peter Babinčák, Monika Kačmárová

Autori: Matúš Adamkovič, Peter Babinčák, Jaroslava Babjáková,
Jozef Džuka, Monika Kačmárová, Martin Lačný, Marcel
Martončík, Gabriela Mikulášková

Ilustrácie: Peter Basala

Rozsah: 255 strán

Vydanie: prvé [online]

Vydavateľ: Prešovská univerzita v Prešove, 2021

ISBN
EAN